ВСЕ СВІТ

4

1975

1975-4

(202)

КВІТЕНЬ

Рік видання
вісімнадцятий

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Видавництво «Радянський письменник». Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЛУІС ТЕХАДА. Ленін. (Переклад з іспанської Льва Олевського). 3

АТТІЛА ЙОЖЕФ. Поезії. (Переклад з угорської Юрія Шкробинця, Миколи Шаповала). 5

УГОРСЬКА НОВЕЛА

ШАНДОР ГЕРГЕЙ. Жужа. — **ШАНДОР ТОТ ШОМОДІ.** Шандрі. — **МАГДА САБО.** «Ч». — **АНДРАШ ШІМОНФФІ.** Яма. — **ЙОЖЕФ ЛЕНДЄЛ.** Відпущення гріхів — **ІМРЕ ДОБОЗІ.** Конюх. — **ТІБОР ДЕРІ.** Цибатий. (Переклад з угорської Юрія Шкробинця, Івана Мегели, Жана Макаренка, Сергія Панька, Юрія Керекеша, Костянтина Бібікова, Миколи Лембака). 19

АЛЕКСЕЙ ПЛУДЕК. Ва-банк. Роман. Закінчення. (Переклад з чеської Дмитра Андрухова). 61

Про роман Алексея Плудека «Ва-банк». 108

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ. Три постріли. Індіанці виїхали. Останній незайманий край. Переїзд через Міссісіпі. Остання ніч у морі. Люди влітку. День одруження. Про творчість. З неопублікованого. (Переклад з англійської Людмили Гончар, Юрія Покальчука). 111

ЖИТТЯ І СЛОВО

ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК. Про спадщину Хемінгуея. 109

ЯННІС МОЧОС. «Добридень, горда свободо!» 170

ІВАН МЕГЕЛА. Пристрасність художнього мислення. 174

КЛЕМЕНТИНА ОЛЕКСАНДРОВА. Угорська література на Україні. 178

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

ПАЛ МІШЛЕЇ. Нове угорське видання «Слова о полку Ігоревім» («Слово о полку Ігоревім». «Мадьяр Гелікон». Будапешт. 1974.) 182

ШАНДОР ФЕКЕТЕ. Дослідження про добу розквіту угорської літератури (К. Шахова «Венгерская литература 20—40 годов XIX века». Київ, видавництво Київського університету. 1973). 183

УКРАЇНА І СВІТ

СЕМЕН ПАНЬКО. Ласло Шандор. (Портрети наших друзів.) 169

ПАЛ МІШЛЕЇ. Традиції і новаторство в романах Михайла Стельмаха. 198

СЕМЕН ПАНЬКО. З подорожі по Угорщині. 200

Угорські враження художника Юрія Химича. 206

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ

ЙОЖЕФ ВЕРЕШ. Угорське кіномистецтво сьогодні. 187

КІРА ШАХОВА. Ласло Холло — співець рідного краю. 191

ВІКТОР ШИКАН. Побачення з Тутанхамоном. 196

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО. Науково-технічна революція і проблема розвитку людини. 210

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

МИХАЙЛО ОДИНЕЦЬ. З днем народження, Угорщино! 216

«Ікарус» мчить по світу. 221

На щедрих землях. 223

Будинок на вулиці Лайоша Кошута. 232

Комбінат у Сонгіно. 234

Казки Баконського лісу. 235

Літературно-мистецька хроніка. 227

Звідусіль. 236

Веселі сторінки. 238

© «Всесвіт», 1975

ЛУЇС ТЕХАДА

Луїс Техада (1898—1923) прогресивний колумбійський літератор-журналіст, один з перших діячів комуністичного руху в Колумбії.

ЛЕНІН

Сьогодні вранці я знову довго дивився на портрет Леніна, чиї твори стоять на чільному місці в моїй невеличкій комуністичній бібліотеці. І мене охопило радісне, як ніколи, хвилювання перед цим ясним, приємним і вольовим обличчям, з печаттю глибокої думки, осяяним невидимим пломенем.

І тоді я подумав ще раз про все, щó Ленін зробив для мене, про все, щó я заборгував перед цією справжньою людиною, перед цим єдиним рятівником світу. Перш за все, я відчуваю, що високий взірець його життя — життя цілеспрямованого, підпорядкованого велінням великого розуму, який владно скеровує людей до мети, що до нього всім здавалася недосяжною, — явив мені новий, прекрасний ідеал саме в той час, коли всі інші ідеали втратили силу, виявилися марними або безплідними. Я також знаю, — і це найзначніше і найвагоміше для мене, — що його полум'яному слову, багатому рушійними ідеями, я завдячую свою віру, свою надію, все, що робить моє існування змістовним; я завдячую йому своє чітке усвідомлення потреби боротися, жити, діяти й оптимістично дивитися в майбутнє, щиро вірити в те, що світ неодмінно стане добрішим, справедливішим і що ми дістанемо нарешті змогу сягнути найкращих ідеалів людства.

Завдяки йому я навчився тверезим оком дивитись на тих людей, які покірливо помирали в окопах, я навчився розуміти, чому в душі селянина накопичилося стільки жорстокості, адже цей законний син землі, від колиски знедолений і поневолений, змушений працею власних рук годувати своїх катів. Я навчився відгадувати, що таїться за мовчанням закіптюжених робітників, які, осяяні загравою вечора, повертаються до своїх осель, де зріють грона їхнього справедливого гніву. Завдяки йому я зумів відчути щиру й хвилюючу поезію простого люду, чий бруд і лахміття, наче темна твань, ховають під собою паростки краси й сили, можливості зросту й очищення людства.

Я вже знаю, що навіть у найзабитішому пролетареві, в найпослідущому людському створінні, темному й пригніченому, тліє іскра опору, здатна спалахнути шляхетним полум'ям, що кожне таке створіння спроможне досягти найвищих людських чеснот і перетворити своє тяжке й злиденне життя в діяльність вільну й свідому, сповнену людської гідності.

Я вірю в це. Вірю в здатність удосконалення народу й вірю в нове, прекрасне людство, яке зросте з поту, сліз і крові нашої сучасності. Вірю в те, що мої діти будуть жити під сонцем, більш справедливим, і на землі, більш прихильній до людей, що до злиднів та недолі минулого не буде вже вороття.

Безглуздо твердити, що Ленін нагадує первісно-християнських пророків, які обіцяли людству прощення всіх його гріхів. Ленін — пророк, але він значно більше, ніж пророк, тому що він сам зумів здійснити частину своїх пророцтв і дав людству засоби здійснити їх усі до кінця. Він не створював метафізичних моделей справедливості й не тішив пригноблену, нещасну людину порожніми обіцянками. Він обгрунтував свою мрію точними розрахунками і почав сам здійснювати її на землі. Його справа живе й росте, дає зримі наслідки. Не будемо порівнювати цю справжню людину з фантастичними тінями минулого. Він єдиний рятівник світу.

З іспанської переклав
Лев ОЛЕВСЬКИЙ

АТТІЛА ЙОЖЕФ

11 квітня 1975 року йому сповнилося б сімдесят літ, якби він не загинув — трагічно й рано — вже 38 років тому. Перші його друковані вірші датуються 1922-им, останній, поданий і в нашій добірці («Ото й здобув я батьківщину...»), написано перед смертю... Однак Аттілі Йожефові цього короткого часу виявилось досить, щоб посісти місце поруч із двома найвидатнішими творцями угорської поезії—Шандором Петефі та Ендре Аді, продовжити їх традиції на новому, вищому етапі, стати найбільшим співцем угорського пролетаріату, одним із найсамобутніших практиків поезії соціалістичного реалізму, сягнути вершин світового письменства.

Пропонуючи увазі читачів «Всесвіту» нову добірку перекладів, ми не тішимося думкою, що цим уже повністю відкриємо Аттілу Йожефа — складного, суперечливого, не завжди рівного, але завжди великого майстра, відданого пролетаріатові, соціалізмові, класового — у найблагороднішому значенні цього епітета — поета, трибуна-політика і водночас тонкого лірика, багатостраждального сина будапештської робітничої околиці. Поданою тут добіркою громадянської та інтимної лірики нам хотілося збудити інтерес до співця угорського робітництва, до його сміливих образів, до його революційної поезії.

Юрій ШКРОБИНЕЦЬ

ВОГОНЬ ПЕТЕФІ

Його село безумці сплюндрували.
Нема в нас дому. Є лиш півстіни.
Зима шаліє. Де ж вогонь родинний?
Де Шандор Петефі? Ідея де?

О Шандоре, тобі хвалу складають
народ страждений та оглухлий гніт,
але ж Ідею — пал душі твоєї —
нестямно-буйний регіт заглушив.

Вславляючи, тебе ногами топчуть.
Та спи спокійно, Петефі! Горить
твоя Ідея і в серцях окутих,
горить вогнем пісень твоїх живих.

І їй горіти вірою моєю!
«Всесвітня Воля»! — зву тебе, вождя,
схиляючи, мов стяг, перед тобою
свої невтішні вісімнадцять літ.

РОБІТНИКИ

Як борсаються царства капіталу!
Вони зубами рвуть лице земне,
і Африки, і Азії їм мало,
ані села їх лють не обмине.
Стікає слина з жадібного писку.
А на малі країни як дихне
роззявлена, аж жовта паща зиску, —
враз чути смраду хмарище парне.

Де місто, мов трухлявий зуб, вологне,
де нависають дим і ржа хистка,
бряжчить ланцюг, дощата тара стогне,
де цмока й лиже пас маховика,
де трансформатори, уп'явшись в груди
турбін важенних, виють повсякчас —
там ми живем, жінки, малі, всі люди,
і агітатори гуртують нас.

А в сітях наших нервів — мов шалені
рибини б'ються глухо, як об лід.
Додому йдемо — мідяки в кишені
дзвенять, — їх ледве стане на обід.
А вдома хліб, газета на полиці,
де пишуть, що свобода нам дана...
При тьмяній лампі ловимо блощиці,
а склянка пива — красна нам ціна.

Ідуть сюди й товариш наш, і ворог,
гультяй шука дівчат, пияк — вина,
і ніч, неначе жінка з видом хворим,
в сорочці рваній, пада й засина.
Отак живемо. Покотом, як дрова,
спимо, і важко маримо вві сні,
і плісняви наросло'ї покрови
скидаються на карту на стіні.

Товаришу! Живе тут люд робочий,
який змужнів у класових боях.
Для нього сурми наші в день урочий,
ми йдемо з ним, і це наш спільний шлях.
З конвейєра історії народів
вже сходить світ новий, щоб давній зник.
Засвітить ген над мороком заводів
червону зірку Людства — робітник.

МОРОЗ

Пручалась дико восени —
тепер аж рветься до двора,
у шиби, мов у бубон, б'є
страшна морозяна пора.

Банкір і генерал собі
без ліку нагребли добра.
То їм на руку студінь ця,
кинджально-блискітна пора.

Гуде залізний дзвін небес,
мороз легені розпира,

і груди рве, і верещить,
мов на точилі, ця пора.

Куди очима ти не кинь,
замерзлих повно блях і скринь,
замерзлого сміття гора, —
це вимерзлих вітрин пора.

Кричать: «Де камінь? Де та сталь,
що шкіру з мерзлих рук здира?
Круши! Громи! Втопи! Розбий!
Яка пора! Яка пора!»

ЗЛИВА

У небі — коси-блискавки.
Валами, шумко суне злива;
мов оберемки в дві руки,
шурхоче й падає, тремтлива.
І краплі, мов зерно пшениці,
дрібненько б'ють по черепиці.

Блискочуть коси? Ні, штики!
Стукочуть кулі, цілять в рами —
то влучно б'ють бунтівники.
Рушниці виграють вогнями;
земля бунтує скільки сил,
й волога буйна рине з жил.

Чи то мотор гуде, ладен
зіткати нам пухнастий килим?
Чи полотно з-під веретен
снується ланом помарнілим?
Ось дзеркало осінніх хмар.
Що бачить в ньому пролетар?

УЛІТКУ, ПОПОЛУДНІ...

Ножиці плещуть. Тітка
дерен-моріг стриже.
Стала. По спині видко,
як позіхнула — і вже.

Радіо — безперестанку.
Крильця бринять на склі.

Йде вітерець до танку,
йде по травиці-землі.

Час обезбарвлено-вбого
пада в тепло боліт,
лине — це видно з того,
як пробивається цвіт.

Певність сумніви змили:
сплю? Чи до праці берусь?
Стеле дружина мила
біло та вміло обрус.

Вже й на небесній стелі
пополотніли дні,
кетяги на тарелі
сяють, бо скло й на дні.

Щастя моє! Не щезни!
Шиєш ти. Поруч ти.
А товарняк старезний
мчить у старезні світи.

НЕНЯ

Жура за нею цілий тиждень
зі мною йде й зупинки вижде...
Обнявши кошика за днище,
зіходить мама на горище.

Іще хлоп'я, круте на вдачу, —
я тупочу і ледь не плачу:
«Облиш білизну вогку, нене!
Візьми нагору — зглянься на мене!»

Мовчить собі, ступає, стеле,
й на мить не гляне — що той меле?
Шурхочучи, у високості
летять спідниці довгохвості.

Я тану — пхинькати не стану,
дивлюсь на вроду її стану:
розвівши в плесі неба синьку,
полоще неня в нім косинку.

ФЛОРА

1

ГЕКЗАМЕТРИ

Кашею сиплеться сніг, засльозилась покрівля блішана,
в чорній імлі кучугур лід непритомніє й никне,
булькає тала вода, до каналу струмує, дзюркоче.
Лине веселість легка, над землею здригається небо;
почервонівши, жага вже й сорочку скидає із себе.

Бачиш, як я боязливо-нестямно люблю тебе, Флоро!
Ти з мого серця жалобу зняла, ніби з рани пов'язку.
Серце щебече і тане, і кров моя знову заграла.
Знову наймення твоє промовляє, дзвенить і іскриться,
і лихоманить мене вже й від мислі, що жив я без тебе

2

ТАЄМНИЦІ

Таємницею війне, —
я б її беріг, як міг.
Пов'язала ти мене
в пута вірності — до ніг.

Вітру річ і річки річ
осягнувши, червоній.
Мову серця, мову віч
вислухай, одкрийся їй.

Я пишу свої пісні:
що люблю тебе й у сні,
попусти, полегш мені
пута вірності тісні.

3

МІЛЬЯРДИ НИЦИХ...

Мільярди ниць гнобили мене:
покірним звіром мав би я зрости.
Та їхній світ від себе геть жене
чуття і честь, і вроду доброти.
Я бачив сутність їхню, а не маску,
як лікар бачить сховану уразку,
без сил, готовий здатись на їх ласку.
Мене, любове, врятувала ти.

Потрібна ти, як нива рільникові,
як тихий дощ і небо для чола,
потрібна ти, як хлорофіл листкові,
аби рослина цвітом розцвіла.
О Флоро, ти — мов роботящі руки,
тремткі від безпорадної розпуки,
що не родилось майбуття з їх муки,
ти — воля, праця, хліб і похвала.

Мені потрібна ти, як на селі
електрика, криниці, школи, крам,
як дітям захист, ігри на землі,
як гідність людська всім робітникам,
як бідарям потрібні їх чесноти,
як в безладі, що мусимо збороти,
потрібні ум, ясного сяйва дотик,
що вказує, на що рівнятись нам.

4

СТАРАННІСТЬ

Якби я був такий старанний, як коханий,
якби був мир у цій сім'ї людській, —
шукав би я, сердечний і слухняний,
собі
довічний юності напій.

Важнію вже. Душа тоді щаслива,
коли багрець — на гілці молодій,
а гілочка киває... З цього дива
зроблю
довічний юності напій.

Нехай верзуть своє знавці пихаті, —
всяк згодиться, хто гляне в серце їй:
у ній знайду не знаний у палаті
життя
довічний юності напій.

5

НА МІРІ ЗНАЙСЯ!

Вже не пустир, не дім без двору, —
встає душа в красі убору.
Я наче скинув тіней гору,
серед жінок зустрівши Флору.

Вона — ранкові перелоги,
ознака вірної дороги;
вона гадюку мне під ноги,
з усмішкою жене тривоги,

дарує смак вона прозорій
воді, дарує щастя в горі,
дарує дах, щоб у покорі
відбився я у її зорі.

Вона— той жар, що не без нього
прекрасне йде супроти злого;
супроти ласого «нічого»
любов моя воює строго.

В єстві моєму ти постала,
і тяма безум розігнала,
ти в серці мукою розтала,
в моєму світі небом стала.

Вістуй, вістуйся, слав і слався,
в усі літа кохай, кохайся,
пильнуй — ніде не ошукайся,
завжди і скрізь на мірі знайся!

В ЛЕГКІМ, ЯСНІМ УБОРІ

Погриз я все неїстівне
та й виплюнув із себе.
Вже й сам я знаю, що смачне,
а що вгорі — то все одне:
чи бульбашка, чи небо.

Я певен, як мале хлоп'я:
удача й гра — то пара.
Забав багато звідав я;
ява спливе, мов течія, —
залишиться примара.

Мене не любить багатій,
бо вбогістю я битий.
Хай буде бідним супокій!
Не втішуся в халупі тій,
де соромно любити.

Я сам любов свою створю...
Упнусь ногами в зорі:
проти богів піду на прю, —
і трепет серця поборю, —
в легкім, яснім уборі.

ЛИБОНЬ, Я НАГЛО ПРОПАДУ...

Либонь, я нагло пропаду,
як гине в лісі слід звіряти.
Усе змарновано. Іду
й не маю з чим себе звіряти.

Худе, як трісочка, дитя,
в їдкому димі я сушився.
І палить мозок каяття:
до чого я дійшов-дожився?..

У м'язи вгризлось безліч жал.
Йдучи, збивався я із кроку.
Тепер у серці трепет, жаль:
заждав би ще хоч десять років!..

Та вдача, бач, була крута:
зневажив неньчину я музу,
а потім — круглий сирота —
викладача узяв на глузи.

Гадав я в гущаві химер,
що юність — вічність і привілля.
І слізно слухаю тепер,
як шурхотить одсохле гілля.

ОТО Й ЗДОБУВ Я БАТЬКІВЩИНУ...

Ото й здобув я батьківщину,
ту землю, де моє ім'я
напишуть чітко на могилі,
в якій колись спочину я.

Мене карнавка вбога прийме.
Не треба ж їй — вона така! —
мого гроша, монет воєнних:
ні п'ятака, ні шостака.

Ні персня, де різьбою: Право,
Народ, Земля — слова святі.
Ну що ж, не ті, бо ще воєнні,
а персні цінять — золоті.

Як довго жив я в самотині!
І враз посипалось, мов град:
«Ти — сам як палець!» — співчували.
Я ж бути з ними був би рад.

Ізвікував я вік даремно, —
суджу себе, як судія:
життя мене пошило в дурні,
безглузда буде й смерть моя.

Хотів я змалку — й серед бурі! —
устояти на двох своїх.
І — сміх! — я менше взяв на душу,
ніж той, хто брав мене на сміх.

Краса — весна, і літо, й осінь,
а ще вродливіша — зима,
що вогнищем твоїм зігріта,
хоча тебе давно нема...

З угорської переклав
Юрій ШКРОБИНЕЦЬ

ПОТІК

— Гей, пролетарю, спішиш ти куди?
— Може, десь знайдеться праця!
— Куди тебе манить дорога, куди,
Мов торба голодного старця?
— Ми страйкували.
Немає у нас
Навіть води, щоб напитись.
Плісінь у наших домах розрослась...
Як же нам жить? Що робити?

Хмарка б у небі грозова була —
Нас би дощем напоїла.
В хвищі осінній весна б розцвіла —
Цвітом би всіх одарила.
Ми б покупалися в річці. У ній
Дрантя б своє ми попрали.
В путь тоді, з богом!
На стежці крутій
Горе б якось подолали!

...Річку ж прислужник від нас береже,
Жаб'ячі співи чатує.
Він би живцем нас поїв і пожер.
Чуєте, як він лютує:
— Геть, заволоки! Геть, жебраки!
Бунту призвідці погані!
Смердючі у вас на руках кізяки,
Лепом покрилися рани!

— Що ж, оту воду і далі чатуй,
Для пана збери її більше,
І жаб'ячу пісню йому подаруй,

Нехай його квакання тішить!
Мошву всього світу йому ти віддай,
Хай крутиться над головою.
Нехай йому стане горищем вода,
Підлога хай стане водою!

Нехай він скуйовджує піну морів
Не ралом — своїми зубами.
Нехай оці ниті сльотавих дощів
Згрібає у скирти снопами, —
Коли він ще більше грошей збере,
Корчму хай збудує в болоті.
Нехай, мов стерв'ятник, здохлятину жре, —
В болоті до біса гидоти!

Хай буде йому укривалом вода,
Хай зробиться жаба блохою.
Нащадкам своїм хай ті блохи віддасть,
Щоб їм не було супокою!
Хай будять його оті жаби від сну,
Хай мороком світ йому буде!
...Колись його змиє у бурю страшну
Потік зголоднілого люду!

— Гей, пролетарю, спішиш ти куди?
Ти не самотній у горі.
Встають за тобою мільйонів ряди.
Ти бачиш, як піниться море?
Спінилось кров'ю —
Залізом впаде
На землю, де бавляться сити!
Той час уже близько. Ти чуєш, гряде?
І грози рокочуть сердиті!

ЛІСОРУБ

Рубаю пень, а страх іде в палати.
Кричить не сук, а підпанок пихатий.
Січу за все: за муки й скроні сиві.
Так ось вона, моя судьба щаслива!

І легко так,
І радісно на серці...

Блищить моя сокира на морозі.
Іскриться небо, і земля в тривозі,
Зоря встає і червоніє обрій —
То піднімаються на бій хоробрі.

Дерева валим,
А земля трясеться...

Рубайте пні і не шкодуйте сили!
Хто там зітхнув, що тріска відлетіла?
Б'ємо по долі, долі-лихолітті,
Хай плаче панська пустка у страхітті!

Твоя ж сокира, друже,
Усміхнеться...

ДО АКАЦІЇ

Ти зросла в нашім біднім угорськім селі.
В'яжеш коренем груддя сухої землі.
Ми від панського вітру себе вбережем,
Згуртувавши серця воєдино!

Хто не вірить у це — того вітер зіб'є.
Вчення Маркса нам силу, наснагу дає.
Хай відходить пісок, бо пісок — не земля.
Не жалкуй, робітнича родино!

Я не лист, що самотньо на гілці дрижить.
Одинокому тяжко на світі прожить.
Я той корінь, що землю докупи єдна.
О прийди, мого щастя годино!

Уже небо пала над убогим селом.
Може буря погратися жовтим листком.
Та коріння не вирве ні буря, ні грім.
Це твій сад виростає, Людино!

НАРЕШТІ

Я чистив казани і поршні мив,
А дома спав на гноїщі-соломі.
За гріх якийсь погрожував суддя
Мене згноїти в мокрому підвалі.

А я співав!
Ще й дівчину любив
(Вона в якійсь пекарні працювала).
Нажив костюм.
Поезії писав
І роздавав їх друзям по роботі.

Любов забулась згодом.
Бо мені,
Батьки сказали, дівка не до пари.

Нажив і виразку. Як не нажить:
Я сьорбав юшку — раз чи два на тиждень!

О серце, серце...
Чом не закричиш?
Забудь на мить про пісню і кохання,
І нас, нужденних, клич на битву праву,
Бо тільки в битві — бідним порятунок!

Мене лякали богом:
— Покорись!
Мені давали гроші, щоб мовчав я.
Бо, кажуть, бога хто не визнає,
Сокирою той може замахнутись...

Та що мені до бога!
Все дарма.
Я на часинку олівець сховаю
І лезо нагострю сокири...
Час настав.
Не буде шуму, але буде страшно!

ДОБРА БУДЕ ЗГАДКА

Дурень той, хто молиться до неба
І в молитві милості благає.
Підлість і гнобитель — нероздільні.
В молитвах оцих нема потреби!

Я працюю. Але їм скорину.
Все ми розуміємо, ми не діти,
Як живуть злиденники на світі.
Хоч безправний я, але — Людина!
Голодом нас, тюрмами лякали,
Мозолями вкрились наші руки.
І якщо є радість — то у муках.
Іншої ми радості не знали.

Піднімусь я.
І це буде скоро.
Крикну:
— Справжню радість мені дайте!
У моїм зарібку, ви це знайте,
Хліб черствий і на додачу — горе.

Все це буде. Бо душа віщує.
Буде квіття, де тепер пустинник.
Моє серце — це живий годинник,
Що по зорях шлях собі торує.

Кров безбарвну будем проливати,
І усмішка розцвіте із горя.
Піднімусь я.
І це буде скоро.
...Добру ж згадку будем зберігати!

НЕ СТУКАЙ

Якщо покохаєш — не стукай, заходь.
Для тебе відчинені двері.
Але ти подумай: я бідний юнак
І сплю на потертій соломі.

Для тебе я в глеці води принесу,
Від бруду пантофельки витру.
Зігнувшись, ти зможеш у хаті сидіть,
Штани мої драні латати.

З тобою вживеться і тиша, і мир,
Утомишся — сядеш на стільчик.
Один він у мене. Захочеш — я ним
Огонь розведу в нашій грубці.

Зігрієшся — плаття благеньке зніми.
А їсти захочеш, — для тебе
Сухар запліснявілий принесу,
Його ми розділимо навпіл.

Якщо ти полюбиш — не стукай, заходь.
Лиш добре подумай, кохана.
Як ми поберемось і зрадиш мене —
Я в серці не вигою рани!

ЗИМА

Треба б давно вже розкласти вогонь,
Щоб люди зігрілись.

Кинуть в огонь все мертвотне пора,
Все, що є в пана, а створене нами.
Іграшки наші...
Щаслива гра!
Може б, війнуло теплом над полями!

Може б, зігріло те полум'я нас,
І ми б поріднились.

Треба б давно вже розкласти вогонь.
Серце завія холодна проймає.

Плата за труд наш — мозолі долонь,
Інший багатство в комори ховає.

Треба, ох треба розкласти вогонь,
Щоб люди зігрілись...

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Тридцять два роки... Відкриюсь вам, люди.
Ось незабаром і старість прибуде!
Що з того,
Їй-богу!
Сидячи тут, у кав'ярні, у тиші
Я написав віншування у вірші
Собі,
далебі...
Тридцять два роки на плечі лягло.
Зайвого пенге в руках не було!
Признаюся я,
вітчизно моя,
Міг би я стать педагогом у школі,
і не нудився б в конторі ніколи.
Ось так,
друг бідак!
Сказали в Сегеді: — Іди собі з богом!
Тут місця покірним, твоє — за порогом.
Що, значить, сказать?
Зав'язать!
Тебе я пригадую, недруже, й досі,
Твоє попередження справді збулося.
У лютості грізній
Вітчизну
Від мене хотів захистити багнетом.
Даруй за цю пам'ять недобру поета!
Розмову твою
Не таю:
«Тобі, поки буду на світі я жити,
Не буть педагогом, дітей не учити!»
Ось так нахвалявся,
Сміявся.
Ти й досі, пан Горгер[1], радієш, я знаю,
Що діток учити я права не маю.
Радість безплідна
і бідна!
Я буду народ свій убогий і голий,
(Але не на рівні церковної школи)
Вчити.
Учи-ти!

З угорської переклав
Микола ШАПОВАЛ

[1] Горгер — колишній ректор Сегедського університету, який виключив Йожефа з цього закладу.

ШАНДОР ГЕРГЕЙ

Шандор Гергей (1896—1966) — прозаїк, есеїст. Автор книжок «Людський ринок», «Щось відбувається», «Гримить барабан», «Дьєрдь Дожа», «Гаряче літо», «Тернистий шлях», «Заборонені шляхи», «Витязі і герої», «Велика земля» та ін.
Двічі лауреат державної премії ім. Кошута Угорської Народної Республіки.

ЖУЖА

Зовнішні двері відчинились, але сонячне світло, що рину́ло в кухню, відразу й потьмяніло: на картон, яким були забиті шибки внутрішніх дверей, лягла тінь. Жужа відсунула завіску й визирнула. На порозі стояв високий чорнявий чоловік. Під пахвою у нього був пакунок, загорнутий у коричневий папір.

— Прийдіть, будь ласка, пізніше, — сказала дівчинка. Але незнайомий стояв непорушно, і тоді вона додала швидко й сердито: — Коли матусі немає вдома, я нікого не пускаю.

Наступної миті Жужа вже пожалкувала: навіщо вона так з ним? Певно, цей дядько приніс білизну, не знаючи, що в незнайомих мама роботи не бере. Бо іноді по три-чотири тижні не забирають випраної білизни. А за мило, крохмаль і вугілля треба ж платити гроші. Жужа обережно знову відхилила завіску. Незнайомець сидів на кам'яних поручнях ганку. Сумне обличчя, сумні очі...

«І де це мама так довго забарилася?» — думала Жужа.

Дядько скочив з поручнів. Його очі блиснули, наче ліхтарі в темряві. А надворі кричала мати. Жужа підбігла до плити, витягла з-під неї праску, вхопила обома руками й кинулася на допомогу матері.

На ганку, просто на підлозі, лежало багато паперових пакуночків. З одного виглядала ковбаса. Жужа приголомшено дивилася на матір, що ридала, припавши до грудей чужої людини. Незнайомець обернувся до Жужі, простяг до неї руки.

— Донечко моя, — сказав він. — Ти не впізнаєш мене, свого тата? — І взяв дитину на руки.

Дівчинка затремтіла і теж припала до його грудей.

Згодом вони забрали з підлоги пакунки і ввійшли до квартири. У кімнаті, лежачи горілиць на солом'яному матраці, застеленому темно-червоною ковдрою, спав Ечі. Батько глянув на нього з порога, потім обвів поглядом солом'яник, обшарпаний диван і відкритий дорожній кошик, у якому зберігали одяг.

— Коли тебе забрали, я з півроку не могла нічого робити, тільки слізьми обливалася, — промовила дружина. — Щоб не вмерти з голоду, ми продали меблі й одяг. Але згодом я навчилася працювати.

— Знаю, — сказав чоловік. — Ти навіть на Червону Допомогу[1] давала.

Прокинувся Ечі.

— Дядьку, ти шпиг? — спитав він, вороже дивлячись на батька.

Той засміявся, підняв хлопчика, пригорнув. Підігрівши воду, мати налила повний таз. Батько скинув піджак, сорочку й нахилився над мискою.

Мати намилювала батькові спину. Раптом зупинилася.

— Гляньте сюди! —звернулась вона до дітей, хоч вони й без того не відривали очей від батька. — Дивіться, — кричала вона з гіркотою, показуючи білі рубці на чоловіковій спині. — Не забудьте... Били прокляті... Батька вашого били.

Пополудні вернулися з роботи сусіди. Тітка-сусідка плакала. Дядько-сусід обняв батька.

— Трясця їх матері... Ми їм відплатимо... — сказав він, змахнувши сльозу, і довго дивився батькові в очі.

Вранці Жужа побачила маму на подвір'ї. Вона стояла, схилившись над ночвами.

— Де татко? — спитала Жужа.

— Поїхав до Пешта роботи шукати.

Повернувшись додому зі школи, діти почули щось незвичайне: мама співала! Вона розвішувала на горищі білизну й співала! Потім спустилася драбиною вниз. Раніше її обличчя було бліде, а тепер на ньому з'явився рум'янець, великі сині очі блищали.

— Мамо, — прошепотіла Жужа, — ти сьогодні зовсім інша.

— Яка інша?

— Гарна, — затинаючись від захвату, мовила дівчинка. — Дуже гарна!

Увечері повернувся батько. Роботи він не знайшов. Інші люди (їх було багато) теж шукали роботи, але тато набрався лиха ще через якусь таємничу справу. Жужа дихала рівно й глибоко, щоб батьки думали, що вона спить. Мова йшла про якийсь чорний список. Його склали фабриканти, записавши туди кожного, хто не хоче їм коритися. Той, хто потрапив до того списку, не дістане роботи на фабриці.

Наступного дня батько пішов до суконної крамниці. Його спитали, чому він, котляр, проситься до крамниці.

— Я б не просився, — відповів батько, — але мушу, бо не можу знайти роботи за фахом.

Йому сказали зачекати на вулиці, а за годину покликали й сказали, що навели довідки про нього... Комуністів не приймають...

— Це означає, що я ніде не зможу дістати роботи, тільки у Совєтів, — пояснив батько матері.

— Тс-с-с, — шикала на нього мати. І Жужа знала, що говорити про Совєти небезпечно.

Через кілька днів, уночі, хтось постукав у вікно. Батько відчинив двері. До кімнати увійшов якийсь чужий чоловік з маленькою головою.

— Живете, як цигани: покотом на підлозі лежите, — бурчав, оглядаючись, непроханий гість. — Куди ж ви це дівАєте свої дукати — оті карбованці? — І злісно засміявся.

---

[1] Міжнародна організація допомоги борцям революції, скорочено — МОДР.

Жужі той сміх був як ножем по серцю. Десь, колись вона вже чула цей надтріснутий голос.

— Не ваше діло, як ми живемо, — сердито відказав батько.

— То ви ще й огризаєтеся?!— каркнув відвідувач і люто грюкнув палицею. — Раджу вам — не влаштовуйте цирку!

Жужа сіла на дивані. Тепер вона вже згадала: п'ять років тому цей дрібноголовий забрав її батька. Тоді мати плакала, а гість казав їй: «Раджу вам — не влаштовуйте цирку!»

Обридливий «циркач» навідувався до них часто, і завжди вночі, і завжди як сніг на голову. Не вітався, не говорив ні слова. Тільки заходив, роззирався по всіх кутках і виходив. Після десятої години вечора батькові не дозволялося перебувати поза стінами домівки. А той, дрібноголовий, нишпорить, перевіряє. Так пояснював татусь...

Одного вечора батько не вернувся додому. Даремно чекали на нього й наступного дня. Мати сказала, що він, напевно, шукає роботи.

— Роботи? — спитала Жужа. — Адже чорний список не дозволяє...

— Може, знайде на периферії, в селі.

— Батько сказав, що ніде... Тільки у Совєтів...

— Жужо... — скрикнула мати перестрашено. — Ніколи більше не вимовляй цього слова!

— Не скажу, мамо, ніколи... — злякалася дівчинка. — Ніколи більше...

Коли «циркач» зацікавився батьком, мати сказала, що він поїхав шукати роботи.

— Куди? Таких, як він, не беруть на роботу. — Мати мовчала, і гість вирячився на неї. — Чуєте, а чи не до Совєтів він подався?

«Циркача» супроводжували двоє. Вони й ротів не відкривали. Навіть очі в них були якісь незрушні, якісь риб'ячі... Відвідувачі підняли солом'яник і довго трусили його, а потім почали зганяти дітей з дивана.

— Я шпигів не слухаюсь, — запручався Ечі й ліг на живіт.

Двоє з риб'ячими очима та їх старший перекинули диван. Ечі закричав і впав на підлогу.

— Чи ви люди? — заголосила в кутку мати. Її голос іще ніколи не був такий тремтливий і хрипкий.

— Прийде батько — і ви по-іншому заспіваєте, — мало не плакав Ечі.

Двоє копирсалися в пружинах перекинутого дивана. Третій підійшов до матері.

— Кажи мені: де чоловік? — гаркнув старший.

Мати мовчки обернулась до нього спиною.

Восени вона тулилася з ночвами на кухні, працювала менше, ніж улітку, бо одяг висихав повільніше, і на горищі не було місця, щоб розвісити багато білизни. Мати втратила найкращих замовників — м'ясника і галантерейника, які сказали, що ті, з поліції, сердяться, коли хтось користується послугами комуністів.

Жужа була приголомшена: «Отже, моя мама теж комуністка?» Та дівчинка не говорила про це, бо знала, що не можна.

Уже випав сніг, коли на вулиці до Жужі й Ечі несподівано підійшов «циркач». Дівчинка не бачила його кілька місяців. Тепер ця потвора знову вишмигнула звідкись. Шпиг зірвав з її плечей шкільну сумку, вийняв книги і почав перегортати сторінки.

— Дядьку, ми спізнимося до школи, — благала Жужа.

— Шпиг — не дядько,— виправив її Ечі.

— Ось я тобі вуха обірву,— промурмотів детектив і простягнув руку до Ечі, але одразу, зойкнувши, відсмикнув, бо хлопчина вкусив його за палець.

— Ти, стерво! — вилаявся «циркач» і вхопив хлопчика за горло. — Зараз душу з тебе вийму!

Перехожі оточили їх кільцем. Багато пасажирів позіскакували з трамвая.

— Шпиг!.. По ногах його!— голосно промовив хтось.

— Треба йому боки пом'яти! — підтримав інший.

— Не влаштовуйте цирку! — буркнув шпиг і вийняв пістолет.

Через два тижні мати з Жужею везли білизну до пана урядовця. Ледве вони увійшли до вітальні, як за ними протиснувся «циркач». Правою рукою з чорною пов'язкою на вказівному пальці він підняв лацкан зимового пальта й показав бляшку.

— Поліція,— сказав він і заходився розкидати свіжовипрасувану білизну.

— Я шукав комуністичні листівки... Червоні звикли ховати їх поміж випрасуваний одяг,— пояснив «циркач» на прощання.

Пан урядовець відрахував гроші, які належали за прання і прасування, а потім випхнув пралю з дочкою надвір.

— Щоб більше... — горлав пан, — чуєте, щоб більше вашої ноги тут не було!

— Ні, цьому не бути! Та й під трамвай не кинемося!.. — сказала мати на вулиці і, закинувши голову, глянула вгору, ніби хтось стояв там, на даху, і вона йому заприсягалася: — Ні, цього вони не дочекаються!..

Жужа пам'ятала, а може, й не пам'ятала, мабуть, то тільки з розповідей матері поставала перед нею картина, коли Ечі п'ять років тому лежав на трамвайних рейках... Від страхітливого спогаду їй стало моторошно, ніби вона опинилася в холодній, нетопленій кімнаті. Мати не палила в кухні, бо вдома вже не прала, а плиту продала. Вранці вона кип'ятила молоко на спиртівці. На ній підігрівала й замерзлу їжу, яку щовечора приносила з роботи.

Жужа тільки заглянула в каструлю і вже знала, звідки той суп і гарнір, прала мати того дня чи виварювала. Про те, що мама вернулася саме з прання, свідчив не лише запах їжі. В такі дні вона дуже втомлювалася, і від неї пахло пральнею.

Цей запах останнім часом зовсім вивітрився з хати, але мати все-таки частенько ходила кудись. Немовби на роботу; іноді вона виходила з дому ввечері. Спершу підігрівала їжу, а потім знаходила який-небудь привід і йшла.

— Поїжте, приготуйте уроки і лягайте спати, — наказувала вона. — На мене не чекайте!

Миючи посуд, Жужа простежувала в думці нічний шлях матері... Ечі, сонно пхинькаючи, просив її:

— Зробімо швидше уроки!.. Спати хочеться...

Жужа схилялася над братовим зошитом з математики, але думки її знову й знову поверталися до одного... У школі дівчатка, здригаючись від моторошних здогадів, розповідали, що є жінки, які вночі на вулиці просять гроші у чужих чоловіків і...

Жужа постановила не лягати спати, доки мама не повернеться. Але сон її зборов... Уранці прокинулася від плюскоту води: Ечі уми-

вався, а в кімнаті стояв солодкуватий дух кип'яченого молока. Мати задумано дивилася на спиртівку. Жужа ногами зіпхнула з себе ковдру і побігла в кухню по відро. Її обов'язком було приносити вранці воду — в цей час черга біля вуличної колонки ще невелика. Але мати випередила дочку. Відро вже було наповнене чистою водою.

— Я проспала, — виправдувалася Жужа. — Тепер ходитиму по воду ввечері.

— У тебе що-небудь болить? — спитала мати, допитливо глянувши на дитину. Дівчинка не відповіла. Мати торкнулася її підборіддя, підняла голівку й обернула до себе. З-поміж сплющених Жужиних повік текли сльози. Мати витерла бліді мокрі щічки дочки.

Жужа щасливо посміхнулася... Дівчатка у школі кажуть іще, нібито жінки, які простоюють на розі вулиці, п'ють горілку. Але від мами не тхнуло горілкою...

У школі вчителька аж двічі робила Жужі зауваження.

— Що з тобою?— запитала врешті.— Що сталося? Тобою пишається не тільки третій клас, а ціла школа, а ти сьогодні така неуважна...

— Мама моя, — вихопився у Жужі болісний крик... Але вона відразу й заглушила лавину скарг, що ринула з душі. Не розповідати ж чужим людям, що ночами мати десь блукає. — Це тому я така, — сказала дівчинка потім,— що мама не має роботи.

Мати й того дня повернулася додому пізно вночі. Разом із запахом посудомийки вона принесла з собою й густий суп-гуляш та блискучу від жиру, наперчену лапшу з капустою. Ечі напхав повен рот і промимрив:

— Уся школа регоче... — І лише після настирливих допитувань матері пояснив: — Школа регоче, бо Жужа весь день пхинькає, як плаксійка...

— Жужо, це правда? — питала мати.

Жужа ствердно кивнула головою і пішла спати. Мати сіла поруч, взяла її руку. Це було приємно... І коли вона притулилася до дочки засмученим лицем, Жужа щасливо вдихнула запах її поту й волосся.

Уночі тихо клацнув ключ у замку. Жужа стрепенулася. Електрична лампочка на вулиці вже не світила: опівночі вона гасне... Це вернулася мати. Вона нечутно роздяглася й одразу заснула. Жужа зійшла з дивана, підійшла до матері. Щасливо, полегшено зітхнула. Від матері не пахло горілкою. Парою посудомийки від неї несло ще сильніше, ніж увечері, коли вона була вдягнута. Дівчинка повернулася на своє місце. Поки вона ходила, Ечі розкинувся по всьому вузькому дивані.

«Матері тут було б досить місця, — міркувала Жужа, — а ми з Ечі зручно влаштувалися б на великому солом'янику. Але ні, ні, не можна. Колись батько таки постукає у вікно, а може, зайде і без стуку. Мабуть, мама увечері йде з дому, щоб у воротях перестріти батька й сказати йому: можна заходити, «циркача» немає!»

Наступного дня надвечір мати зайшла до сусідів. Жужа лягла не роздягаючись. Братик уже спав. Незабаром мати повернулася, взяла пальто, і Жужа з-під напіврозплющених повік бачила, як мати довго дивилась на них, а потім вимкнула світло і обережно вийшла. Жужа підвелася з дивана. На кухонному вікні знайшла ключ від квартири.

Надворі вже було сухо. Дівчинка нечутно ступала по тротуару. Мати вже була далеко. Ось вона звернула у провулок. Тут було тем-

но. Жужа йшла повз будинки слідом за матір'ю. І враз вона почула, що по той бік провулка хтось ідє в одному напрямку з нею.

Дівчинка зупинилася. Здавалось, незнайомий теж уповільнив ходу. Тепер Жужа була впевнена: за мамою стежить «циркач». Поспішила вперед. Провулок кінчився, й Жужа вийшла у відкрите вибоїсте поле, дє не раз бувала з Ечі й сусідськими дітьми. Сюди звертали сотні підвід, запряжених кіньми, привозили з Пешта сміття, розвантажувались і рушали назад. У свіжому смітті було зручно порпатися — дощ і вітер ще не прибили його, і в ньому легко було шукати шматки заліза, ганчірки, кістки й не до кінця зотліле вугілля. Але ж чому мати ходить сюди вночі? Жужа наштовхнулася на матір, наче на самотнє дерево. Жінка нахилилася до дочки:

— Жужо моя, — притиснула її до сєбе. — Чого ти ходиш за мною?

— Мамо, за нами йде шпиг... шпиг, — ніби в лихоманці, прошепотіла дівчинка й затрусилася, бо загадковий переслідувач швидкими кроками мовчки пройшов позв них. — Мамо, — дивувалася Жужа, — це ж не шпиг. Я впізнала його. Це — наш сусіда.

— Ні, це не сусіда... Запам'ятала? — сказала мати гостро — так вона ще ніколи не говорила з дочкою. — Запам'ятала? Нє він!

— Не він, — слухняно повторила Жужа.

— Ет, Жужіко, дуже кепсько ти зробила, що пішла за мною...

— Не гнівайся, мамо. У школі дівчатка розповідали, що є жінки, які виходять на вулицю просити грошей у чоловіків...

— Того ти й пішла за мною? Ти... — вона майже відштовхнула дочку. І одразу заговорила:— Жужіко, я не така, я дуже люблю тебе, нашого Ечі. Я щодня зустрічаюсь з батьком. Ти мені віриш?

— Вірю, мамо...

Жінка взяла дівчинку за руку, і вони, важко дихаючи, видерлися на горбок. Потім обережно спустилися по схилу. І тут з-під землі долинули тихі слова. Жужа знала: перед ними велика яма. Та цє була не яма, а справжня шахта, куди вдень спускалися ручні вагонетки на чотирьох колесах і вивозили звідти багато мішків коксу.

— Швидше, — шепотіла мати. — Я вестиму тебе.

Обережно, тримаючи маму за руку, Жужа ступала грузькою дорогою. «Багато коксу назбираємо вдвох, — міркувала вона. — Ніколи більше не пущу саму». Здавалось, у шахті було багато людей. Але ніхто не копирсався у вугіллі. Хтось курив цигарку, хоча вогника не було видно, тільки плавав димок... Нараз Жужа на когось наштовхнулася. Намацала чиїсь штани. Простягнула руку. Торкнула чиюсь долоню... На голівку їй лягла чоловіча рука і погладила... Десь поруч хтось голосно промовив:

— Ну, будемо починати, товариші...

Жужа навіть рота затулила долонею, щоб у неї не вихопився щасливий крик: «Товариш...»

Ще влітку, коли батько був удома, Жужа іноді прокидалась і слухала, як він говорив матері: «Добре, моя люба... моя товаришко...» Це слово було заборонене, так само, як і Совєти... А тут його вимовляють, як вимовляв батько вдома...

— Тату, — прошепотіла Жужа, а потім ковзнула до ніг матері і, щаслива, ніби вдома, заснула, посвистуючи носом...

Переклав Юрій ШКРОБИНЕЦЬ

ШАНДОР ТОТ ШОМОДІ

Шандор Тот Шомоді (нар. 1923 р.) — прозаїк, критик. Автор книжок «Перелом хребта», «Дитяче дзеркало», «Ти був пророком, друже» та ін. Лауреат державної премії ім. Аттіли Йожефа.

ШАНДРІ

1

Не такі це були часи, щоб люди замислювались над загибеллю дивака Шандрі. І сам Чабанко думав про це лише інколи, вечорами, коли, приклавши руку до хворого серця, брів додому, в квартиру з заклеєними папером вікнами. Шиби повилітали од величезного вибуху ще тоді, коли німці бомбили міст через Дунай. Потім вибух сліпої гранати геть роздер шпалери, а ще пізніше крізь вибиту віконну раму до кімнати залетів осколок бомби. На щастя, він розтрощив одне тільки ліжко — зосталася купа тріcок та ще кілька розмальованих дощок. Тепер одна з цих дощок потріскувала у грубці, сиплючи іскри. Від грубки віяло теплом. Чабанко з легким жалем дивився, як вогонь поїдає нужденні уламки — від ліжка вже мало що лишалося.

Радянський військовий комендант зібрав керівників містечка і віддав наказ розпочати шкільне навчання. На Церковній вулиці залишився неушкоджений двоповерховий будинок. Його нашвидку пофарбували, занесли по кілька парт на клас, навіть відбулась одна нарада вчителів. Біда тільки, дітей не було — батьки не наважувались відпускати їх з дому.

Половина населення переховувалась у величезному винному підвалі, а також у колишній давильні. Вночі люди поодинці прокрадалися до своїх будинків, забирали харчі — борошно, сало; хто ще мав якусь худобу — годував її; мовчки, сторожко прислухалися до наближення німецьких бомбардувальників.

Чабанко не мав ані фізичних, ані душевних сил бути тут і там — усі мали його за слабака. Даремно сусіди благали його:

— Пане вчителю, чому ви не йдете до нас, у давильні є досить місця, навіть шезлонг є. А тут як не сьогодні, то завтра смерть, бачите, як шинкаря прошило осколком?

— Божа воля, — відповідав Чабанко. Йому не хотілось багато про це говорити. «Містечко обстрілюють вже давно, якщо снаряд упаде біля входу в підвал, загинуть і вони. Чи не байдуже, де людину застане смерть, долі все одно не минути. Ми будемо здригатись, мов звірі під

час грози, тільки знищить нас не природа, а люди, що випльовують у повітря смерть горлами сталевих потвор. А богові байдуже».

Вогонь потріскував, горіла єдина свічка; Чабанко поклав на плиту червону сковорідку, з нехіттю помішав варену солонину, що місцями вже вкрилася зеленою пліснявою. В голові його снувалась настирлива думка: «Законів божих не пізнати, у потойбічному світі не буде запитань, там на все дає відповідь бог. Але навіщо ж тоді було створювати розум, якщо від болісних сумнівів не втекти?»

Чабанко раптом пригадав, що Шандрі ніколи не ходив до церкви. Такі, як він, люблять відправи, з радістю розглядають освітлений олтар, святково вдягнених людей, від журливих звуків органу в їхніх душах теж починає щось ворушитись. Проте Шандрі не ходив до церкви, навіть у неділю. Він сидів у майстерні на тапчані, застеленому попоною, і розглядав поштові листівки або бавився брязкальцями.

Йому дивувалися, з нього сміялися.

Між роботою, поки Шандрі заклеював проколи шин на велосипедах, чи міняв сріблясті кульки підшипників, клієнти з нудьги потішались над ним.

— Кажуть, ніби колись ти був циркачем, правда, Шандрі?

— Звісно, він ковтав вогонь і шаблі.

— Де ж ти цього навчився, може, в богадільні?

Шандрі не відповідав, він вишкірював зуби, і його водянисті холодні очі загрозливо блищали.

— Шандрі, ану покажи нам, який з тебе жонглер!

— Заробиш пенге! [1]

Тоді Шандрі — якщо був у доброму гуморі — витягав з-під солом'яного матраца брязкальце і з неймовірною вправністю витанцьовував якийсь дикий танець, що давало глядачам особливу насолоду.

Одного разу — Чабанко саме йшов додому — Шандрі посеред двору демонстрував свою майстерність. Довкола нього стояло чоловік три-чотири, вони голосно підбадьорювали хлопця. Раптом скрипнули ворота і з'явився розчервонілий Рейпаші, механік. Поперед себе він штовхав велосипед. Підійшовши ближче, він люто гримнув на хлопця:

— Що ти робиш, тварюко! Ану, марш до роботи!

Присутні мовчали, ця справа їх не стосується, майстер мав рацію: Шандрі клеїть дурня, а робота стоїть.

Шандрі сердито нагнувся і, повільно котячи шину велосипеда, рушив до майстерні.

— Хутчіш, чорти б тебе взяли, хутчіш!

Шандрі обернувся назад, його обличчя побіліло від гніву.

— Чого це я маю поспішати?! Всю роботу все одно не переробиш.

— Він ще й огризається, байстрюк паскудний! Ну, зажди! — аж посинівши, кричав маленький, з обважнілим черевцем майстер. Він спробував дати хлопцеві ляпаса, але не дотягся. Шандрі, затулившись рукою, відступив. Рейпаші помітив, що поруч стоїть Чабанко і, зиркаючи з-під лоба, покірно привітався.

— Добрий вечір, пане вчителю. Цей хлопець справді дурнуватий.

— Ой, недобре, пане Рейпаші! — промовив Чабанко, притиснувши долоню до грудей, щоб вгамувати серце, яке сильно калатало.

З майстерні чулася хрипка, буркотлива лайка Шандрі.

— Побив би ти свого батька, йолопе!

---

[1] Пенге — дрібна монета.

Ввечері майстер Рейпаші зайшов до Чабанка і довго йому все пояснював. Вчителя вразило не те, що Рейпаші обмовляв хлопця, називав його «придуркуватим бараном», який до того ж іще й дикий, наче тварина. Рейпаші не розумів (не міг цього пояснити і вчитель), чому Шандрі часом байдуже терпить лайку чи навіть побої, а іншим разом звіріє від одного недоброго слова свого «добродійного господаря», більше того, кидається на нього. Все це Чабанко чув від майстра сто разів. Але тепер Рейпаші висловив дивне припущення. Він заявив, що Шандрі тримається так зухвало лише тому, що має друзів по той бік Дунаю.

— Не дай боже, прийдуть росіяни, — тоді Шандрі одразу всадить мені ножа в спину, ось побачите, пане вчителю.

— Аякже, — радісно мовив Чабанко, — він, бідний, і не знає, хто такі росіяни.

— Ого, — відповів майстер, — Шандрі тільки вдає з себе дурника. Він прислухається до всього, тільки мовчить. Одного чудового дня ми ще дізнаємось, який він, Шандрі, згадаєте мої слова, пане вчителю.

«Щодо цього Рейпаші мав рацію, хоч, може, й не в усьому. Втім, побоювання майстра не справдилися, — подумав учитель, з нехіттю пережовуючи черствий хліб і смажену солонину. — Добре було б сюди ще цибулі, але для цього довелося б лізти в погріб до Рейпаші. Краще потім, завтра».

Він пробував було читати при миготливій свічці, але думка про загадкового Шандрі постійно вертала його у минуле. Невже хлопець і справді був несповна розуму? Вчитель знав його лише один рік, ще коли той жив у однієї пралі. Видно, тоді в нього згорбилася спина, — йому доводилось підійматися нагору з важким коромислом хтозна-скільки разів на день. Щоправда, у Рейпаші він теж працював з ранку до вечора, порався на майстровій землі. Чабанко бачив часто, як Шандрі рано-вранці штовхає нерівною польовою дорогою тачку, навантажену мішками з кукурудзою. Цікаво, чи вмів хлопець писати? Скінчив він три чи чотири класи. Казали, ніби зовсім неписьменний, але йшло це від Рейпаші, людини, якій навряд чи можна довіряти. Чабанко дуже шкодував, що мало цікавився хлопцем — тепер доводиться лише з уривчастих спогадів складати його образ.

Шандрі не любив німецьких солдатів, це факт. Не любив? О, тепер вже можна бути певним: він відчував жагучу ненависть до них. Але чому? Невже він розумів, що Гітлер і фашистська ідея світового панування штовхають країну до катастрофи? Ні. В закуреній, темній майстерні, у заплутаних звивинах мозку Шандрі не могло зародитись таке відчуття історії. Чи, може, все-таки могло? Він міг чути нарікання людей, «прислуховувався» до слів Рейпаші.

Але які жахливі спогади виринають з минулого! Серпневий ранок. Євреїв — з жовтими зірками на грудях — виганяють з бараків гетто.

Юрба з кількадесят чоловік товпиться перед підвалом. Переважно це старі люди, хоч є серед них і молодь, є навіть двоє-троє немовлят. Людей вишиковують майже по-військовому, їх оточують охоронці, біля їхніх ніг лежать клунки, валізки, рюкзаки.

Чабанко стояв біля вікна — він не міг їх не бачити. Його серце закалатало, згодом у мозку оформилось чітке запитання: «Як це? Невже їх усіх заберуть? Виходить, все-таки правда те, про що перешіптувались люди, правда, що їх переселять? Але куди?» Про німецькі табори праці ширилися недобрі чутки. Чабанко, дивлячись на цих заляканих лю-

дей, не сумнівався в тому, що їх заберуть. Швидко, як тільки міг, він вибіг на вулицю. Разом з ним вибігло кілька сусідів з будинку навпроти. Але, ледве встиг він ступити кілька кроків, один із жандармів гримнув на нього.

— Стій! Назад!

Чабанко скам'янів.

— Пане сержант! — Чабанко намагався перебороти страх. — Що тут трапилось?

— А вам що до цього? Ви хто такий?

— Я вчитель, і...

— Тоді йдіть собі до школи! Швидко!

— Але...

Жандарм зняв гвинтівку і, тримаючи багнет поперед себе, закричав:

— Забирайся геть, бо випущу кишки!

Чабанко, блідий, мов смерть, позадкував до воріт. Він бачив, як усіх інших теж відігнали назад.

На дорозі з боку ратуші раптом з'явилась відкрита автомашина. В ній, виструнчившись, сиділи німецькі та угорські офіцери. Один з них щось наказав командирові взводу. Автомобіль, здіймаючи пилюку, помчав геть.

Чабанко мляво побрів додому. Шандрі, шаркаючи ногами, вийшов з будинку, його хрипкий голос злякав вчителя.

— Куди їх женуть?

Вчителя здивував гнів, яким спалахнули очі хлопця.

— Я не знаю! Напевне... в Німеччину.

— Це фашисти наказали забрати їх звідси — це точно!

Чабанкові стало страшно.

— Який жах! Дітей теж забирають на роботи!

— Пана аптекаря також?

— Так! На роботи! — гірко відповів Чабанко. Він відчував, що наближається кінець світу. «Бог не може байдуже дивитись на це варварство. Їм ще відплатять за це», — стукотіли в голові думки.

— Ліліку теж забирають!

— Кого?

Очі юнака наповнилися слізьми. Чабанко все зрозумів. Ліліка, п'ятнадцятилітня дівчина, вродлива дочка аптекаря.

Юрба рушила. Люди йшли мовчки, видно, жандарми заборонили їм розмовляти між собою.

Обличчя Шандрі кипіло від гніву. Скрегочучи зубами, дивився він услід нещасним, що чимраз більше віддалялися. Раптом він кинувся бігти за юрбою.

На цьому місці спогади Чабанко про Шандрі урвалися. Проте щось йому пригадалось: ліва рука Шандрі висить мов нежива. Коли це було?

2

Рейпаші ще не спав. В довгих білих підштаниках він сидів на краю ліжка.

— Сідайте, пане вчителю!

— Тільки на хвилинку, майстре.

— Що з нами буде, пане вчителю?

— Невдовзі все владнається, як бог дасть, — відповів роздратовано Чабанко. — Послухайте, майстре! Ви пригадуєте, як у серпні Шандрі зламав собі руку? Що з ним трапилось?

Рейпаші криво усміхнувся, одразу пожвавішав, став потирати свої жовті пальці на ногах.

— А, Шандрі. У нього була зламана не рука, а лопатка, бо йому її зламали.— Він швидко зазирнув в обличчя вчителеві, потім говорив далі. — Тут важко щось сказати, це він добре надумав своїм ідіотським розумом.

— Що саме?

— Його тоді мало не забрали... з тими. Правда, все це я чув від одного залізничника. Він розповідав, що Шандрі якось зумів вивести із станції одну дівчину, єврейку, вони вже були на вулиці Пакші, коли дівчина побігла назад, вона хотіла їхати з батьками. Цей придуркуватий хлопець поплівся за нею, він хотів попрощатися з ними всіма, ясно, його одразу ж і схопили...

— Хто була ця дівчина? Чи не дочка аптекаря?

— Звідки я знаю? Шандрі потім побили, його хотіли також забрати, але жандарм упізнав його і сказав, що він несповна розуму. Це його врятувало.

— Отже, його дуже побили. Відтоді в нього і стала звисати рука.

— Я залишився тут сам, Шандрі покалічений, бомбардування, дружина весь час у підвалі, ми тижнями з нею не бачились. Можете собі уявити?

Проте Чабанко думав про інше, йому зовсім не хотілось розмовляти. Він вирішив, що вранці продовжить пошуки. Розповідь Рейпаші його не дуже здивувала. «Він не міг бути зовсім нормальним,— думав напружено Чабанко. — Проте його вчинки не були позбавлені логіки. Ані інтуїції, ані логіки. Більше того, він обдумав втечу тверезо, хитро, при цьому проявив навіть винахідливість. Справді, спроба Шандрі анітрохи не виглядала божевільною. Місто і станцію зайняли відступаючі частини. Ескадрильї англо-американських бомбардувальників щодня гули в небі. Дезертири тікали в гори, вступали у відкриті контакти з населенням, навіть більше того — з солдатами, що обслуговували гармати на горбах. Німці грабували магазини, контори, склади з зерном, забирали худобу. Євреї жили в гетто під не дуже пильною охороною, навколо були деморалізовані, налякані солдати, що не хотіли далі воювати. Перекидання допризовників на захід не довели до кінця. Група депортованих без діла тинялася цілими днями по станції, жандарми також були вимучені. Очевидно, врятувати кількох людей, поки вони чекали на ешелони, було не так важко. Можна було зробити, безперечно, і більше,— подумав Чабанко. Ясно: для Шандрі не складало великих труднощів завести розмову з євреями і при нагоді вирвати дівчину з кільця послабленої охорони. Після невдачі він ще раз повернувся туди! Очевидно, в голові його вимальовувалися ще й інші плани. Він шукав помічників. Але хто всерйоз говоритиме з нещасним? На стінах розклеєно оголошення — реєструватись! призвати на службу! воювати! — і грізні заходи: тюрма, покарання, розстріл на місці... Дійсно, люди не наважувались допомогти, — думав з якоюсь полегкістю Чабанко. — Шандрі, бідний, не зумів оцінити небезпеку, становище. У нас всього одне-однісіньке життя!»

...Наступного дня серія німецьких повітряних нальотів змела всі плани Чабанко. Бомбардувальники стали кружляти над містом, їхні бомби були націлені на мости і дороги. Наліт почався раптово.

Кілька радянських танків, що чекали черги на переправу, були пошкоджені. Зайнялися дві вантажні машини.

Населення міста в ці тижні поводилось дуже дивно. Люди немов позбулися своїх інстинктів, наче божевільні, бігали вони під смертоносним вогнем. Не завивала сирена, дзвони також мовчали. «Дивно!» — напружено думав Чабанко, забувши про те, що він і сам поводив себе мов божевільний, коли не погоджувався переселитись у давильню. Правда, обстріл починався завжди несподівано, тривав він десять-двадцять хвилин — саме ж бомбардування ще менше — і потім через якийсь час виття, гул, вибухи починалися знову. Так продовжувалось ось уже два місяці. І хто знає, коли скінчиться?..

Він хотів саме вийти на вулицю, коли у воротах з'явилась жінка в гумових чоботях, закутана у хустку. Чабанко ледве пізнав у ній свою молоду колегу.

— Вам недобре, Юліко?

— Боже мій, якби ви бачили! Містечко, — самі руїни, дуже багато людей загинуло. Ви могли б прийти до школи? У нас буде лазарет, туди возитимуть поранених.

— Тепер у нас уже й школи немає...

— Немає. Але поки в околиці фронт... що нам робити з дітьми, — промовила жінка, її губи скривилися від плачу.

Рейпаші розпачливо блукав навколо зруйнованих будинків. Раптом він запитав:

— Що з мостом? Його розбомбили?

— Ні, — відповіла вчителька. — Не влучили.

Рейпаші сказав:

— Але в нашому будинку не лишилось жодного вікна. Що було — і те розбили! Хай їм чорт!

Чабанко спробував його заспокоїти:

— Не журіться, майстре! Це ще не біда. От у сусідній будинок влучила пряма бомба. Йдемо, Юліко?

Вулиця була зруйнована вщент, сіріли купи каміння й уламки стін; згодом на головну вулицю одна по одній виповзли радянські автомашини.

— Здається, почався рух по мосту, — промимрив Чабанко.

— Ви гадаєте, що з мостом нічого не трапилось? — запитала Юлія. — Опори ж, мабуть, пошкоджені. Скільки вже людей полягло за цей міст! Боже, мені чомусь пригадався Шандрі.

— Ви знали його?

— Я — ні. Бачила його раз чи двічі, у нього така згорблена спина, правда ж? Ви гадаєте, що хлопець був несповна розуму?

— Не знаю, — відповів Чабанко.

— Мій чоловік розповідав якось, що коли пішли чутки про те, що німці хочуть підірвати міст, Шандрі зупинив його на вулиці і запитав, як ми будемо ходити у Шольч, якщо не буде мосту?

— Логічне запитання, — відказав учитель. — І, як бачите, воно прийшло в голову дурникові Шандрі.

— Саме так. Юнак дуже налякав мого чоловіка. Уявіть собі, він

запропонував перерізати зв'язок, аби лише хтось відвернув увагу охорони.

— Справді? — голос вчителя затремтів. — І що ж відповів йому ваш чоловік?

— Що ж він міг відповісти? Що міг зробити капітан медичної служби? Він швидко відправив хлопця додому і порадив нікому не говорити про міст. Добре, що цей бідолаха не звернувся до якогось іншого офіцера. Він загинув би.

— Все одно він загинув, — відповів Чабанко.

— Знаю. А чого ви так про це говорите? Він постійно блукав вулицями. Мій чоловік не міг нічого вдіяти.

— Звичайно, не міг.

У школі на них чекав директор. Він вручив кожному по табличці з назвою вулиці. Треба було переписати все працездатне населення і окремо вирізнити тих, які можуть працювати у госпіталі. Чабанко, повільно шаркаючи ногами, тримаючи руку на серці, рушив виконувати завдання. Доручену роботу він виконав. Того дня мессершміти зробили ще два нальоти. І знову було багато вбитих і поранених. Тепер про близьку тривогу сповіщали церковні дзвони.

3

Світанок третього листопада. Остання спроба німців відбити містечко. І дорогу на правому березі, що веде в Будапешт. Останні угорські батареї вдень покинули свої позиції на горі. Радянські сухопутні частини при підтримці танків пішли в наступ з півдня, щоб одним ударом відкрити дорогу на Буду і розчистити місце для переправи.

Після обіду за будинком Рейпаші, на залізничному насипі, німецькі солдати заступили угорських гонведів.

Чабанко злякався, коли побачив, що будинок буквально опинився між двома вогнями.

На протилежному боці вулиці з'явився кулеметний дот, наполовину закопаний у горб. В ущелині між горбом і насипом, на три будинки далі, була розміщена протитанкова батарея. «Найімовірніше, наступу слід чекати саме звідси. Може, я й помиляюсь», — утішав себе Чабанко.

Рейпаші не міг заспокоїтись.

— Пан учитель залишається тут?

— Так. У підвал я переберусь пізніше.

— Я також залишуся тут, — сказав майстер, колупаючись у зубах. — Як ви гадаєте, здадуть місто?

Чабанко не відповідав. Рейпаші даремно казати правду, його не переконаєш.

У підвал занесли їжу, воду, свічки, матраци, тапчан, килим; старий диван стояв там уже кілька тижнів. Коли з боку Альфельда озвалися міномети, у підвалі було вжито всіх можливих заходів. Зачинили важкі залізні двері. Підвал — сховище надійне, правда, якщо не буде прямого попадання.

Близько сьомої години Чабанко прорізав отвір у паперовому вікні. Йому стало страшно.

Перед будинком повно людей, в балці — німецький кулеметний

дот. Двоє лопатами риють глибоку яму, третій, блідий, нервово курить цигарку.

Чабанко поплентався у підвал, подалі від кулеметного доту. Рейпаші проклинав Шандрі.

— Куди, в біса, подівся цей дурень!

— А чи нема його в давильні?

— Ні! Я його з ранку не бачив.

Рейпаші присів, сьорбаючи ложкою суп. Та нараз його ложка застигла в повітрі.

Почався мінометний обстріл. Спочатку тихий, все наростаючий свист, за ним — глухі вибухи, що часто повторювались. Було видно, що росіяни не шкодують мін.

Рейпаші затулив вуха і втупився в землю.

Чабанко прийняв ліки. Мало. Потім ще раз.

Він підійшов до драбини, прислухаючись до гуркоту. Зрозумів, що стріляють по іншій ділянці. Притулившись до вкритої інеєм стіни, став щось мугикати собі під ніс.

Випробуваний спосіб, цей тихий спів, він заспокоює серце.

Заговорила протитанкова гармата. Залізні двері від кожного пострілу гриміли чимраз сильніше.

— Пане майстре, двері у підвал! — кричав Чабанко. Рейпаші не чув.

— Що? До яких пір це ще триватиме? — промовив він, заникуючись.

Чабанко знайшов качан кукурудзи, скрутив з листя дві кульки і запхав у вуха.

Тепер вже цокотіли кулемети, тріскотіли гвинтівки, свистіли снаряди, було чутно, як вони врізаються у стіни.

Згодом гармати замовкли, замість них посилився автоматний вогонь, щонайменше три автомати тріскотіли десь поблизу. Напевно, з насипу, — згадав Чабанко.

Через прочинені двері у підвал було видно небо. Чабанко став підійматися нагору. Двері були прип'яті ланцюгом, через це вони й грюкали. Вогонь уривався на кілька хвилин, тоді було чути тріск освітлювальних ракет, на небі спалахувало червоне і жовте світло.

Автоматна черга вдарила десь дуже близько. «Це з того доту, що перед будинком», — майнуло в голові Чабанка. У відповідь почулися постріли з насипу. Невже захопили насип?

Стрілянина тривала кілька годин...

Вчитель і майстер сиділи мовчки, заглибившись у свої думки. Вчитель — після довгих роздумів — проковтнув таблетку. Він і далі мугикав:

Як тебе згадаю,
гірко я заплачу...

Після дванадцятої раптом запала тиша. Повна тиша. Чабанко не міг знайти собі місця, прокрався до будинку. Він хотів підійти до вікна, але одразу ж застиг на місці. Папір клаптями звисав з рами. Вулиця була тиха і темна.

Згодом, коли його очі звикли до темряви, він побачив якісь тіні. Потім він почув тиху розмову, шепіт. Німці! Німці!

— Was ist los? [1]

[1] Що трапилось? *(Нім.)*

Це вони з автоматами. Чабанко став повільно, безшумно задкувати, аж тут у нього підвернулася нога.

З будинку навпроти прогриміли три-чотири постріли. В доті хтось протяжно застогнав:

— А-а-а-а!

У повітря злетіла ракета, осявши вулицю жовтим світлом. З дверей протилежного будинку вистрибнула згорблена постать; чоловік цей стріляв. У Чабанка похололо в грудях від страху. Шандрі! Шандрі з пістолетом! Прогриміли два постріли. У доті хтось закричав:

— Feuer! [1]

Пролунала черга. Шандрі застиг на місці. Він хотів повернутись назад, щоб заховатись у воротах, кинувся бігти, але тут же впав. Вчителю здалося, що він бачить на землі непорушне тіло. Вулицю огорнула темрява. Це сталося блискавично.

Чабанко, схопившись за голову, спускався вниз. Нещасний! Чого він повертався ще раз назад? Для чого? У нього було ще кілька патронів. Він хотів повистрілювати всі.

У підвалі вчителя огорнув сумнів. Чи справді це був Шандрі?

...Чабанко поглянув на стіни: вони потріскались, штукатурка майже скрізь облупилась.

Рейпаші вмивався, зігнувшись над мискою, від кожного пострілу він випростувався, непорушно дивлячись поперед себе, в очах його застиг жах.

Раптом він упав на солом'яний матрац і заголосив:

— Вбивають! Вбивають! Ми всі тут загинемо... Всі загинемо!

Чабанко хотів крикнути на нього, але пекельний гуркіт заглушив його слова. Так буря змітає павутиння.

О третій ранку настала тиша. Німці залишали місто.

Коли вже зовсім розвиднілось, Чабанко став оглядати подвір'я. Величезну пляму вже встигла всмоктати земля, але подекуди ще виднілися згустки крові. В тому місці, де було розірвано тіло — тіло Шандрі? — він ніби й не знаходив жодних слідів. Проте болото було на диво темне. «Навряд чи я помилився», — промимрив учитель. Обважніла, запаморочена голова його глухо гуділа.

...Радянська міська комендатура віддала наказ поховати загиблих. Відбулась коротка похоронна церемонія. Під могили були викопані дві величезні ями.

Поруч з каплицею лежало п'ятнадцять трупів. Це були угорські солдати й цивільні. Чабанко впізнав брудні штани Шандрі, його черевики з тупими носами.

Священик квапливо почав читати молитву.

Чабанко з-за дерева бачив, як хтось засміявся, коли священик, наче великий чорний птах, злетів в одну яму-могилу і потім, коли стрілянина вщухла, вибирався з неї. Його сутана була в болоті. Що тут смішного — у святого отця ще діяли рефлекси.

Трупи позагрібали, живі поспішили назад у місто.

Учитель поплентався додому. Там, підсмажуючи собі солонину, він намагався відігнати тривожні думки — щоб уберегти своє хворе серце. Ясно як день, що Шандрі був цілком нормальний, як і багато інших жителів містечка.

Переклав Іван МЕГЕЛА

[1] Вогонь! *(Нім.)*

МАГДА САБО

Магда Сабо (нар. 1917 р.) — поетеса, прозаїк, драматург. Авторка книжок «Фреска», «Косуля», «Пілат», «Данаїда», «Вулиця Каталін», «Бал-маскарад», «Скажіть Жофіці» та ін. Лауреат державної премії ім. Аттіли Йожефа.

«Ч»

Відтоді, як вона вчителює в цій школі, директор ні разу не розмовляв з нею таким тоном. Коли залишила його кабінет, незчулася, як опинилась перед учительською; поклала на перила надруковані на ротаторі аркуші наказів і удала, ніби читає. Скоріше б піти додому. Не терпиться дізнатися про зміни, внесені в навчальну програму навесні цього важкого 1945 року. Сльози, що набігли на очі, заважали читати.

Вона ніколи не любила Катусю. А в цю мить дівча було їй просто ненависним. Вже втретє викликали її до директора, втретє нагадували, що погано ставиться до своїх обов'язків, і все через оте дівчисько. Директор над усе полюбляв гарні ілюстрації, яскраві таблиці, виконані чорнилом різного кольору, багаті наочні посібники і просто не міг оцінити найвищим балом письмову роботу, що не справляла зовнішнього ефекту. І навіть був переконаний, що все життя залежить саме від цього, від отих неоковирних Катусиних літер «ч».

«І не кажіть мені, що збиралися стати вчителькою середньої школи, що не знаєте усталених норм правопису, — повторював він. — Спершу вивчіть прописи. Певно, в університеті ви студіювали набагато складніші науки. Ото ж «ч»... Дивіться. Лінію веду вгору... Ось так. Потім заокруглюю донизу. Бачите, не так вже й важко».

Справді, не так вже й важко. Однак вона не хоче цього робити, та й годі. Просто серце не лежить. Ось поїде до начальства в місто і скаже, що більше несила працювати в початковій школі, де весь світ тільки й крутиться навколо літери «ч» та святкування дня птахів і дерев і де бубонять якісь невиразні віршики про те, що життя прекрасне. Не до цього її готували, коли вчилася. Вона мріяла давати знання кмітливій дітворі. Але морочитись з Катусиними літерами «ч» — даруйте! Якось вона вже їздила до міста. Там її умовили залишитися й працювати далі. Але годі! Більше не дасть себе переконати всілякими заспокійливими словами, буцімто вона справді конче потрібна в школі і що в місцевій гімназії немає вакансій, а там, де вона працює, майже немає вчителів-чоловіків. Дехто давно на пенсії. Інші ще не повернулися з фронтових доріг. Треба залишитися, їй не можуть поки що запропонувати іншого місця.

«...Немає вчителів-чоловіків».

Стояла, примруживши очі. Весняний вітрець обвівав обличчя. Директор щойно сказав, що він вже давно збирався з нею поговорити. Їм усім так прикро, що в кожному її слові, в кожному її русі відчувається неприязнь до них. Чому вона не любить їх? Не такі вони вже й погані. Мовчки стояла перед ним, втупивши очі у візерунок на килимі. Що мала відповісти? Справді непогані. Але ось Ковачне має двох гарних діточок і чоловік удома. Маріка Такач, наречена, незабаром вийде заміж за вчителя фізкультури. І у Сіладіне теж є чоловік. А вона...

«Чому не виходить заміж така вродлива дівчина?» — спитала одного разу у неї заступник директора Ковачне. Промовчала, не відповіла ані слова, як і директорові. Може, сказати їм нарешті про свого Шандора? Крикнути щосили в шкільний мікрофон, як загинув її коханий на фронті, зник з-поміж живих, немов білий дим з ватри. Ні. Не треба. Хто ж про таке говорить?

...Катусині літери «ч». Навколо них крутиться світ.

«Лінію веду вгору. Ось так... заокруглюю, потім веду донизу. Так... покажіть це, колего, й Катусі, як треба робити. І дайте їй завдання, щоб написала на дошці слова з літерою «ч» — для кращого засвоєння. Потім підшукайте такі поняття, які б зацікавили дитину. Залишіть Катусю після уроків. А щоб Катусина мати не хвилювалася за свою дочку, передайте Ілдою Шимон записку про те, що дівчинка затримується в школі. Ілда мешкає з нею в одному будинку. А ви потренуйтеся ще півгодинки».

Проблеми, які хвилюють директора!

Незабаром дзвоник, кінець перерви. Нічого не скажеш, добре використала вільний час! Ні, досить, наступного року вона діятиме інакше. Якщо вже в місті більше не допоможуть, сама доведе справу до кінця. Коли що, піде до овочевого магазину продавати капусту. Це набагато краще, аніж морочитися з Катусиними літерами «ч». Продавцеві зовсім не треба по тридцять разів на день розповідати дітям, що правда завжди перемагає і що життя прекрасне.

Під час перерви написала записку Катусиній матері, потім забігала в клас, поговорила з дитиною Шимонів і Катусею. Дівчинка дивилася на вчительку незворушними сірими очима.

«Дурненька, — майнуло в голові. — Нетямуща. Не люблю морочитися з нею. Яке все безглузде та пусте».

Мала ще один урок у хлопчиків. Мов страдниця зайшла до класу. Того дня викладала граматику. Вона добре знала, що сьогодні урок не вдасться, бо завжди відчувала, коли діти нудяться, слухають її неохоче. Як на біду, до класу заглянув сам директор. Дітлахи відразу посхоплювались, побачивши його крізь відчинені двері. Їхні обличчя розцвіли усмішками, хоча він не сказав їм жодного слова, тільки обвів весь клас пильним поглядом.

«Люблять його, — подумала вчителька. — А мене ні. Не залишусь тут і край. Доволі! Зовсім не цікавить мене школа. Сирота я. Не маю ані батьків, ані родичів. Немає у мене АНІКОГІСІНЬКО у світі. Ніхто мене не пожаліє, не спитає, про що я думаю, що переживаю. Ніхто не знає, кого я втратила в житті. То ж і живу серед людей як чужа».

Якби не оті незграбні Катусині літери «ч», могла б вже о дванадцятій піти додому, а тепер доведеться морочитись з дівчинкою після уроків. Біля неї гомоніли вчительки, які мали вільний від уроків час. Вони жваво обмінювалися рецептами приготування різних страв, розповідали,

що можна приготувати з кукурудзяного борошна. Вона вийняла з шухляди свій робочий зошит і почала працювати, добираючи слова, що починалися на літеру «ч».

Заступник директора про людське око схилилася над нею. Ковачне завжди знала геть про все, що діялося в школі. І тепер лише багатозначно її спитала: «Знову Катуся?»

На аркуші паперу Ковачне, як і директор, написала для взірця величезну літеру «ч». Порадила давати учениці такі вправи, щоб та змогла не тільки пояснити значення слова з цією літерою, а й водночас збагатила свій словниковий запас.

«Чудодій» — написала вчителька і раптом здивувалась своїй безнадії. Як же багато містить у собі таке грайливе поняття, над котрим Катуся, либонь, сміятиметься!

«Чапля, чебрець, череда»...

Хай тішиться директор, вона підібрала такі слова, які добре відомі дитині й пов'язані з приємними асоціаціями.

«Черешня, чайка, човен»...

З очей вчительки заструміли сльози. Розтерла їх по обличчю.

— У тебе нежить, — пожаліла її Ковачне і запропонувала аспірин. Вона похитала головою: не треба, мовляв. Виписувала далі літеру «ч», добирала слова. Знайшла слово «чинара», «чоловік» та «чорторий». У школі справжнісінький чорторий. Тут завжди розмови, галас, рух.

Катуся вже чекала на неї, сидячи за першою партою. Вчителька викликала учениці до дошки. Показала дівчинці, як радили директор та Ковачне писати «ч». Однак літера вийшла у Катусі зовсім незграбною. У дівчинки тремтіла рука. Катуся слухняно копіювала непокірну лінію, і обличчя її було зовсім байдуже.

«Світ належить тобі, Катусю, — подумала вчителька. — Це через тебе я залишаюсь тут під час обідньої перерви. Панькаюся з тобою... Чиж... чинара... чепіга».

— Чудодій! — диктувала далі вчителька. — Пихатий чудодій.

Вона чекала, що дитина засміється. Але та залишалася серйозною й незворушною. «Череда... човен...» Зосереджене обличчя Катусі нічого не виражає. На дошці з'являлося все більше й більше неоковирних кривуль. Учениця виконувала завдання з абсолютною байдужістю. «Черешня...» Дівчинка написала — «черешн...»

— Черешня! — крикнула вчителька. — Наприкінці слова «я». Чого дивишся? Не знаєш, що таке черешня!?

На своє запитання вона й не чекала відповіді, бо сказала це так, як іноді питають у дитини: «Ти що, говорити не вмієш?»

Але Катуся відповіла, що вона справді не знає, що таке черешня.

Вони мовчки дивились одна на одну. В пам'яті вчительки зринуло, як її колись частував вишнями в шоколаді Шандор. А в погляді Катусі — тільки байдужість.

На дошці рябіли невиразні карлючки. Дівча виводило літеру «ч» у слові «черешня». Вчителька пробігла очима текст: чудодій, череда, чиж, човен. І раптом подумала: адже в їхніх краях навіть річки немає, і худоби майже не лишилося... І до лісу не підеш, бо чи не під кожним деревом чатує міна.

І знову зустрілись їхні погляди. Повіки Катусі не ворушились.

— А тепер сама пригадай слова на літеру «ч», — звеліла вчителька. — Зможеш?

Катуся впевнено кивнула голівкою.

— А якби я спитала, що означає кожне слово, чи пояснила б ти їх значення?

Тепер в очах Катусі була впевненість. Вона сміливо взяла крейду і почала виводити на дошці набагато кращі літери, ніж сама вчителька. Такі елегантні, стрункі, як у директора. Написала «черпак».

«Чому не «чапля»? — міркувала собі вчителька. — Чому не «черемха», «черепаха», «чиж»? Чому саме «черпак»? Боже мій, чому?

— Ним видають їжу солдатам, — вголос пояснила дитина і поправила літеру «ч», щоб була кращою. Потім поруч вивела — «чужина».

«Ні! — мало не скрикнула вчителька. — Катусе, змилуйся! Не пояснюй!»

— Чу-жи-на, — вимовила по складах Катуся. — Чужина, де помирають солдати. Чоботи, в яких вони ходять... череп.

Затнулася. Кінчик крейди зламався, бо надто сильно стисла її в руках.

«Шандоре! — з болем подумала вчителька. — Шандоре! Любий мій! Черпак, з якого ти їв, чоботи, в яких ти ходив, чужина, де ти загинув, череп...»

— «Чекання», — мовила Катуся, ніби роздумуючи, і замовкла, бо цього слова не могла як слід пояснити.

Вчителька замислено дивилася на дівчинку, наче вперше побачила її. Бо тільки тепер, після загибелі Шандора, якось раптово відчула, що вона таки потрібна на цьому світі, що вона вже ніколи не покине цієї школи.

Переклав Жан МАКАРЕНКО

АНДРАШ ШІМОНФФІ

Андраш Шімонффі (нар. 1941 р.) — новеліст. Почав друкуватися в 1961 р. на сторінках журналу «Уй Іраш». За його оповіданням «Бунт до ранку» знято телевізійний фільм.

ЯМА

Яма ця нагадувала вирву від бомби. Вона мала округлі краї, звужувалася донизу, а на дні її стояла невеличка калюжа. Вона була б зовсім круглою, ця яма, якби по краях її не росли кущі бузини. В посушливу пору року вода з неї розсмоктувалася через непомітні рівчачки, залишаючи по собі брудні сліди, але цього літа сонце по-справжньому не припікало, майже щотижня періщив дощ, гриміли грози. Одного разу, коли град, завбільшки з горох, випав на дороги і посік сусідні фруктові сади, газети вмістили фото, на якому старий двірник безуспішно намагається очистити мітлою дорогу від крижаного шару завтовшки у кілька сантиметрів. Уже роками зяяла яма на заростому травою та чагарником положистому схилі, на місці, де колись стояла вілла, котра, як можна було судити із залишків зруйнованих сходів та поручнів, належала великому панові. Правильну, гарну форму ями, що робила її схожою на вирву від бомби, порушили зливи та бурі: вода просвердлювала собі рівчачки по боках вирви, підточувала її схили і, на превеликий жаль хлопчика, понаносила в неї сміття. Щоправда, сміття це теж було незвичайним: на дні, якраз посередині, стримів старий чайник, що непогано зберігся, і по ньому можна було з великою точністю визначити рівень води у ямі. Після великих дощів чайник зникав, не було видно навіть його чорної дужки, тільки у суху пору він випинався з багнистого дна, нагадуючи своєю формою висхлий череп людини.

Тут можна було побачити і шматочки кольорового кахлю, які виблискували на сонці, і окам'янілий брудний черевик без підошви: немовби хтось, ідучи напролом і вскочивши в яму, визнав за краще залишити його в багнюці, дбаючи лише про те, щоб винести звідси ноги. Було тут і старе ганчір'я, й іржаві залізні обручі, уламки цегли й бите скло, паперові покидьки і роздерта жіноча сумка.

Все ж найбільшим достоїнством цієї дивовижної і багатої ями було те, що вона нагадувала вирву від бомби, хоч дуже імовірно, вона була нею й насправді.

Хлопчик найбільше побоювався Ференца Біса. Біс не зважав на те, що яма могла належати комусь іншому. Звичайно, хлопчик міг би знай-

ти собі й іншу яму, може, навіть кращу й правильнішої форми, до того ж ближче до дому. Він міг би знайти собі вирву без вимитих дощем рівчачків, без кущів бузини й без окам'янілого черевика, та чомусь саме ця вабила його найбільше. Після уроків, розлучаючись з товаришами, він ішов не найкоротшим шляхом, що вів додому, а зовсім іншим, обхідним, — на той випадок, якщо хтось надумає стежити, — приходив сюди, до цієї ями, й сідав на її край. Був там уже в нього і один плаский камінь, на якому він звик сидіти. Вклякнувши на цьому камені, він міг годинами спостерігати життя ями. Після дощів тут з'являлися навіть жаби. Яма була в захищеному і добре замаскованому місці. Кам'яна огорожа колишньої вілли відносно добре збереглася, вціліла навіть і замкнена назавжди гратчаста залізна хвіртка. Але у підмурку кам'яної огорожі були приховані від стороннього ока й добре вичищені від бур'яну отвори, на зразок вентиляційних продушин, якраз такого розміру, що хлопчик ще міг протиснутися крізь них, а от доросла людина або хтось із старшокласників — то вже ні.

Шлях до ями лежав через зарослий бур'яном закуток саду. Хлопчик пообламував гілки кущів, але й тепер просунутися між ними можна було лише зігнувшись у три погибелі. Треба було добре пильнувати, щоб і тут не залишити по собі слідів. Хлопчик добре знав, як інші хлопчаки розшукують ями, спекулюють ними, похваляються один перед одним своїми знахідками, обмінюються ними і правом сильного відбирають один у одного. Він знав четвертокласників, що мали вже по три — чотири ями, а були й такі ями, про які ніхто не міг сказати, кому вони належать і хто їх взагалі відкрив. Бувало й таке, що кілька хлопчаків, кожен сам по собі, під величезним секретом показували йому одну й ту саму вирву від бомби, пробували мінятися з ним, або принаймні кооперуватися, а потім з'ясовувалося, що ця «потайна» яма була обдерта вже кількома поколіннями і у ній не можна було знайти і одного путящого шматочка кахлю. Чим далі більшою рідкістю ставали ями, в яких таїлися незаймані набої, і не залишилося, мабуть, жодної, з якої можна було б видобути кінські кістки. Не кажучи вже про те, що справжній ямі належало бути на доброму місці. Надійному, доброму місці. Траплялося, що дорослі, нікого не попередивши, починали раптом будуватися на першому-ліпшому місці. У таких випадках вони без зайвих слів засипали ями, розрівнювали грунт, зносили всілякі уламки на купу, а потім сортували їх і використовували як будівельний матеріал.

Сад хлопчини виглядав незайманим. Це була забута і занедбана околиця, навіть асфальт на дорозі подекуди порепався під тиском бур'яну, що пробивався до сонця.

Хоча б не з'явився Біс! У хлопчика було таке відчуття, що Біс починає про щось здогадуватися. За Бісом ходила слава відчайдушного розбійяки, і, звичайно, він був власником найкращих ям. Біс був старшокласником і умів не тільки битися. Він прихилив до себе хлопчиків, які мали його за свого ватажка. Тому, хто знайде для нього нову яму, він обіцяв усе що завгодно. Бісові не треба було навіть виходити з дому. Малеча свистіла під вікном. Родина Бісів мешкала в напівзруйнованому приміщенні крамниці. Бісові досить було вийти за двері, і він уже на вулиці.

— Ну що, жовтороті?

— А що я знаю! — шепотіли підлеглі. — Є нова воронка.

— Та ну,— недовірливо говорив Біс.— І де ж вона, ця ковбанька?

Йому доповідали.

— Ну-у-у... Та цю я вже два роки тому випатрав. Ти щось нове знайди, жовторотий.

Звичайно, нічогісінько він не патрав. Хіба що наступного дня. Біс мав тонкий нюх, завжди щось знаходив. Біс знайшов одного разу пістолет. У Біса завжди водилися набої і порох. Біс копав, як навіжений. Біс не боявся, цього у нього не забереш. Натрапивши на нову яму, він не заспокоювався доти, поки усю її не розпанахував.

Але цієї ями Бісові не знайти ніколи.

Цій ямі і пари не було!

Адже про дві найголовніші особливості цієї ями ми ще не сказали:

1. Напівприкритий кущем бузини, приблизно за вісімдесят сантиметрів від чайника, яким вимірювався рівень води, але принаймні на п'ятдесят сантиметрів вище того місця, куди могла сягнути вода, у бур'яні зачаївся німецький фаустпатрон. З кавун завбільшки.

2. Праворуч від фаустпатрона вищірялася з багна штучна зубна щелепа.

Ще однієї такої ями просто не могло бути в цій окрузі. Напевно, і в місті також. Така яма нікому й не снилася. І все це його, якщо тільки він втримається від спокуси комусь розказати про неї, що було, звичайно, дуже важко. Не сказати нікому про таку яму — то, справді, дуже важко.

Одного разу Біс підійшов до нього, коли йшли додому.

— У мене є свіжий порох,— сказав він, неначе між іншим, — сухісінький. Підпалимо?

Хлопчик помовчав, вагаючись.

— А, — сказав він.— Зараз? Удень?

— Коли хочеш, то й зараз. Підпалимо жука, згода?

— Мені додому треба. Батьки минулого разу сварили.

Він відчував, що Біс хилить до іншого.

— А у тебе є зараз яма? — раптом запитав Біс.

— Та є... Власне...— вихопилося в нього.

— Є-є-є! Де ж вона?

— Була,— затнувся хлопчик.— Була одна. Та я її виміняв.

— На що?

— На заводну машину.

— На заводну машину? — засумнівався Біс. — А де ж вона, ця заводна машина?

— Та я вже і її виміняв,— незграбно збрехав хлопчик.

— Ну гаразд,— сказав Біс. І з того часу почав відверто вороже ставитися до нього.

Тепер хлопчикові треба було шукати нових шляхів, щоб ходити до ями. З тиждень він не потикався до неї. Блукав далекими вулицями і прохідними дворами, поволі наближаючися до саду, але, відчуваючи, що Біс і хлопчаки з його компанії пильнують кожний його крок, він не наважувався зупинитися біля вентиляційної продухвини.

Нарешті, якраз після того, як випав великий град, він таки відважився. Дощ іще не припинився, на вулицях нікого не було. Сорочка відразу ж намокла, як тільки він почав продиратися між кущами. В ямі стояла вода, поверхня її була вкрита срібно-білою крижаною кашею. З льоду стирчала тільки дужка чайника. Бур'ян навколо фаустпатрона побило градом, і тепер було добре видно похмуре металеве обличчя, об-

ліплене градинами, завбільшки з лісовий горіх, що наче повмерзали в нього.

Про вищир штучної щелепи можна було тільки здогадуватися, її не було видно.

Він сидів мокрий і пригнічений на краю ями, задумливо дивлячись на фаустпатрон. Шкодував, що нічим не може йому допомогти. Чи вода йому не пошкодить? Що буде з ним, якщо його пройме волога, почне точити іржа? Боже мій, боже, не дай йому пропасти,— стиха повторював хлопчик. Йому раптом спало на думку, що снаряд треба відкотити трохи далі, під бузиновий кущ, тоді б його не так поливало дощем, і він був би зовсім непомітний. Тоді б ніхто не знайшов цієї схованки, хіба що той, хто знав би напевно, де шукати. Але на світі була лише одна така людина. Це він сам.

Хлопчик зісковзнув униз краєм ями. Він ніколи ще не насмілювався так близько підходити до фаустпатрона. Торкнув його пальцем. «Шамука[1], — обережно погладив його, здригнувшись від холодного дотику металу. Але відкотити його не наважився.

Зброя ця була для хлопчика не іграшкою, а грізною силою. Він добре знав, що від найменшого руху снаряд може вибухнути. Адже їх не раз попереджали і дома, і в школі, казали, щоб одразу ж сповіщали дорослих, якщо, часом, знайдуть у лісі якусь зброю. Але ніколи ще не бувало, щоб хтось із хлопчаків сповістив про щось подібне. Набої старанно збирали, бо ж найостанніший третьокласник знав, що з них можна добувати порох. Подейкували, що десь на городі знайшли навіть цілий фаустпатрон. І знову їх суворо попереджали: може трапитися, що десь поблизу лежить ще один такий. Якщо хтось його надибає, нехай якнайшвидше тікає звідти. Нехай біжить, не озираючись, і навіть не думає наближатися. До їхньої школи приходив навіть один офіцер і малював на дошці, як виглядає фаустпатрон, і як його можна розпізнати.

— Щодуху біжіть звідти, не зупиняйтесь до самого дому. І повідомити, негайно повідомити.

Хлопчик ще посидів навпочіпки хвилин з десять, поруч із снарядом. Подумки пожалів його. Доторкнувся. Фаустпатрон нічим не виявив своїх почуттів. Зовсім як мертвий шматок заліза.

Хлопчик наламав гілок і, стоячи на краю ями, покидав їх на фаустпатрон. Так буде надійніше.

Тепер він мав владу над усіма. Таємну владу. Він не мав на думці скористатися з цієї своєї влади, але добре було уявити, що... Що може скарати, кого захоче. Помсти він не жадав. В уяві стояло тільки кілька привабливих варіантів власної смерті. Оце була б геройська смерть!

Або принести фаустпатрон додому, зайти на кухню і покласти на стіл. Просто так, наче між іншим. Скажімо, прийшов би саме тоді, коли його батьки сварилися б між собою. — Поцілуйтеся або всі разом злетимо в повітря,— сказав би він. Або просто сидів би поруч з Шамукою за кухонним столом, зайшов би батько й запитав, чи зробив уже уроки, а він відповів би, що їм «нічого не задавали», тоді батько помітив би снаряд, і...

Захоплений мріями, хлопчик машинально знову погладив Шамуку. Він гладив його, наче їжака. Їжака нелегко гладити, але все ж можливо.

А якщо закопати? Як це йому раніше не спало на думку?

---

[1] Зменшувальне від «Самуель».

Через тиждень ватага Біса перейняла його на вулиці. Їх було чоловік шість. Притисли його до стінки, хтось ударив кулаком в обличчя.

— Де твоя яма, жовторотий? — допитувався Біс.

— Немає в мене ніякої ями.

— Знаю, що є. Однаково вистежимо, будь певний.

— Ну, тоді й так дізнаєтеся.

— Так у тебе є яма, падлюко?!

Але так нічого і не добилися.

— Рано чи пізно, а розколешся,— сказав на закінчення Біс, коли хлопчик після болючого удару в гомілку вже ладен був усе розказати.

У такому вигляді він не міг іти додому. Губи посиніли й набрякли, повіки кровоточили. Треба було йти до ями. Він знав, що там не слід показуватися ще кілька днів, і взагалі туди краще йти присмерком, але спокуса була надто велика. Він намагався заплутати сліди, зайшов до двох однокласників, умився. Сів на трамвай, на ходу вистрибнув з нього, зробив величезний гак, прокрався прохідними дворами.

Шамука зустрів його байдужим сталево-сірим виблиском. Він ніжився в промінні вересневого сонця, сухі вже гілки розворушив вітер. Вода в калюжі теж майже висохла, і зуби знову шкірилися з болота. Фаустпатрон був покинутий напризволяще. Треба було діяти.

Хлопчик ніколи б не подумав, що фаустпатрон може бути такий важкий. Котити його він не наважився, його треба було підняти. Це було нелегко, та врешті діло пішло: снаряд лежав тепер під надійним прикриттям куща бузини. Хлопчик притрусив його землею, розрівняв гілки, а потім обійшов довкола ями. Залишалася тільки одна точка, з якої снаряд міг би помітити той, хто дуже вже б старанно його розшукував. І то лише в тому разі, якби він знав, що ця темна пляма не залізний брухт, не старий нічний горщик, а...

Його пойняв жах. Але він опанував себе.

— Я посуну його далі! — радісно вигукнув він. — Далі!

Наступного дня жителі округи почули незвичний гуркіт. Неначе десь поблизу хтось грюкнув важкими залізними дверима. А в повітрі поплив тяжкий, задушливий дим. Навіть клаптика одежини не залишилося від Ференца Біса на тому місці. Хлопчик ніяк не міг збагнути: навіщо ховають порожню домовину? Імре Тот з п'ятого «Б» виявився обережнішим, він не поліз за Бісом під бузиновий кущ, а чекав на краєчку ями, залігши коло плаского каменя. Це врятувало йому життя.

На похорон вийшла уся школа.

— Війна ще й досі бере нові й нові жертви, — казав глухим від хвилювання голосом учитель. — А цього разу жертва найбільша — життя дитини...

«Біс — це найбільша жертва», міркував хлопчик, стоячи серед чужих могил разом з іншими учнями, які, наскільки це дозволяло місце, були вишикувані у колону. З задніх рядів уже нічого не можна було не те що побачити, а й почути, хто й про що говорить біля могили.

Коли хлопчик почав схлипувати, ті, що стояли поруч, здивувалися. Вони не могли знати, що його душила безсила злість, він раптом усвідомив, що це міг бути його похорон. «Біс, — скреготів він зубами, — завжди Біс. Моя яма, мій фаустпатрон, мої...»

Він почував себе гірко скривдженим.

Переклав Сергій ПАНЬКО

ЙОЖЕФ ЛЕНДЄЛ

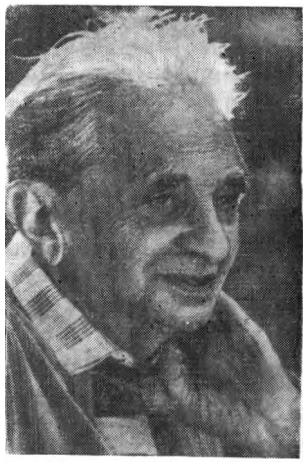

Йожеф Лендєл (нар. 1896 р.) — прозаїк, поет. Автор книжок «Вишеградська вулиця», «Неспокійне життя Ференца Пренна», «Що витримає людина», «Визнання Ріхарда Тренда», «Знову початок» та ін. Лауреат державних премій — ім. Аттіли Йожефа та ім. Кошута.

ВІДПУЩЕННЯ ГРІХІВ

1

Старий професор Адам Адамфі вже не обіймав у лікарні жодної посади. Уже він був не лікар, а хворий, якого тільки з поваги тримали в лікарні, тому що нікого не мав і щоб не потрапив у якесь інше, гірше місце.

Бідолашною «старою мумією», «реліквією» був він, як говорили про нього молоді лікарі, як називав його і Амброш Яром.

Проте, бувало, старий натягав білий халат і, киваючи головою, обходив палати, де свого часу кожен хворий намагався прочитати в його очах запевнення про видужання, а медичні сестри, молоді лікарі тремтіли, коли він кидав на них сердитий погляд.

Тепер Адамфі став уже покірною, сумирною тінню, і тому дозволяли старому ходити в білому халаті: мовляв, нехай собі.

Траплялося, він цілими тижнями не виходив з колишнього свого кабінету, що тепер був кімнатою хворого. Прибирала в нього Маргіт, перша операційна сестра, — вона знала Адама Адамфі ще з давніх, добрих і славних часів... Вона нікого не підпускала до старого.

І того ранку, киваючи головою, подріботів старий професор у білому халаті до приймального покою. Ординатор і молодший лікар Амброш Яром, енергійний, трохи блідий молодий чоловік, оглядали хворого, якого щойно привезла машина невідкладної допомоги. Старий стояв поруч — мабуть, його й не помітили.

Пацієнт — молодик років тридцяти, кремезний і вже досить огрядний. У нього було запалення очеревини, висока температура. Під час огляду виявилося й те, що в нього зовсім хворе серце, може не витримати операції.

— Не будемо оперувати, — вирішив ординатор. — Одвезіть його до четвертої!

Санітар підійшов до візка на роликах.

— Стривай! — раптом владно підняв руку Адамфі. — Негайно оперувати.

Санітар зупинився.

— Але ж, пане професор, — заговорив ординатор, — серце пацієнта...

— Будемо оперувати!

— Ви, пане професор, не послухали серце... Хворий... — ввічливо усміхаючись, вів далі елегантний ординатор, та Адамфі знову перебив його:

— Знаю! Мені досить глянути на колір шкіри. Його серце витримає півгодини.

— Черевна порожнина — суцільний гній. Навіть за годину можемо не встигнути...

— А коли не оперувати?

Ординатор позирнув на непритомного хворого. Сказав пошепки:

— Сорок вісім годин.

— Ну! Помити руки. Я роблю операцію.

Лікарі перезирнулися. Прикро, коли хворий вмирає під ножем. То не тільки тінь на добре ім'я лікарні, — у лікарів, як то кажуть, руки опускаються...

— Нехай робить? — тихо спитав Амбруш Яром ординатора.

— Мені однаково, — відказав той пошепки й кивнув головою. Потім повернувся до Адамфі. — З вашого дозволу, доктор Яром і я будемо асистувати.

Старий зверхньо притакнув. Ступнув до умивальника, й операція, що розпочалася як звичайно, одразу набрала такого темпу, наче закрутився якийсь шалений годинниковий механізм.

Старий, що його Амбруш Яром знав тільки як стару лікарняну реліквію, вправною рукою відкрив черевну порожнину, — так точно й швидко, і ось судинні затискувачі вже зупинили кровотечу... Два лікарі та операційні сестри ледве встигали виконувати накази професора. Під яскравими лампами кожен обливався потом. Старий Адамфі час від часу підставляв обличчя, щоб наймолодша медсестра витерла йому лоб.

Усе не забрало й півгодини. Хворий витримав; операція вдалася.

— Поздоровляю вас, пане професор! — почав ординатор, віддихуючись.

Старий тильним боком руки витер піт. Потім, поблажливо усміхаючись, кивнув головою.

Санітар підкотив візок. Та Адамфі несподівано зупинив його.

— Стривай!

Санітар відразу зупинився.

— Знову відкриваємо! Щось там... мені треба подивитися...

— Але, пане професор! — озвався Амбруш Яром. — Адже...

На щастя, втрутився й ординатор. Він обійняв професора і водночас сердито моргнув санітару. Той швидко викотив візок з хворим.

— Завтра, дорогий наш професоре, — говорив тим часом ординатор, обіймаючи старого Адамфі. — Завтра. Тепер пацієнт нехай трохи відпочине.

— Я вимагаю! — вигукнув старий, дивлячись на візок, що вже зник. — Вимагаю, — повторив він, трохи не плачучи.

— Одну хвилину, — втрутилася перша операційна сестра і, вмить оголивши руку старого, зробила йому ін'єкцію. Сестра Маргіт могла собі таке дозволити. Вона щодня навідувалася до професора. Не тільки прибирала в нього, але й міняла білизну, одягала його в чисте. Те-

пер вона владно кивнула Бежі, наймолодшій сестрі, своїй улюбленіці. Жінки обхопили Адамфі й удвох, притримуючи його за лікті, повели.

Сестра Маргіт скоса глянула на старого. Вона побачила обличчя видатного професора, упевнене, тріумфуюче. Молода сестра, що підтримувала Адамфі з другого боку, відчула раптом, як огрядне тіло здригнулося й налягло на неї. Вона й собі глянула на Адамфі. Обличчя його спотворилося, рот перекосився, око заскляніло.

— Ой! — жахнулася дівчина.

Амбруш Яром саме стояв навпроти. Він бачив обидва обличчя й відразу збагнув, що сталося.

— Стійте! — гукнув він. Швидко підкотив порожнього візка й підхопив Адамфі.

Прибіг ординатор.

— Лід, укол, негайно! — наказав він. Потім, перехопивши запитливий погляд Амбруша Ярома, видихнув: — Так! — і махнув рукою.

Амбруш Яром разом із сестрами викотили візок.

А ординатор безсило опустився на стілець. Куди й поділася його елегантність. Руками стискував скроні. Хвилин десять він сидів непорушно.

Медсестри тихо брязкотіли інструментами. Скляні й металеві речі стикалися, подзвонювали; здавалося, в операційній лунає якась чиста мелодійна музика.

Коли Яром повернувся, ординатор усе ще сидів, мов скам'янілий. Помітивши молодого лікаря, він підвівся й поволі вийшов. Амбруш Яром, стримуючи дрож в колінах, мовчки подався за ним.

Опинившись у кімнаті лікарів, ординатор налив у дві скляночки з поділками на боках чистого спирту, точно по п'ятдесят кубічних сантиметрів.

— Такого більше не побачиш! — обернувся він до молодого колеги й одним духом вихилив спирт.

Амбруш Яром пригубив скляночку й кивнув головою.

— Скільки років старому?

— Лише сімдесят три.

— Як моєму батькові...

Подав ординаторові руку й попрямував до кабінету головного лікаря. Попросив триденну відпустку.

— Родинні справи? — поцікавився головний лікар.

— Можна сказати й так... Але вважаймо, що я одержав аванс із звичайної відпустки.

— Втомилися! Зрозуміло. Ніяких заперечень не маю... — уже й він знав про випадок з Адамфі.

Вийшовши від головного, молодий лікар подзвонив додому дружині.

— Мушу негайно поїхати до батька.

— Щось трапилося?

— Ні. Просто вирішив провідати, — відповів Амбруш Яром.

— Правильно. Давно пора, хлопче. Я зберу тебе в дорогу. Гаразд?

2

Поки Яром уладнав усі справи, повечоріло. Він сів у невеличку спортивну машину й неквапом вирулив з міста у провесняну ніч. Зрідка

зустрічалися торохтливі вантажні машини; вони глипали дикими баньками, везучи для великого міста продовольство на наступний день.

Машина Ярома плавно котилася. Він міг би наддати газу, та боявся, що приїде зарано. Та й не відчував упевненості в руках. Дообідня операція трохи вивела його з рівноваги.

Йому минуло двадцять дев'ять, два роки тому одружився. У батьків він був найменший. Тому й мав можливість здобути освіту. Старший брат доглядав у кооперативі телят, середульший працював трактористом, дві старші сестри давно вийшли заміж, мати померла. Батько жив у брата Антала, тракториста. В останньому листі — написала його невістка, бо старий не любив писати — сповіщав, що здоровий, отримує пенсію, все у нього гаразд.

Невеличка «Шкода» безгучно котилася по шосе й освітлювала довгу шерегу голих ще тополь.

Глянув на руки, що лежали на кермі й наче самі, самостійно виконували свою роботу. У нього були дужі, тверді й водночас ніжні руки хірурга.

Спало на думку дивне речення, яке дружина вголос прочитала якось увечері кілька місяців тому: «Одна моя година, один мій день, вирвані з цілого, — у цьому, можливо, є ще логіка... однак усе життя — це величезний хаос...»

Він тоді лише кивнув головою; страшний зміст тих слів тільки зараз дійшов до нього... Яром не був поверховою людиною, та чимсь іншим, крім медицини, ніколи було займатися ні зараз, ні під час перебування в університеті. Йому все давалося важче, аніж тим, що дістали «панське виховання». Те, що йому було важче, підстьобувало його. Усвідомлював, що він не кращий за братів і без їхньої підтримки ніколи б не зміг стати лікарем. Це врятувало його від зарозумілості, спонукало працювати, тому серед однокурсників він став найкращим хірургом.

Тепер, тут у машині, він вирішив забрати батька до себе. Дружина зрозуміє, що це — його обов'язок. І що за лікар був би він навіть у власних очах, коли б саме в ставленні до батька не дотримувався лікарської клятви?..

Хотів прибути на світанку, коли там тільки прокинуться. Кортіло побачити незастелені ліжка.

Ліжко Адамфі прибирала медсестра Маргіт. Чи в чистій постелі спить його батько? Тепер не обмежують старих у їжі, питві; батько має пенсію, повагу, має все. Але саме по ліжку він судитиме про любов чи байдужість до батька... Та як би там не було, він забере батька до себе...

Коли машина наблизилася до села, світанок вже пробивався зеленавими та білястими барвами. Яром упізнав старе «Конопляне мочило», невеличке багнисте озерце. Йому вже не довелося бачити, щоб в ньому мочили коноплі. Взимку він з товаришами приходив сюди після уроків ковзатися. Почорнілі трави, що стирчали з льоду, потрапляли під підошви чобіт. Діти падали, забивали коліна, та їм хоч би що... Цього року зими навіть не було... Мабуть, і тиждень не стояв лід на «Конопляному мочилі», що тепер здавалося вже зеленим — перший темно-зелений колір цього світанку.

3

Він спізнився. Вивітрилося з пам'яті, як рано встають селяни навесні. Брат саме перекинув через плече торбину, з якої виглядав ріжок чистого полотна.

У ліжку спали тільки діти.

Невістка наливала з глечика піняве молоко.

— Де батько? — привітавшись, спитав Яром.

— Пішов сіяти, — засміявся брат.

— Тракторист тільки готується, а пенсіонер уже сіє?

— Таж знаєте старого, — усміхнулася невістка. — Хто його втримає, коли хоче йти.

Вона сміялася. Але щиро, і в очах світилася щирість.

— Ходи, подивишся, — запропонував брат.

Жінка заходилася будити дітей, а брати вийшли надвір.

— Сідай! — сказав Амброш Яром і відчинив дверцята малої «Шкоди».

— Замащу сидіння. Краще сядемо на мою машину.

На тріскотливому мотоциклі помчали в поле. Коли наблизилися до трактора, молодий лікар торкнув брата за плече.

— Це твій?

— Еге.

— Зупинімося.

— Я повезу тебе аж туди.

— Піду пішки. То далеко?

— Не так і далеко. Отам, відразу за поворотом.

Через кілька хвилин Амброш Яром піднявся на вершок невеликого пагорка, звідки й побачив батька.

Старий працював, повернений до нього спиною. Ступить крок, зупиниться, опише рукою чверть правильного кола. Знову ступить, зупиниться, знову простерта рука і — широкий, наче перед вівтарем, змах.

Він у чорному одязі, на в'язах два невеличкі білі крила, схожі на вузол пов'язаної дитині серветки.

Він поволі посувається до кінця ниви й зупиняється. Потім обертається, починається хід в протилежному напрямку — назустріч синові.

Видно прив'язаний до шиї білий клунок. Ступить раз, зупиниться, змахне округло рукою, наче благословляючи.

— Тату!

Старий підводить очі. Тільки тепер побачив сина.

— Гей, Амброш! Це ти? Зараз підійду.

Ступне, зупиниться, після кожного кроку сягне в полотняну сіву й кине насіння.

Коли надійшов, поручкався з сином.

— Добре, сину, що згадав про батька.

— Я думав, що мій батько — пенсіонер, — потримав молодий чоловік велику загорілу руку.

— Я ж і є пенсіонер.

— Та начебто й ні, — усміхається Амброш, милуючись батьковою рукою.

— Саме сівба.

— А трактори?

— Трактори тракторами. Я не заберу їхнього хліба. Але з цього, — і показав головою на тугий зав'язаний лантух, — посію стільки, як трактор.

Лантух лежить зараз на тому місці, де батько вийшов з ріллі.

— Що сієте?

— Хіба ти не бачиш?

Молодий лікар нахиляється до землі.

— Коноплі?

— Еге.

— Раніше в наших краях конопель не сіяли.

— Твій дід сіяв. Часом і тепер сіють. Бо варто.

Вивільнився з пов'язаного до шиї рядна, сів на лантух і показав на місце біля себе.

Коли вже сиділи, старий погладив груботкане рядно.

— Мати твоя виткала, ще дівчиною. Цим ліжко ніколи не застеляли.

— Берегли?

— Се одне. На сівбу, віддати честь.

— Авжеж, — усміхнувся син.

— Кажеш, трактор?.. Непогано, але й кінь потрібний. Та й сівач. Як з літака будуть сіяти, тоді вже інша річ.

— Сіяти з літака? Хіба вже й таке є?

— Ще нема, та може бути. — Старий усміхається. — Прополку, кажуть, уже роблять. То добре. Бо сіяти, правда, ще можу, а в прополюванні мене навіть онука випередить. У дитини гнучкіші кістки.

— Звичайно. Та чи подобається вам кооператив? — ніяковіючи, запитує молодий чоловік.

— І тоді б подобався, коли б і не був мені до душі. Бо іншого не може бути. Але подобається! Я сам собі пан, пенсіонер. Я тому вибрався сіяти, що не з примусу.

— А я приїхав забрати вас до себе, до Пешта, щоб жили разом з нами.

— До Пешта? То вже ні, дорогий сину, Твою жінку я раз тільки бачив. Та й що з того? На весіллі.

— Запевняю вас, що...

— Знаю. Добра. Та я залишуся тут. Не буду я міняти місце, як сорочку. Та й не варто: небагато часу залишилося мені.

Руки в нього такі, як були, міцні. Та молодий лікар уже встиг придивитися до батькового обличчя, шиї. Подався старий, колір обличчя підозрілий. Як пересохла земля в серпні... Амбруш Яром з кольору обличчя може визначити багато чого, недарма ж він навчався в учнів професора Адамфі.

— Ще б пак, — сказав із звичною веселістю, яку також засвоїв у лікаря. — Ще закрутитеся в танку з пештською онукою!

— Аякже! З дочкою твоєї старшої сестри, весілля якої відбудеться на першому тижні по великодню. А пізніше навряд, хто б там не був...

Старий розв'язав лантух, наповнив складене удвоє рядно, — тепер воно скидалося на клунок, у якому колись батрачки носили своїх дітей. Перш ніж ступити на ріллю, він гукнув синові:

— Іди собі додому. Я впораюся, на дванадцяту дня теж прийду.

Молодий лікар стоїть. Дивиться на батькові сліди, що рівненько нижуться у весняній, пухкій і чорній землі.

У серпні, він знає, ця земля висохне, стане світло-коричневою, жовто-бурою, як батькове обличчя.

Уже повертається старий, витоптує в ріллі нову лінію, доки сягає засів. На засівній частині рівномірно лежать сірі цяточки конопляних зернят, а за лінію майже жодне не потрапило.

— Іди додому, — наказує, коли вдруге повертається. — Образиш невістку.

І свої, і чужі діти чи не з півсела збилися на подвір'ї навколо малої «Шкоди».

Невістка частувала гостя свіжими оладками, масними, гарячими.

Спати не хотілося, але на невістчине спонукання він ліг трохи відпочити. Вмостився на батьковому ліжку. Наволочка на подушці та чохол на перині старомодні, «рябі», тобто рожеві з червоними смугами. Оглянув, помацав: були чисті, акуратні і, як годиться для літньої людини, м'які. Трохи подрімав.

Опівдні прийшов батько.

Охайна невістка подавала їм страви в міському порцеляновому посуді. Діти помиті — чисті руки, чисті обличчя — сіли до столу. Брат-тракторист, той обідав на полі з торбинки.

Молодий лікар стурбовано поглядав на батька.

— Дуже втомилися, тату?

— Та... Цілий день було б забагато. А по змозі... Та сього року я сію останній раз.

— У Пешті ви справді не зможете сіяти, хіба що квасолю на балконі.

— Не про те мова. До жнив, мабуть, доживу. До сівби навряд.

— Ей, тату! — озвалася невістка. — Завжди так кажете.

— Не завжди. Того року я таке не казав. — Налив вина в невелику, двістіграмову склянку. — І се вже не так смакує мені, як раніше...

— Тому й кажу, що зі мною треба вам поїхати. Оглянуть вас хороші лікарі.

— А ти не міг би розібратися? — Старий примружив очі. — Міг би!

— Я більше розуміюся на ранах. Ріжу, рубаю, з'єдную поламані кістки.

— Добрий, нічого казати, з тебе лікар. А якби, скажімо, я поїхав на торг купувати коня й розумівся б лише на зубах, чи стара конячка. Ноги хай інший дивиться? А черево, може, бабка-повитуха?

— Та не зовсім, але певною мірою воно так. Дуже складний механізм людина.

— Механізм то механізм. Але те знає, що доки живе, треба сіяти. Будь-хто потому збере врожай... Я не п'ю, але ти пий, сину!

— І мені не можна, треба сідати за кермо...

— Але ж не зараз поїдеш?

— Коли б я знав, що ви, тату, поїдете зі мною, то, звичайно, залишився б. Почекав би, поки попрощаєтеся, зберетеся в дорогу тощо... Подумайте. Краще попередити лихо, поки не пізно.

— Я розумію. Але тут біди не буде. Тепер я, бачиш, навіть сіяти можу.

— До того ж коноплі, — намагався син звернути мову на інше.

— Коли ж бо треба. Потрібний і мотузок. Не мені, — усміхався батько самими очима, — бо мене не стосується приповідка: «Хто не

хоче постаріти, хай повіситься». Я вже постарівся, і в мене все так, як треба, — показав на онуків. — А в тебе... у вас нічого нема?

— Може, на той рік. Тепер уже можна, заробітку вистачає. На майбутнє «плануємо», як тепер звикли казати...

— Ага, на майбутнє. Планувати, звичайно, треба. І я планую... Та шкода, що поїдеш. Уночі піде дощ — на асфальті буде слизько.

Прощаючись, старий простягнув руку. Амбруш Яром нахилився до батькової руки й поцілував.

— А се що за мода? — обурився старий. — Коли вже борода в тебе виросла! Може... — не доказав і погладив цупку чуприну найменшого дорослого сина.

Яром увімкнув третю швидкість. Коли вибрався на дорогу під тополями, небо потемніло й полив дощ. Тепла весняна злива тарабанила по склу і спливала сльозами по ньому. «Двірник», ритмічно цокаючи, стирав краплі з верхньої частини вітрового скла. Тополі й дорога блищали в земному світлі.

Амбрушові Ярому пригадалося інше світло, про яке читала одного тихого вечора його майбутня жінка, студентка філфаку, з якоїсь книжки, не з тієї, про яку думав по дорозі до батька:

Як, глянувши на сонце, зір утратиш,
Не сонце винне — очі винуваті.

Переклав Юрій КЕРЕКЕШ

ІМРЕ ДОБОЗІ

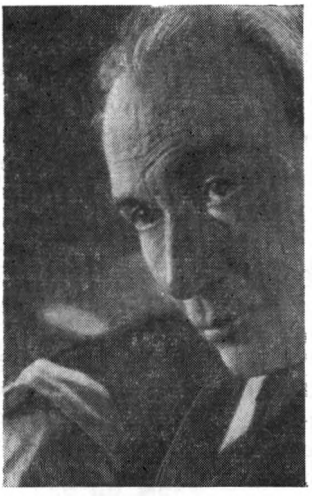

Імре Добозі (нар. 1917 р.) — прозаїк, драматург. Автор прозових книжок «Буденні історії», «Весняний вітер», «Говорить зброя», «Схил гори», «Вівторок, середа, четвер», а також драматичних творів «Вчора», «Світає», «Злива», «Лебедина пісня», «Молодший сержант та інші». Імре Добозі — двічі лауреат премії ім. Аттіли Йожефа, лауреат державної премії ім. Кошута та премії ЦК профспілки Угорщини.
Генеральний секретар Спілки угорських письменників.

КОНЮХ

Іштван Берта лише один раз зустрічався з інженером шляхо-ремонтного тресту. Та й було це вночі, в чорній темряві. Не те, щоб риси обличчя, а й силуети один одного вони ледве бачили. Голова сільськогосподарського кооперативу пізно повертався звідкись додому на жовтій бричці. По дорозі мало не наїхали на якогось сердитого чоловіка, котрий майже помацки ішов у темряві від тополі до тополі, спотикаючись і голосно лаючись.

— Зупиніться, хай вам чорт! Відвезіть мене до бригади ремонтників моста, щоб вам добра не було!

Сердитий чоловік кричав на все горло, кашляючи і чхаючи, мов зіпсований насос. Берта взяв його у бричку.

— Проклятущі! — закричав незнайомець, навіть не відрекомендувавшись. Сказав тільки, що він інженер шляхо-ремонтного тресту.— Подзвонили, що вода піднялася, ось-ось зірве місток. Але на те, щоб приїхати за мною на вокзал, розуму в них не вистачило!

Берта всміхався, слухаючи ці нарікання. А втім, він теж не назвав свого прізвища, не сказав і про те, що він голова кооперативу. Але підвозив інженера з почуттям задоволення. Адже дорога будується для кооперативу, вона зв'яже його із зовнішнім світом. Тоді йому навіть не спало на думку, як цей чужий чоловік, що прийшов здалеку, в незнайомій місцевості серед ночі сам натрапив на шлях, що веде до містка. Над цим він замислився лише згодом.

— Може, вони не знали, що ви приїдете? — спитав пасажира голова.

— Як то не знали? Знають, добре знають, що я приїду, адже самі покликали!

Він знову чхнув. Берта відчув, що пасажир тремтить від холоду.

— Мінлива погода навесні,— сказав голова.—Ви хоч тепло вдяглися?

— Чорта лисого! У піджаку. Коли виїжджав, гріло сонце, і я вирішив, що пальто вже зайве.

Берта сягнув рукою на заднє сидіння.

— Візьміть оцей плащ. Потім якось передасте його в правління кооперативу.

Бричка виїхала з об'їзної дороги на твердий новий шлях, що будувався. Праворуч, кроків за сто п'ятдесят, у темряві світилося кілька ліхтарів і чути було стукіт насоса.

Берта зупинив коней.

— Звідси вже близько,— звернувся він до інженера.— Якщо доведеться заночувати, в правлінні є місце, приходьте.

Інженер щось буркнув у відповідь. Навіть не подякував за плащ. Він спритно зіскочив з брички і поспішив до ліхтарів.

«Грубіян,— подумав голова.— Лається, все йому не подобається...»

На другий день плащ уже висів на вішалці у прийомній правління. Хтось приніс його черговому й попросив передати, що інженер поїхав назад поїздом ще вдосвіта. А плащ, мовляв, йому не знадобився, бо всю ніч довелося працювати під мостом у брезентовій спецівці та гумових чоботах, порпатися у воді. Як тільки загроза минула, одразу пішов на залізничну станцію.

Берта згадав про інженера лише тоді, коли шляховики закінчили роботу. Таку подію треба відзначити, подумав він. Шляховики заслуговують на хорошу вечерю. Звичайно, треба запросити й того сердитого інженера. Його запросили. Проте робітники не сподівалися, що він приїде. Мовляв, він не любить цю нудну рівнину. Коли йому доручили керувати цією ділянкою, він увесь день лаявся.

І все-таки він приїхав. Голові, який трохи спізнився, сказали, що інженер прийшов. Берта щиро зрадів. Хоч познайомиться з ним ближче. Гарячий бульйон вже стояв на столі у великих мисках, святково одягнені хуторяни вже сиділи за столом, і голова вирішив, що скаже кілька слів після вечері. Він сів на вільний стілець. Але робітники попросили його виступити зараз, щоб потім не перебивати гулянки.

Берта засміявся і звернувся до присутніх:

— Ви знаєте, що я не люблю багато говорити...

Він щиро подякував шляховикам за самовіддану роботу й хотів був уже сісти, коли головний бухгалтер підійшов до нього, тримаючи в руках чималий кошик, і попросив роздати подарунки від імені кооперативу: по пляшці вина й кілька пачок сигарет. Зверху в кошику лежала розмальована фляга з вином. Вона призначалася інженерові.

— Шановні товариші,— голосно почав голова,— прийміть від нас ці сувеніри.

І він вийняв з кошика флягу. Робітники голосним «ура» привітали інженера. Берта розчулено оглянув присутніх. «Як вони радіють, даючи подарунки! Мов діти...» — подумав він. І згадав ті часи, коли ці люди тричі знімали б перед паном поміщиком капелюх і вклонялися б до землі за крихту тютюну. А тепер ось вони радіють, що новий час приніс їм нову долю, радіють, що вони самі тепер можуть дарувати.

— Ця фляга ваша, товаришу інженер,— сказав Берта.

Інженер підвівся з-за довжелезного стола й попростував до голови. Всі присутні плескали в долоні. Голова, усміхаючись, дивився на інженера. І раптом, стиснувши в руках флягу з вином, укляк на місці. На якусь мить йому здалося, ніби з-під ніг йому вислизнула земля, на якій ось вже двадцять років так твердо він стояв. Йому здалося, що якась сила відкинула його назад у минуле, прямо до сходів, які вели до палацу поміщика у Вар'яші... Не було жодного сумніву. Інженер

Сілашші. Вельможний пан Ерне Сілашші, власник шестисот гольдів[1] землі, в якого він, Берта, був конюхом, поки його не прогнали. Так, так... вельможний пан постарів, схуд. Але це він. Ось чому інженер знайшов шлях і серед ночі. Ось чому не любить цієї нудної рівнини. Ось чому не хотів прийти. Тобто... як... як він насмілився прийти сюди?

Гриміли оплески. В голові Берти роїлися думки. Він чув оплески, але людей не бачив. Яскраво освітлене приміщення ніби перенеслося до Вар'яшського палацу, до тераси з могутніми колонами, і він побачив себе перед сходами з капелюхом у руці, з опущеними очима. А на терасі в білих штанях, у білій сорочці, засмаглий... стояв Сілашші і сердито лаявся...

Голова на мить заплющив очі, щоб краще бачити минуле. Ось загнаний, змилений кінь стоїть прив'язаний до дерева в парку. Йому, Берті, молодому енергійному парубку, закортіло поїздити трохи верхи. Піддався спокусі, а тепер... Сілашші зійшов сходами вниз, гримнув: «Тисячу разів казав тобі, негіднику! Марш в контору за розрахунком! Ось тобі!..» Берта наче і тепер відчув біль від ляпаса, якого дав йому двадцять років тому Сілашші. «Якщо інженер підійде до мене,— майнула думка,— дам йому в пику!»

Коли він розплющив очі, інженер був від нього лише кроків за п'ять. Сілашші теж упізнав Берту. Голова був у модному темно-синьому костюмі; біла сорочка, гарний галстук... Інженер наче бачив упертий вираз обличчя молодого парубка, його скривлене обличчя... Він зблід і зупинився. Простягнута права рука безсило впала.

«Три кроки,— подумав Берта,— ну, підходь ближче...»

Інженер стояв, мов укопаний. В думках він картав себе: навіщо прийшов! Цей модно вдягнений голова кооперативу здатний накинутися на нього й зганьбити перед людьми, звести нанівець його чесну працю останніх десяти років.

Берта трохи не роздушив флягу. В залі гриміли оплески. Хтось гукнув: «Це за міст, товаришу інженер!» «Міст,— згадав голова,— міст, шлях... Як голова, мушу тепер передати флягу, а як колишній конюх... але то зовсім інша справа, тепер не можна...» Він зібрав усі сили, щоб опанувати себе. Судорожно схопив за шийку флягу і двома руками, щоб не ручкатися, передав її інженерові.

Під час вечері Берта трохи заспокоївся. Його гризли суперечливі думки, але лють поволі вщухала. Сам себе умовляв: «Не гарячкуй, не показуй свого гніву, адже тепер ти дав йому, а не він тобі, ти зверху, а не він... Колесо обернулося. Щоправда, отого ляпаса, того проклятого ляпаса треба б віддати. Але ні, віддати треба не руками, а якось розумніше, як і личить голові». Час від часу Берта зиркав на інженера — що той робить, як поводиться. Інженер сидів далеко від нього, його бліде лице вирізнялося серед засмаглих облич робітників, і весь час він витирався хусточкою. «Упрів,— подумав Берта,— авжеж, на його місці і я б упрів...»

Інженер теж весь час позирав на голову. Він ніяк не міг збагнути, чому Берта не накинувся на нього з кулаками, звідки у цього хуторянина таке самовладання? Чому він навіть оком не змигнув, подаючи сувенір? Стояв собі невимушено, ніби все життя влаштовував прийоми, і флягу вручив, мов орден. «Наче справжній аристократ,— подумав інженер, мимоволі порівнюючи Берту з собою, колишнім Сілашші, а

[1] 1 гольд — 0,57 га.

не інженером. Порівняв його з нотарем, економом та іншими представниками інтелігенції старого світу. Проте зрозумів, що такі порівняння не годяться. Тут щось зовсім інше.

Сілашші вже трохи заспокоївся, бо побачив, що Берта не поверне йому ляпаса в буквальному розумінні слова. Все ж він здригнувся, коли після вечері голова підійшов до нього і спокійно сказав: «Добрий вечір». І дарма інженер в думках казав собі, що цей Берта навіть у такій ситуації знає, як поводитися, а він розгубився. Він ніяк не міг заспокоїтися й машинально змітав долонею зі столу крихти хліба, а потім встав, наче учень перед учителем.

— Сидіть, сидіть,— сказав Берта.— Побалакаємо.

Він налив інженерові вина, а той спитав:

— Чого вам від мене треба?

Оскільки ж голова нічого не відповів, інженер поквапливо повів далі:

— Я міг виїхати з Угорщини, навіть двічі мав нагоду покинути цю країну... Але залишився. Ну чого ви тепер від мене хочете?.. Я кілька років тинявся без діла, проклинав усе на світі, а потім узяв свій диплом, який у мене, на щастя, був, і пішов працювати.

— То добре,— схвально кивнув головою Берта.— Завжди добре, якщо людина має диплом. Я теж маю вже диплом.

— Ви?

— Закінчив сільськогосподарський інститут. У вас був маєток, отже, ви зрозумієте: таким великим господарством не можна керувати без освіти.

— Це... це дуже цікаво... Щоправда, сьогодні я приїхав удень, не так як минулого разу, і зізнаюся... я оглянув землі, будівлі, уважно оглянув усе. Що й казати... тут усе як слід... А ви? Як ви цього навчилися? Хто вас навчив господарювати?..

Інженер запнувся. Не знаходив слів. Ковтнув із склянки вина. Берта запалив сигарету і всміхнувся.

— А це все тому, що ми не їмо чужого хліба, не йдемо вгору по чужих спинах.

— Знаю, знаю! Ви тепер вільні, експлуатації покладено край! Це і мені відомо.

— Вибачте, але мені це відомо інакше, ніж вам.

Інженер замовк і дивився на руку Берти, яка спокійно лежала на білій скатертині. Якщо він це знає інакше, якщо в нього все по-іншому, тоді ця рука все-таки підніметься колись і... вдарить.

Рука Берти була дужа, засмагла, на ній випнулися жили. Однак інженер звернув увагу, що ця мозоляста рука чиста, нігті теж чисті, гарні. Він довго дивився на цю руку...

— А той ляпас? — спитав він несподівано для самого себе.

Берта нахилився вперед, довго дивився інженерові просто в вічі, потім відкинувся назад на стілець і випустив з рота дим.

— Ми дали ляпаса цілому класові,— промовив він спокійно.— До того ж такого ляпаса, що клас цей ніколи вже не підведеться на ноги. А втім... ви працюєте на нас. Ми даємо вам роботу.

— Так, я працюю на вас! І можете спитати в будь-кого, працюю чесно...

Інженер запнувся і полегшено зітхнув. Тепер ляпаса можна не боятися. Проте він ніяк не міг відвести очей від руки голови. Берта помітив це, тихо засміявся й сказав:

— Я теж колись дивився на ваші руки, коли ви тримали гнуздечку чи рушницю, або підписували щось. У вас були гарні руки, гарні. Мої руки, безумовно, інші.

— Тоді був інший світ.

— Так, так... Отже, я часто дивився на ваші руки й дивувався, не міг ніяк збагнути, чому вони не працюють, як інші?..

Він замовк, думаючи про те, що в таких руках була влада, а робочі, мозолясті, брудні руки працювали замість чистих. І як чудово, що саме в цих працьовитих руках згодом опинилися і влада, і праця. Тобто правда поєдналася з силою.

— А міст, який ви збудували,— промовив голова,— добрий міст...

— Правда? Я радий... Ну, і якщо ми вже починаємо розуміти один одного,— він простягнув руку до склянки, високо підняв її,— то будьмо!

Вони цокнулися.

— Я теж сподіваюся,— з притиском сказав голова,— що ми починаємо знаходити спільну мову. Ну, а якщо ви справді хочете нас зрозуміти, то мушу вам сказати: ми теж не такі вже нетямущі.

Промовив він це спокійно, лагідно, без будь-якого наміру образити інженера. Це був свідомий спокій людини, яку виховав новий час, нові умови, людини, яка виросла на цій землі і любить її всім своїм єством.

— До побачення,— тихо попрощався інженер.

Берта вклонився і пересів до хуторян. І тут, серед своїх, ніби перетворився на пустотливого хлопчака, що звільнився від якогось гнітючого обов'язку: обійняв за плечі сусідів, і разом з усіма заспівав — весело й голосно.

Переклав Костянтин БІБІКОВ

ТІБОР ДЕРІ

Тібор Дері (нар. 1894 р.) — прозаїк, есеїст, драматург, поет і перекладач. Автор більш як тридцяти книжок, і серед них: «Відповідь», «Пан А. Г. у країні Н», «Вигаданий репортаж про американський поп-фестиваль», «Кохання» та інші оповідання», «Кінь і стара», «Теокріт в Уйпешті», «Наноси днів» та ін. Лауреат державної премії ім. Кошута

ЦИБАТИЙ

Жили ми з батьком в Будафоці, і звідти я добиралася на завод приміською залізницею хвилин за сорок. Батько мій бляхар, ще й тепер має в селищі майстерню, в одній хаті з корчмою. Моя мати теж працювала на заводі, поки нам не виділили німецький будиночок з невеликим садом. Відтоді вона вдома, розводить курчат, доглядає кабанця. Один брат мій працює в поліції, другий — завзятий футболіст — механіком на заводі.

Історія мого заміжжя починається з того, що познайомитися з ним захотіла я. Побачила його на вулиці рік тому, навесні. Була саме неділя або якесь свято. Ми з подругою Манці з вікна дивилися на демонстрацію.

Мій чоловік, вірніше той, хто став моїм чоловіком, йшов у першому ряді, високий, добре одягнений, але без капелюха. Питаю Манці, яка всіх знає, хто це... бо ще не бачила в нашому селищі.

Манці смоктала аспірин. Вона їсть цей аспірин, як інші люди цукерки. Не знаю, чим він їй так припав до смаку. Своїх колег вона просто вимотує тим, що просить аспірину, а коли дадуть їй, радісно кидає в рот і ковтає без води.

Питаю Манці, хто той цибатий. Вона каже, що недавно оселився тут з батьками. Приїхав сюди з Нограда на возі. Вони одержали дев'ять гольдів землі і гарну хату в кінці селища. Неодружений. Батько його працює головою кооперативу.

— А він що робить?

— Скажу, якщо даси ще одну таблетку.

Внизу колона вже пройшла, червоний прапор майнув востаннє і зник за рогом. Я глянула на Манці.

— Вже немає,— кажу.

— Бачила я ще там у коробці,— зиркнула Манці на мене.

— То для матусі! — нервово відповіла я.— Тому тебе й хлопці не люблять, що завжди ходиш спітніла від аспірину.

Все ж я віддала їй ті таблетки, бо не хотіла залишитися без потрібної інформації.

Так я довідалася, що цибатий працює на будівництві. Не в конторі, щоправда, але не руками, а з олівцем і за двісті на тиждень. І досі не знаю, яка в нього робота, хоч уже півроку як він мій чоловік.

Того першого дня, під червоними прапорами, він дуже сподобався мені — високий, показний, ходити з ним не соромно. Наступної неділі я пасла його очима, коли він проходив повз мої вікна з гуртом дівчат. І коли вони хотіли йому щось сказати, то піднімали лиця догори, як у першому ряду в кінотеатрі. Я доручила Манці зібрати всі відомості про того хлопця. За дві коробочки аспірину, звичайно.

— Він буде мій,— сказала я подрузі.

— Навряд,— відповіла вона наступного вівторка після першої розвідки.

Манці повідомила, що його цікавить тільки політика. Ходить на збори, конференції, вчиться, з дому виходить на світанку, повертається пізно ввечері. До того ж він командир чи заступник командира загону добровільної дружини, тому і з'являється зрідка в селищі. Дівчата атакують його, але він проходить повз них, як поїзд повз череду корів.

— Ну, то я зупиню цей поїзд,— сказала я Манці.

На лівій скроні у нього невеликий рубець, це ще ніби додає йому елегантності й мужності. Він мені дуже сподобався. Але минув досить тривалий час, поки ми познайомилися.

На свято в клубі влаштували танці. Я й не гадала, що стріну його там. І лише пізніше з'ясувалося, що він хотів побалакати з одним хлопцем про якусь громадську справу, тому й пішов туди.

Побачивши його, я так схвилювалася, що мені аж в роті пересохло. Прийшла я туди з хлопцем на ймення Лулу, з яким ми стрічалися вже рік. Я попросила в нього лимонаду. Коли ми проходили повз мого чоловіка,— я хочу сказати, майбутнього мого чоловіка,— то всміхнулася йому. Але він, певно, подумав, що я всміхаюся комусь, хто за його спиною, то й ніяк не зреагував на це. Повертаючись, я знову всміхнулася йому і злегка випнула перса. Це подіяло. Він запросив мене на танок.

І враз ніби щось мені язик одрізало. Танцював він не так, як мені хотілося. А коли заговорив, я й зовсім охолола. Розмовляв він тихо, нудно, недоладно. Зблизька і лице в нього виявилося не таким, які подобаються вродливим дівчатам, як от я: не напористе, зухвале обличчя, які мені подобаються, а спокійне й розсудливе; біля такого у тебе враз псується настрій і бажання веселитися зникає.

Але я подумала, що то, може, якесь непорозуміння. Ще два рази ходила з ним у танок, міцно пригорталася, однак відчула, що чимдалі більше скисаю біля нього. Вирішила забрати у Манці таблетки.

Лулу, звичайно, покинув мене, коли побачив, що я горнуся до іншого. То, думаю собі, нехай хоч цей проведе додому.

Не дуже цікавою була наша розмова по дорозі додому. Він, як драбина, крокував поруч і розпитував, коли і як я вступила до партії. Та чи не хочеш ти одружитися зі мною, думала я з жахом. Я ще більше відсторонилася від нього, але він не наближався. Ну, гадаю, якщо запитає зараз, чи працюю я на партійній роботі, значить, напевне хоче одружитися зі мною. Запитав.

Так почалося. Таки спалахнув вогонь від того незначного тертя, хоча з мого прощання перед домом він міг зрозуміти, що в нього нічого не вийде.

Наступного дня після роботи я не встигла ще й причесатися, як він вже з'явився. Спокійнісінько відрекомендувався моїй мамі й сів.

Десь три місяці ми ходили. Даремно я намагалася вийти з гри — не давав. Що б я не устругнула, він завжди пробачав. Приходив щодня. А коли пізно приїжджав з Будапешта, все одно приходив під моє вікно й тихо стукав, просто, щоб я знала. Відповіді він не одержував. То квіти, бувало, залишить на паркані, або якісь парфуми, або листа, в котрому сповіщав, коли буде завтра. Я не дуже втомлювала очі читанням тих листів. Докорів від нього я ніколи не чула, ставився він до мене, як до дитини, в якої треба виховувати почуття свідомості.

Коли він приходив рано й заставав мене вдома, що траплялося рідко, ми з ним ішли до лісу на прогулянку. Щоразу він розповідав мені щось, пояснював, агітував. Нудьгувала я з ним страшенно.

Одного разу я почала з ним загравати, бо вже не знала, куди подітися від нудьги. Вже смеркало, і ми самі йшли по шляху на Терекбалінт. Було тепло, пахло квітами, я аж тремтіла від якогось дивного напруження. Він підтримував мене величезним ручиськом, і, коли я притислася до нього, то мало не зомліла. Але він швидко відсторонився, ступнув назад. Говорити він не міг, пихтів лише, і очі блищали у темряві.

— Я ще не мав справ з жінками, — сказав він.

Я зненавиділа його остаточно. Краще б вилаявся був!

— Коли розпишемося? — спитав він.

— Тільки не зі мною, — відповіла я. — Ти що, не розумієш, що не потрібен мені. Ненавиджу тебе, як свої гріхи.

Він промовчав.

Я відламала гілку і шмагнула його по обличчю.

Він навіть оком не змигнув.

— Лише тому терпіла я тебе досі, — репетувала я, — бо мені батьки наказали. Не потрібен мені тюхтій, дурний вислюк, якби він навіть і на автомашині їздив!

Чому я не показала йому ще раніше на двері? Бо мої старі сіли мені на голову з його дев'ятьма гольдами землі, з його високою зарплатою, хатою та двома кіньми. І зараз, через тиждень після нашої прогулянки по лісі, прийшла до мене його мати з тим, щоб я пожаліла її, бо син піде в шахту, якщо я не помирюся з ним.

Всі у нас на його боці, і мої брати теж, а моїй матусі він так закрутив голову, що вона сказала: і тоді віддасть мене йому, коли не мав би ані шага. «Видно по ньому, що він людина щира й чесна. Коли ти цього не оціниш, значить у тебе ні очей, ні розуму. А станеш його дружиною, тоді я спокійно помру».

Треба сказати, що матуся наша така здорова й спритна, що вільно могла б грати центральним нападаючим. Тут їй прислужилися ті п'ятнадцять років, які вона вистояла біля верстата; коли ж їй треба в чомусь переконати дітей, вона завжди мовить про свою смерть.

Події розгорталися далі так, що кожен мій крок опинився під наглядом. У кіно чи на танці мене пускали тільки тоді, коли зі мною йшов цибатий. З Лулу останнім часом я зустрічалася рідко, а коли це й траплялося, то нас неодмінно хтось бачив разом і переказував моїм рідним. Брат, наприклад, бігав до клубу дивитися, з ким я прийду. На щастя, Лулу — кмітливий хлопець, він зрозумів моє становище.

Чим більше на мене тиснули, тим лютішою я ставала. Впертості мені

не позичати. Мій чоловік, точніше, той, хто став моїм чоловіком, у ті дні був дуже втомлений. Робота його в партійній організації вимагала багато часу. З кохання до мене він геть змарнів. А мені було байдуже! Одного разу ми мали зустрітися з ним у кіно, а я перед носом у нього ввійшла до фойє з Лулу. А проте після сеансу (я не повірила своїм очам) він чекав мене, щоб провести додому. Дорогою він пояснював, що то — справжнє кохання. Лише тоді мені стало трохи жаль його.

Незабаром я ще раз утнула таке. Завод організував прогулянку до Фюреда, і мене відпустили з дому лише при умові, що зі мною поїде й цибатий. «Не радій так,— думала я собі,— рано ще!» Сіла у тюнний човен, куди він уже не помістився, і лише перед відходом поїзда ми припливли до берега. Він знову чекав мене, в нього була якась книжка, і він читав її на березі, поки я плавала човном. Жодного слова докору я не почула. Але виглядав він дуже втомлено.

Щоправда, втомлена була і я. У вересні він запросив мене на бал. Я приїхала раніше, сіла до столу і стала дивитися на танцюючі пари. Нікого я не знала, бо всі присутні були з його профспілкової організації. Сукня на мені була непоказна, а я в той вечір трохи нездужала, отже, ми разом не справляли б незвичного враження. Він десь затримувався. Я встигла навіть випити трохи вина з мінеральною водою.

Я побачила його одразу, як він увійшов, і, зупинившись у дверях, почав роздивлятись над головами присутніх. Я не подавала йому знаків, гадала, що знайде і так. Якась дівчина підбігла до нього. Здаля мені було видно, що вона дуже гарна, стрункa, й одягнена краще, ніж я. Дуже мило вона щебетала коло нього, потім взяла під руку. В ту ж мить друга, теж гарненька, рудоволоса, вчепилася за його вільну руку. А він продовжував крутити головою; коли ж знайшов мене очима, миттю покинув дівчат і підійшов до мене.

Він був у чудовому новому костюмі.

З того часу ніби щось у мені змінилось. Він показний, з ним можна піти куди хочеш. І я була страшенно зла на тих двох дівчат. Ми танцювали, й він танцював уже ніби й краще. А до його нудної розмови я вже сяк-так звикла. Останнім часом він розмовляв менше, а скупі слова більше важать. До його худого, смаглявого обличчя чудово пасував отой невеликий шрам. «Не вірю, щоб я закохалася,— думала я тоді,— але й це не біда».

Ще більше допекла мені на тому вечорі одна зустріч. До мене підійшла та гарненька дівчина, котра підбігла до мого майбутнього чоловіка, коли він стояв у дверях. Вона сказала мені:

— Мила, той хлопець тобі не пара, ти зіпсуєш його. З тобою він не вартий і половини того, яким був доти.

— Так уже й половини? — тільки й спитала я.

Ми розписалися в першу неділю жовтня. Напередодні я попрощалася з Лулу. Звичайно, я сказала про це мамі. Ми пішли з ним у садок, а мама чатувала на кухні, щоб батько, був, не заскочив нас. Я не кохала Лулу, а все ж розревілася так, ніби оплакую все своє життя, ніби завтра мене замикають у в'язницю. Мене охопив такий сум, що ми навіть не цілувалися. Лулу теж цього не хотів. Видно було, що він нудьгує. За це я його зненавиділа. І від цього ще більше плакала.

Об одинадцятій годині ми розписалися. Весілля було в хаті свекра. Мушу сказати, що чоловік мій добре себе поводив, був навіть

скромніший, ніж будь-коли. Він добре виглядав у темно-синьому костюмі, при червоній краватці. Але, ще не проковтнувши останнього шматка, він шепнув мені на вухо, що мусить піти години на дві — неодмінно треба з кимось там зустрітись.

— Залишаєш мене саму? — глянула я на нього.

— Треба неодмінно! — сказав він і пополотнів.

Мене охопив страшний жаль.

— За дві години я повернусь,— мовив він і вийшов з кімнати. Я хотіла побігти за ним, але передумала. «Він, як залізний, його не зігнути».

Проте рівно через дві години він повернувся. Я поступила як годиться — не докоряла йому навіть тоді, коли ми залишилися зовсім самі.

Доти я не знала, що таке справжнє кохання, ані що таке справжній чоловік, не знала й що таке жінка. Перше вважала себе освіченою, принаймні на початковому рівні.

Кохання мого чоловіка — річ серйозна, як і його обличчя. Лайош — так його звати — мужчина, всі інші були тільки хлопцями.

Рука Лайоша буває то тверда, наче камінь, то легка, наче пір'ячко — як і все в його житті. В його обіймах я спізнала, що означає бути жіночною, ніжною. Це значить так багато! І що б не робив Лайош на службі — він виконує все з такою ж ретельністю, з такою ж душею, як і вдома, і не заспокоїться доти, доки не досягне мети. Я вважаю, що це личить справжньому мужчині.

А тепер і мені треба вчитися бути справжньою жінкою. Якби цього навчали на семінарах! Однак поки що зі мною багато мороки. Лайош мало буває вдома. На світанку йде на роботу, пізно ввечері прибігає додому — хіба це подружнє життя?

Я гадала, що після весілля чоловік мені скаже, щоб я не ходила на завод; як можна прожити за його заробіток — нащо мені стояти біля токарного верстата?.. Але ні, він вважає, що я мушу працювати.

Один-два рази на тиждень я ходжу туди, де він або читає, або слухає лекцію. Слухаю і я, потім ми разом ідемо додому. Я відчуваю, що Лайош хоче зробити мене активістом. Купую газети,— чом би й ні, як йому це подобається? Читаю їх щодня, вже й записалася на лекції початкового семінару.

Почуваю я себе добре. Зі свекрухою в нас все гаразд. А своїй подрузі Манці я купила цілу коробку аспірину, хай і вона потішиться.

Через тиждень Манці зайшла до мене:

— Дай один аспірин! — сказала вона ще в дверях.

Я сторопіла.

— Так ти вже весь проковтнула?

Манці подивилась на мене своїми сумними очима. Я відійшла, бо на очі мені навернулися сльози. Спізнавши щастя, я стала чутливіша до чужого горя.

Переклав Микола ЛЕМБАК

АЛЕКСЕЙ ПЛУДЕК

ВА-БАНК

РОМАН

Міша Тауб повернувся з Відня.

Він їздив туди вже не вперше, але тільки тепер нарешті впевнився, що звернув з роздоріжжя в правильному напрямку. Правильнішого, здавалося йому, вже й бути не може. Тільки сьогодні,

тільки сьогодні, коли він повертався експресом «Віндабона», щасливий, що зможе відповісти Людвікові Горському на всі запитання, здобути нарешті його довір'я (Горський завжди трохи гордував ним) і відкрити собі на майбутнє нові шляхи для розширення своїх комерційних зв'язків.

А ще тиждень тому він не мав ніякого бажання їхати до Відня. Та Горський і слухати не хотів, що в нього хворий жовчний міхур, що він не закінчив рукопису, що в нього паморочиться голова від їзди в швидкому поїзді, ігнорував усі ці відмовки, просто махнув на них рукою. Поїдеш, вручиш цього листа панові Різенталеві з Документального центру, а тоді з'явишся до пана Мюллера у видавництво «Вальден». Там залагодиш усі свої справи й повернешся до Праги.

Не сталося нічого з того, чого він так боявся. На кордоні ніхто ні про що не питав (його майже не перевіряли), листа він заховав під сорочку на грудях, хоч Горський йому цього не велів, ба навіть не казав дотримувати обережності; Міша вдома, звичайно, листа розпечатав і прочитав його, але не зрозумів нічого й здивувався, чому кілька таких простих, звичайних і зовсім невинних фраз повинен перевозити через кордон саме він, тим часом як це можна було б цілком спокійно переслати поштою.

Листа було вручено, іншого листа він одержав для Горського від пана Різенталя й провіз його так само, як і попередній. Це його вже не турбувало тепер уже нітрохи. Набагато більше його непокоїло видавництво «Вальден», де в нього, не читаючи, взяли рукопис і зразу ж виплатили три тисячі шилінгів авансу; це наче не так і багато, але все-таки сума. Велика як на п'ять днів, аж занадто. І ні за що; по суті, майже ні за що. Горський цей рукопис видумав, Міша тільки послухався його поради. Ніхто тут не читає всієї американської літератури, цинічно запевнив його Горський кілька місяців тому. Ти повинен прославитись, ти будеш нам потрібен. Не відмовляйся й зроби, як я тобі раджу. Ось тобі

Закінчення. Початок див. «Всесвіт», № 3.

Тайрон Вайтгед, його не знають навіть в Америці, бо в нього нема грошей на те, щоб зробити собі рекламу, але, на думку моїх особистих експертів, це блискучий стиліст, до того ж він володіє великим даром спостережливості.

Само собою розумілося, що з перекладом Міша не буде морочитись, для цього в нього є цілий цех; але тепер само собою розумілося й те, що він не пропонуватиме цю річ видавництвам як переклад і не нав'язуватиме її в перспективні плани на два-три роки наперед. Це виключено. Міша Тауб має прославитись менш як за рік, і через те книжка повинна вийти під його ім'ям.

Але для того, щоб вона вийшла якомога скоріше, треба зробити ще кілька відповідних кроків. Перш за все Міша повинен замовити переклад цієї книжки. Співучасникові свого злочину він добре заплатить, щоб той мовчав, бо перед світом автором має бути Тауб. Але щоб у майбутньому його ніхто не зміг звинуватити в плагіаті, треба буде над книжкою як слід попрацювати. Подекуди він щось викине, а подекуди щось додасть. Дія книжки відбуватиметься зовсім не в Америці, а в якійсь ближчій, неназваній країні Європи, можна б навіть натякнути, що це могла б бути Чехословаччина, столиця à la Прага: занедбані, брудні вулички, підозріла інтрига, розклад родини антиквара і так далі; імена він де-неде змінить, але ні в якому разі не зробить їх чеськими, книжка визначена як бестселер для закордону, отож треба, щоб вона скрізь була зрозуміла. Замість Вільям — Егон, замість Елен — Марта, замість Джеймс — Еміль, Едвард може залишитись. Приділити більше уваги внутрішньому життю героїв, тобто розтягнути внутрішні монологи, обмежити ідейний аналіз до мінімальних часових проміжків, піддати сумнівам усі істини, замінити дійсний спосіб на умовний, місцями дещо взяти в дужки, деякі абзаци написати курсивом, а безособову розповідь замінити розповіддю від першої особи.

Потім мають бути замовлені дві якнайкращі рецензії для видавництва «Смєр». Одна Ганушеві Душеку, друга — Пршемислу Купецу. Головного редактора видавництва «Смєр» Яніка було призначено місяць тому за рекомендацією Людвіка Горського товаришеві Бартікові, а той уже у вищих інстанціях закинув за нього слово, отож із замовленням рецензій саме Душеку й Купецу не буде ніяких ускладнень, а тим більше із внесенням книжки до видавничого плану ще на цей рік.

І нарешті, книжка має вийти в новій серії «Уїкенд» тиражем п'ятдесят тисяч примірників — це буде серія літературних новинок, довкола яких ми розгорнемо велику пропагандистську кампанію.

Міша Тауб швидко звик до того, що він — автор найталановитішої книжки в чеській літературі за останніх десять років, як про це написав у своїй рецензії Пршемисл Купец. Тільки-но книжка вийде з друку, про нього це саме напише в газеті Ґануш Душек; щоправда, колишній склад редакції ще не прибрав до своїх рук «Культурного тижневика», але останні події свідчать про те, що до весни за свої редакційні столи знову засядуть давні знайомі, як раніше. А тоді...

...після нас хоч потоп. Справа в тому, що Міша Тауб нікому не вірить. Він не вірить навіть собі, хоч себе він любить найбільше. То як же він міг би вірити тим, які йому байдужі, в тому числі й Людвіку Горському? Він прислухається до його аналізу політичної ситуації й захоплюється ним, знову й знову дивується, як добре той знає, про що пише іноземна преса, обізнаний з економічним становищем, в курсі особистих

контактів між видатними діячами світової політики, можливо, геть про все, що відбувається в світі, але Горський, звичайно, більше нічого не робить. В інституті майже не буває, зарплату одержує тільки за те, що він — директор; газети, відомості й брошури, які надсилають з усього світу, йому готують люди з відділу, куди надходить преса й різні повідомлення. Як він досяг такого становища, здогадатися не важко, Міша це давно знає, головне тут зв'язки, без них він сам ледве б животів; один сидить там, другий в іншому місці, один трохи вище, другий нижче, той у «Четці» [1], той у редакції, інший на радіо, кілька на телебаченні, а ще інші в правових інстанціях, в інституціях культури, науки й інформації, в урядових установах, в партійних органах, і коли вони запропонують у слушну хвилину на відповідальне місце того, хто їм там потрібний, тоді усе раніше чи пізніше піде згідно з планами, що їх виношує Горський,

хоча, по суті, їх виношує зовсім не Горський. Мабуть, це тільки складається така видимість через те, що в нього збираються ті і ті, але сам він залежить від інших зв'язків, ця віденська поїздка не відкрила Міші Таубу очей, він знав це й раніше; але як підтвердження того, що він знав, вона все ж таки відіграла свою роль. Він знає це, але весь час боїться, бо не любить іти ва-банк; найкраще для нього було б жити так, як він жив досі. Тут дільце, там дільце, тут любка, там любка, дещо в твердій валюті покладено на свій рахунок у Західній Німеччині або в Швейцарії, тузексові [2] чеки, одне слово, не мати високої посади, яка впадала б в око. Це ні до чого. Це привертає увагу. Він не вірить Ганушеві Душеку, який з притаманною йому усмішкою твердить, що чехів можна купити на першу-ліпшу проповідь гуманності, що вони віддали б усе, навіть сорочку з себе, досить тільки поплескати їх по плечу,

цим треба скористатися. Забренькати на струні справедливості й водночас щось вигадати, щоб у них був бодай який-небудь комплекс провини. Потім вони маршируватимуть під наші ноти й будуть переконані, що це їхня народна пісня.

Та це не Мішин метод. Мати не дуже багато, проте й не мало, не дратувати заздрісників, але мати більше, ніж досить, — ось його ідеал від народження, а якщо не від народження, то з тієї хвилини, коли дитя набиралося розуму й гралося в комерцію. За прикладом батька, в якого було невеличке діло, таке собі дільце, яке він вів сам із своїм меншим братом, дядьком Ервіном. Це була фірма «Імпорт-експорт», вони виступали посередниками в закордонних замовленнях тонкої жіночої білизни, а якщо виникала потреба, то й лляної постільної білизни, посагу для наречених, тюлю й усякого тканого та мануфактурного краму. Торгували в кредит і ніколи не знали збитків, скоріше лишалися в програші ті, хто від них був залежний; падіння цін, зміну купівельної спроможності або пропозиції чи попит в одній країні вони врівноважували експортом до іншої країни; тут працювали більше зв'язки, ніж знайомства, але зв'язки — це, зрештою, вершина знайомств, хто цього не знає, той багатьох речей на світі не розуміє й ніколи їх не зрозуміє.

Міша розуміє багато чого, й через те йому, щиро кажучи, не хочеться опинятися в ролі нововідкритого літературного генія. Колись це однаково лопне, мусить лопнути, він у цьому переконаний, бо життя

---

[1] «Четка» — скорочена назва Чехословацького телеграфного агентства (ЧТК).
[2] Тузекс — скорочена назва підприємства зовнішньої торгівлі для продажу товарів у роздріб за іноземну валюту.

має свої закони й ми жорстоко розплачуємося, якщо пробуємо ними надто відкрито нехтувати.

Все, що готувалося в Празі, здавалося йому торгівлею без забезпеченого капіталу. Плани ці були рожеві, привабливі, сміливі,

але що з них, коли ми не знаємо, хто вступить у гру, яку ми собі запланували? Якби всі на світі підкорялися нашим бажанням, це було б досить просто, але життя не таке просте, казав Міші батько. Нічого не давай на рекламу, радив він синові, перед тим як продав після війни фірму й виїхав до свого брата у Відень, реклама потрібна товарові, який лежить у тебе на складі. Товар, який ти тримаєш під прилавком, реклами не потребує. Його, навпаки, треба приховувати.

Коли в Горського зібрався brain trust[1] інтелектуальної еліти, Міша мовчки слухав. Він вирішив, що накупить золота, тепер у моді старі австрійські дукати і ювілейні монети, з зображенням святого Вацлава, часів першої республіки. Потім вивезе їх до Відня (туди найближче) й покладе в сейф банку. Тоді накупить антикварних речей — старої порцеляни, картин, східних предметів, статуеток, срібних приборів, коштовностей і теж поступово все це переправить туди. Складе в своїй віденській комірчині, на квартирі, найнятій у старезної батькової тітки, там ніхто не шукатиме якогось скарбу; якби вона віддала богові душу, все після неї успадкувала б онука її племінниці, а з нею Міша легко знаходить спільну мову. Саме на такі роздуми наштовхнув його Горський, розповідаючи про недавнє засідання найвищого партійного органу, про зміну в керівництві; Гавран при цьому похвалився, що чув про неї ще в Парижі кілька місяців тому, він довідався, мовляв, навіть про ім'я того, хто прийде на зміну, перш ніж події набудуть дальшого розвитку.

«Все це теревені, — казав собі в думці Міша, й страх його дедалі зростав. — Яке мені діло до того, що Вашек Бобек хоче бути редактором якогось журналу чи видавництва, а Горський його в цьому підтримує, що Гаврана висунули (тут, у Горського) на міністра культури й інформації, бо він уміє плескати язиком, що Олда Вацик буде головою урядового комітету в справах науково-технічної революції, Мілан Клен обійме кафедру публіцистики й зарубіжних зв'язків, Лінда очолить Культурну спілку, і що потім станеться вибух інформації згідно з виробленим планом. Народ підкориться, мусить підкоритися, за подібної ситуації підкорялися й інші народи, не будемо тут згадувати про німців.

Навесні відбудуться районні партійні конференції, потім обласні й нарешті з'їзд. На конференціях повинні завоювати позиції ті члени Культурної спілки, яких було виключено з партії за їхню з'їздівську дискусію. Вони повинні ще до цього повернутися в партію. Їхній престиж підтримуватиметься всіма засобами. Про це подбає майбутній начальник відділу преси з канцелярії президії уряду Ґануш Душек».

Міша Тауб почувався щасливим, що про нього забули під час розподілу високих державних посад. Ніхто не звертав на нього уваги, він сидів позаду, жував бутерброди, запивав їх червоним вином, ласо зиркав на Юдіту, уявляв собі її голою в ліжку; його брала злість на Горського за те, що той з нею спить, і він почував незадоволення самим собою, що встряв у все це. Ніхто ще взагалі не знає, як воно зрештою буде, і якщо ця справа не вигорить, я теж буду винен, Горський затягне до цього й мене, якщо ризикуватиме головою, я його знаю.

Але поки що підстав для побоювань не було. Навпаки, здавалося,

[1] Розумовий трест *(англ.)*.

що все йде чудово, що кожен хід продумано до найменшої подробиці, й у всьому досягнено абсолютної зіграності. Серед людей починається бродіння, кожен чогось хоче, але ніхто не знає, чого саме. Гасла про свободу прищепилися, а надії на просування по службі, на багатство й на солодке життя розпалювали в людей уявлення, які зливалися у щораз більшу хвилю незадоволення всім, що було насправді поганим і несправедливим чи тільки таким здавалося. Усе нагадувало дивовижне аранжування, й справді не було, мабуть, нікого, хто, навпаки, волів би помірковане, дисципліноване, емоційно багате життя без розкоші, базоване на свідомо підтримуваному уважному ставленні до свого ближнього, до співробітників, до співгромадян, або принаймні до власної дружини чи чоловіка та дітей.

Ні, про ці речі якось зовсім забули.

Інку Богата бачив тільки мимохідь; коли він ішов уранці з дому, вона ще спала або тільки-но вставала. Вона викладала в школі, як правило, увечері, до обіду була вдома, виряджала до школи дітей, ішла в магазин за покупками, відносила до пральні білизну, а одежу в хімчистку, викликала сантехніка, домовлялася про ремонт радіоприймача, дбала про решту звичних речей і готувалася до своїх пообідніх та вечірніх уроків.

Поки вони були ще там, вона з радістю говорила про те, що часто ходитиме в Празі в кіно, в театри, на виставки й концерти. Нічого з цього в неї тепер не виходило, їй не вистачало часу навіть на читання книжок, хоч там вона читала щодня, аж до пізньої ночі, і Богата навіть сердився на неї,

іноді вона з жалем згадувала, здебільшого в суботу і в неділю, про ці безнадійні, забуті плани, нині такі наївні, на уїкенд у своїх батьків, на екскурсії автомобілем з ночівлею в різних місцях, на подорожування по рідній країні після стількох років на чужині. Нічого з цього нині не було...

До політичних подій вона ніколи не ставилася серйозно; для неї важливим було те, щоб не було війни, щоб вона змогла виховувати своїх дітей, щоб їм нічого не бракувало, щоб вона дожила в здоров'ї до тих років, коли діти вже будуть усім забезпечені й самі матимуть свої родини. Зовсім простий ідеал, але по-своєму вищий за претензійні плани владолюбних людей, яких Богата бачив довкола себе.

Він ніколи б навіть не подумав, що вона може так цікавитися громадськими справами, це прийшло до неї непомітно, але поступово захопило її всю. Почалося це восени, коли до неї дійшли останні відголоски про червневий з'їзд Культурної спілки; вона сказала, що їй жаль тих, кого за виступи на з'їзді було виключено з партії й хто нині, мовляв, через це терпить; він розсердився на неї, коли вона вперше прийшла додому з цією розмовою:

— Що з ними сталося? Нічого. Працюють, як і працювали, грошей у них все одно більше, ніж у тебе, бо вони заздалегідь подбали про теплі місця, то чого ж ти хочеш?

Вона образилася, їй здавалося, що він її не зрозумів, і з того часу остерігалася говорити з ним на цю тему.

Після різдва вона почала приносити додому новини: скоро, мовляв, почнуться політичні зміни, буде нова конституція, новий президент, нова економічна політика, нова модель соціалізму. Яка модель? — допи-

тувався він у неї, ображаючи її своєю тверезістю. Вона знала про цю модель тільки те, що чула від співробітників, економіка для неї була далека, але вона уявляла собі, що зможе обміняти в банку крони на будь-яку іноземну валюту, накупити собі в крамницях скільки завгодно товарів будь-якого походження і їздити щоліта куди їй тільки заманеться.

— Ти була за кордоном; чи може там кожен їздити, куди хоче, й накупити собі всього, що хоче?

— Економіка в цих країнах ще тільки розвивається, — захищалася вона. — Що мені до них.

— Коли ми запровадимо це в себе, — прийняв він її аргументи, — наше суспільство змушене буде розшаруватися. Навіть у найбагатшій країні світу інакше досягти цього неможливо. Щоб одні могли купувати що завгодно, їздити куди завгодно й обмінювати собі скільки завгодно грошей, цієї змоги треба позбавити інших; і що більші можливості матимуть одні, то більше повинно бути тих, які не зможуть нічого. Це вельми проста математика. Чи, може, ти ще хочеш зі мною посперечатися?

Вона не хотіла сперечатися, бо знала, що в математиці слабка. В економіці й політиці теж. Та, незважаючи на це, їй ці речі подобалися; вона обурювалася несправедливостями, яких у минулому допустився той чи інший діяч, та чи інша організація, функціонер; жадала помсти, хоч не мала на це жодної підстави, бо її ніколи й ніхто нічим не скривдив. Захищалася проти Гінека:

— Так, але інших скривдили! А я хочу жити в суспільстві, в якому нічого подібного не сміє повторитися.

— Я теж! Але я хочу, щоб виправили те, що справді було погано, без демагогії й без істерії.

— Це виправлять тільки тоді, коли ми всі кричатимемо на повен голос, інакше надії немає ніякої!

— Я боюся, що найголосніше кричать ті, хто в минулому найбільше прислужився й нині хотів би приховати свою причетність до того, що критикується. Вони голосно кричатимуть тільки з єдиною метою — щоб про це ніхто не здогадався. І змусять замовкнути навіть тих, хто хотів би показати на них пальцем. Врешті-решт вони перешкодять виправити заподіяні кривди тим, що все старанно перетасують, і люди не впізнають, де чорне, а де біле. Ось чого я боюся. Дбай краще про дітей і про сім'ю!

Це її завжди страшенно дратувало:

— А я хіба не дбаю? Може, вдома в тебе немає ладу? Може, діти брудні й ненагодовані? Хто про це старається — я чи ти?

Він відповідав їй якомога лагідніше, бо одразу відчував, що дав маху:

— Звичайно, ти. Ясна річ, що ти. Та справа не в цьому...

— А в чому ж? Сидіти сиднем у той час, коли довкола все міняється, коли починається нова епоха, коли на минулому треба поставити крапку? Ми маємо перед собою ще багато років життя, то невже треба чекати, щоб це зробили за нас інші?

— Але що, ради бога? Що?

Ці дебати були б нескінченні, якби вчасно не поступався, хтось із них. Іноді це робив він, іноді вона, але непорозуміння між ними зростало. Вона воліла не починати розмови про політику, він теж про неї

не згадував, але обоє знали, що їх розділяє terra prohibita[1], а це недобре.

Щоб догодити їй, він якось наприкінці зими пішов разом з нею на публічний мітинг; хто його скликав, один бог відає, тоді будь-хто міг скликати будь-що, і говорити теж міг хто хотів і що хотів. Ніхто нікому нічого не забороняв і не наказував, партійні органи були до всіх доброзичливі, збереться кілька людей і створять комітет для загального добра, скличуть мітинг, повідомлять про свою діяльність у газетах, хтось приватно заплатить за оренду приміщення, і мітинг починається.

— Це подих свободи, — раділа Інка. — Кожен може робити те, що хоче. Принаймні це ти мав би визнати.

— Ну звичайно. Але я волів би, щоб кожен робив те, що повинен робити і за що одержує платню.

— Чого доброго, ще люди скажуть, що ти вболіваєш за догматиками.

— Хай кажуть, що хочуть, мені це байдуже.

Коли він прочитав на афіші, хто виступатиме на мітингу, хто головуватиме й хто цей мітинг організовує, його охопило неприємне почуття, немовби він повернувся до давно прожитої фази життя, до минулого, яке не повинно було б повертатися, до доби, в якій були фраза й жест з одного боку, натхнення (мабуть, і трохи наївне) — з другого, це почуття в ньому викликали ті імена, які він бачив на афішах тоді, двадцять чи вісімнадцять років тому; кого з них потім звільнили з роботи або скинули з посади справедливо, а кого несправедливо, не можна судити з афіші, бо з таким самим успіхом можна б запитати, як тоді вони дісталися на ці високі посади — чесно чи нечесно. Він казав про це Інці навмисне, щоб охолодити її запал, але вона не слухала його, тут було кілька її знайомих, вона віталася з ними, слухала музику перед початком мітингу, піддавалася загальному збудженню; так, мабуть, визріває ситуація, яка зрештою може перейти в насильство.

— Я не знала, що ти такий холодний.

«А я не знав, що ти така істеричка», — хотів він їй відповісти, але здолав себе в останню хвилину. Мабуть, вона сприйняла це з вдячністю, бо усвідомлювала, до чого могли обоє дійти, зм'якшила свої вислови, проте вони залишилися на мітингу до самого кінця, аж поки виступили всі оратори, демагоги й обвинувачі, і серед них передусім колишній політик Скрейшовський, а з ним скривджені «представники народу» Вашек Бобек, а поруч нього (немовби вони ще зовсім недавно не гордували один одним) Ян Гавран.

Ян Гавран за столом голови мітингу, скликаного Комітетом виправлення несправедливостей!

Він бачив його, привітався з ним очима, Гавран відповів, але не так, як відповідав раніше. Як — цього поки що не можна було пояснити; мабуть, він почував себе на вершині життя, а ми всі були глибоко під ним. Богата міг про це тільки здогадуватися, бо Гавран ніколи не мав великосвітських манер, давно грав роль скромної й загальноприступної людини, говорив уже, як студент, нелітературною чеською мовою, щоб можна було виступати перед масами. Крім Богати, цю зміну навряд чи помітив ще хто-небудь.

Якої ж реабілітації жадає Гавран? Саме він? Нахабству деяких людей немає меж. Недарма каже народне прислів'я: пусти собаку під

[1] Заборонена зона *(лат.)*.

стіл, а він дереться на стіл. Адже все нині має точнісінько такий самий вигляд, як тоді, коли Гавран ораторствував, як оце ораторствує зараз, і коли виключав з інституту людей так само категорично, як нині вимагає їхньої реабілітації. Хто кого буде реабілітувати? Ось як стоїть нині питання, повчав Богата Інку. Та він відчував, що всі зусилля напоумити її марні. Вона скористалася цим і пішла в атаку:

— Люди кажуть, що ти свого часу був підвищений і тому це тебе нині не задовольняє.

— Ти віриш їм чи мені?

— Тобі. Але...

— Чому але?

— Все це... якось не так. Не знаю, як це назвати. Ти ж сам роками критикував стільки неподобств. Саме через те й пішов з будівництва нафтопереробного заводу... А тепер, коли все могло б змінитися... Щоб весь час не повторювалося одне й те саме...

— Саме так: щоб весь час не повторювалося одне й те саме. Цього я боюся, і через те деякі промови мене так швидко не переконають.

Вона з ним не погоджувалася, але не хотіла, щоб дійшло до сварки. Між ними вже й так нашарувалося стільки всього невисловленого, недоказаного, замовчаного, тож не треба було додавати жодного слова, жодного звуку, інакше від останньої краплі могла переповнитися чаша. Вони це знали обоє.

Та напруження між ними непомітно зростало, хоч вони всіляко чинили йому опір і ніхто третій нічого б не помітив. Богата відчував, що він винен не менше, ніж вона, але не знав, як цьому запобігти; мабуть, треба було б присвятити їй більше часу, ніж досі, вони мали б сісти в крісла біля круглого столика, заварити собі чаю, приготувати закуску, тихо ввімкнути транзистор, настроїти себе на розмову й спробувати про щось домовитись.

Усього цього їм бракувало. Коли вона поверталася пізно, він був стомлений і лягав уже спати. Якщо поверталася раніше вона, в нього були збори або якась робота вдома. А якщо траплялося, що час мали обоє, — це випадало в суботу або в неділю, — то вдома були діти, й вони забирали рештки їхніх сил. У ті короткі хвилини, коли вони могли нарешті поговорити про себе, він не знаходив для цього в собі відваги, й вона теж. Вони воліли говорити про щось пусте, другорядне, аби тільки не торкатися чогось важливішого, вагомішого й головного.

Інка передплатила собі нововидаваний «Новий голос», керований обновленою редакцією «Культурного тижневика». Вона ніколи не читала газет так регулярно, як тепер. Мабуть, він їй у цьому навіть трохи заздрив, бо іноді сам на себе сердився, що такої рішучості в нього немає. Він сам читає кожну статтю як шифр, не тільки те, що є в тексті, але й між рядками. Можливо, здогадується навіть про те, чого там немає, але інакше читати він уже не зміг би.

Газети, радіо, телебачення, збори у відділі, в коридорах, наради в начальства, імпровізовані мітинги на Пршикопах, юрми людей перед статуєю святого Вацлава на Вацлавській площі — все це творило кулісу весни, яка починалася. Інка помолоділа, повеселішала, стала енергійнішою.

Здавалося, за роки спільного життя він іще не бачив її такою збудженою, сповненою такого ентузіазму й бажання щось організовувати, влаштовувати, говорити про загальнодержавні справи, реформувати закордонну політику, армію, поліцію, національні комітети, профспілки, культуру, фізкультуру, релігію, реорганізовувати вузівське навчання, розширювати закордонні поїздки, брати участь у розробці нової системи управління економікою, змінювати практику виборів, і я не знаю, що робити ще,

він слухав її, порівнював і намагався водночас збагнути те збудження, яке охопило людей. Вгадував, що було заплановано вже торік під час тієї нічної зустрічі, що розвинулося відтоді з другого плану, що виникло внаслідок поїздок Горського до Парижа або Таубових прогулянок до Відня, внаслідок дії сотень іноземних кореспондентів з усіх країн світу і взаємних змагань редакторів преси, радіо й телебачення, кожен з яких, мабуть, хотів затерти сліди свого минулого й добитися прихильності в народу, якому стільки років співав іншої.

Зрештою між ними стався розлад, мусило до цього дійти.

Він знайшов на її столі незаповнену анкету. Звичайні запитання — ім'я, дата народження, членство в політичній партії раніше, професія і так далі,

це була заява про вступ до «Клубу прогресивних громадян». Інка прийшла за хвилину, побачила у його руках бланк і, чекаючи його заперечень, заздалегідь приготувалась до відсічі. Мабуть, їй не треба було цього робити, але вона усвідомила це тільки пізніше; він нічого їй не сказав, лише оглянув анкету й, можливо, подумав, навіщо подавати такі заяви до якогось прогресивного клубу, наче до політичної партії або громадської організації, і взагалі чому Інка вирішила проявити свою активність саме тепер, а не раніше, багато запитань, які він їй не поставив, але готувався поставити, щоб охолодити її запал, щоб відбити в неї охоту, щоб позбавити її радості повнокровного життя й нової молодості — все це прочитала вона на його обличчі й тому вихопила аркуш у нього з рук трохи швидше, ніж зробила б це іншим разом.

Богата повернувся до неї спиною й голосно грюкнув за собою дверима.

Того дня він не вийшов зі свого кабінету навіть на вечерю.

Де це я опинився? Таке враження, неначе зі мною до Праги вдерлася ціла армія джинів, де та Прага чудового травневого вечора, де ліхтар з «Тисячі й однієї ночі», де нині король місяців? Хто спричинив цю «вендету» всіх проти всіх, зміщення понять, за яким справжні винуватці вимагали реабілітації своїх жертв, і ті за це їм ще й аплодували? Де це ми опинилися і хто ці ми? Скрейшовський недавно в передовиці однієї газети закликав учасників партійних конференцій, які саме відбувалися, зберегти тверезість мислення й не піддатися демагогії, яку розпалювано тільки з однією метою — послати на партійний з'їзд опозиційних делегатів; наче на замовлення, наступного дня в пресі з'явився випад проти минулого Скрейшовського, неясний, двозначний і погрозливий виступ, який його участь у з'їзді наперед ставив під сумнів; через двадцять чотири години на екранах телевізорів з'явилося добродушне й лукаве обличчя цього хитрого політика, над яким уже нависла тінь страху. Страху, з яким той виправдувався, викручувався й пояснював, як він

усе це собі уявляв, страху, з яким заприсягався, що він — прихильник процесу відродження,

перед ким? Перед ким, цікаво б знати? Як мав проходити цей підготовлюваний партійний з'їзд і хто про нього взагалі що-небудь знає? Хто готує його за кулісами й водночас організовує безпартійних, якими перед цим нехтував? Хто цей невидимий і всюдисущий, настирливий і щоденний, агресивний і закрадливий?

І чи знав його вже тоді хаджі Мамдух Селім?

Уперше в житті Томек заздрив Богаті. Заздрив йому щиро, від усього серця, по-справжньому. Уперше за ті кілька років, як він покинув бетонні арки влтавського мосту над хухельською котловиною, він бажав туди повернутися. Богата міг би це зробити будь-коли,

він опинився б у знайомому для себе світі, де діють закони необхідності, які не можна ні порушувати, ні нехтувати ними. В цій багатократній залежності людині добре, якщо вона змириться з нею й підкориться їй. Це немовби закон або правила гри, на які ми пристаємо. Уранці на роботу, де знаємо, що нас жде увечері повернення додому, і так тиждень за тижнем, сповнені щораз більшого очікування хвилин, які повторюються, яких ми з нетерпінням ждемо: суботній пообідній відпочинок з читанням кореспонденції й газет за цілий тиждень. Недільна прогулянка до Гвєзди[1], на річку Бероунку, екскурсія до Карлштейна[2], огляд Града, купання в Жовтому басейні. В понеділок усе починається наново. Раз на тиждень зарплата, раз на місяць премія. Увечері вільні хвилини при настільній лампі, діти вже пішли спати, Гана щось шиє, ти читаєш або слухаєш радіо. Все це дано якимись іншими силами, ніж моя воля, і це приємно. Якщо я ні за що не відповідаю, я ні в чому й не винен. Іноді в неділю пополудні в кіно або до парку з дітьми, з ними почуваєшся так близько від власного дитинства, що міг би й собі гратися, ганяти м'яча, запускати змія, робити човники, гатити гатку, нарікати на школу, боятися математики, зі страхом чекати табеля. Заколисливий ритм, примирення з часом, який нас утихомирює,

коли б я був якимсь іншим Томеком, бодай трохи іншим, я скидався б на Богату. Любив би запах заліза й мастил, шурхіт трансмісії й гуркіт циліндрів, що обертаються. Любив би споруду, яка з бетонного фундаменту зводиться в небо. Був би одним із багатьох і водночас єдиним на своєму місці. Будь-коли замінним і будь-коли готовим замінити іншого. Був би впевненим у тому, що знаю, і мене б не гнітило те, чого я не можу знати.

Час — це категорія, в якій, на відміну від простору, ми можемо рухатися тільки в одному напрямку. Жаль, я відразу ж повернувся б.

Не знаю, що тоді Томека обурило чи спонукало до того, щоб він написав на кілька сторінок випад (чи свідоцтво, свідчення, викриття) проти людей, які торік організували з'їзд Культурної спілки, а нині, навесні, були реабілітовані,

це був випад непередбачливий, недоречний і нетактовний, хоч який він був справедливий і слушний. Саме тепер, коли вони раптом знову опинилися в сідлі, коли їм симпатизувала кожна бодай трохи поінфор-

---

[1] Гвєзда — літній палац і заповідник недалеко від Праги.
[2] Карлштейн — історичний замок недалеко від Праги.

мована людина, поінформована ними й пресою, на яку вони мали вплив, звичайно;

саме тепер був найменш слушний час для того, щоб хтось показував на них і звинувачував їх, хай навіть і справедливо. Ніхто не міг Томекові повірити вже хоча б тому, що навряд чи хто цього бажав, ніхто не мав також бажання цей випад надрукувати, а з усіх газет найменше бажання до цього мав саме «Новий голос», керований головним редактором Ганушем Душеком, саме він! І саме в цю газету послав Томек свою критичну статтю. Якоюсь мірою це була спроба проаналізувати мотиви згрупування довкола Горського для боротьби за державну владу, яку нині було розв'язано; Горський, Гавран, Вацик були обрані до районних партійних комітетів і готувалися до обласних з'їздів партії, щоб проникнути в число делегатів на загальнодержавний з'їзд, який готується і який увінчає перемогою всі їхні прагнення останніх років;

чому він торкався саме цього, один бог знає, ніхто не зміг би передбачити це ні ще рік тому, ні тим більше сьогодні. Він не міг схилити на свій бік нікого з читачів, бо дехто вірив словам цих людей, а вчинками їхніми не цікавився, він запитував, що робив Горський у Парижі, чому Гавран не дав публічної оцінки своїй діяльності в п'ятдесяті роки, коли він виключив з вузів кілька сот студентів, єхидно згадав про докторський ступінь Гануша Душека та його товаришів, які граються в еліту, обдаровують один одного університетськими дипломами; не знаю, що там ще було в тій Томековій статті, бо її так ніхто й не надрукував. Кажуть, вона була не тільки негативна, головний її зміст нібито становили пропозиції демократичного способу виборів комітету Культурної спілки, конкурсний розподіл місць у цій організації на відміну від дотепершньої практики протегування і так далі;

наскільки я знаю Томека, мені здається, що він мав рацію; проблема кращих взаємин між людьми цікавила його чи не з самого народження, психологи винайшли для цього типу навіть спеціальну назву: «реформатор», але для Томека він зовсім не годився, Томек був значно реалістичніший, хоча деякі риси цього типу він і справді мав у собі.

По двох чи трьох тижнях він подзвонив у редакцію й поцікавився, яка доля його статті. Йому крізь зуби відповіла секретарка (чи, може, то був відповідальний секретар газети), щоб він звернувся до когось іншого, але не сказала до кого; він хотів поговорити з головним редактором, проте почув, що тому ніколи — він, мовляв, на прес-конференції в голови уряду; тоді Томек попросив покликати до телефону редактора відділу, але почув, що той пішов до друкарні, бо сьогодні останній день здачі матеріалів. Томек вирішив сам побігти до редакції й з'ясувати все особисто, однак в коридорі побачив досі ще юне, проте брезкле вже від нічних гулянок й алкоголю обличчя playboy'a Вашека Бобека, і в нього пропало всяке бажання будь-що з'ясовувати; двері редакції він уже не відчинив — можна собі уявити, яка зібралася там компанія!

Через те він послав до редакції рекомендованого листа, щоб йому повернули статтю, але Гануш Душек і гадки не мав виконати це прохання — він тим часом переробив статтю на памфлет, перетасував Томекові думки, трохи змінив їх, вивернув навиворіт і написав до них власний коментар. Цей витвір він потім надрукував під назвою «Вони й досі серед нас», вийшло цілих півсторінки в «Новому голосі»; такого сорому Томек ще не знав.

«Який я дурень, — картав він себе, — наче я їх не знаю, я сам дав їм у руки на себе ломаку, а все через цю мою кляту поквапність, двічі відмір, раз відріж, всі прислів'я нічого не варті, якщо ми ними не керуємося!»

Душек зробив з білого чорне, ані словечком не згадав про Томекову освіту, про те, що він успішно закінчив вуз, що редагував низку видань, не написав, що той керує важливою редакцією в «Космосі», перед читачами він зробив з нього кар'єриста, який на з'їзді Культурної спілки виступив проти найблагородніших течій серед чеської інтелігенції й був за це підвищений у своєму видавництві, потім, мовляв, він теж користувався з ситуації, коли «чесних борців за здійснення мрії народу було виключено з партії, й не посоромився дати догідливе інтерв'ю часописові «Культурний тижневик». Нині він хоче втручатися в культурну політику й виступає проти здорового розвитку в Культурній спілці, керівництво якою знову взяли на себе ті товариші, що їх на осінньому партійному засіданні було виключено з партії й що нині повернулися, реабілітовані, знову до лав чесних діячів. Чого добивається Томек, нападаючи на цих мужніх товаришів? Чого прагне досягти своїми пропозиціями про реорганізацію Культурної спілки? Якими керується міркуваннями, якщо не збирається вибачатися перед громадськістю, якщо не має в собі стільки честі, щоб хоч відступити й залишити свої незаконно захоплені позиції тим, хто їх заслужив?

З таким нахабством Томек зіткнувся вперше.

Він кричав у трубку секретарці, щоб вона негайно з'єднала його з тією свинею, яка не знає, що таке журналістська етика. На подив, вона зрозуміла, що він хоче поговорити з Душеком, бо грубо відповіла:

— У товариша Душека збори, не заважайте йому!

— То викличте його зі зборів!

— Він не любить, коли його турбують, я це вже вам казала.

— Скажіть йому, що я розквашу йому пику, як тільки побачу його!

— Я скажу, що ви погрожували, й він заявить про це в міліцію.

— Хай заявляє навіть в ООН!

Вона брязнула трубкою, але цілу годину не клала її на важіль.

Він знову й знову перечитував Душекову статтю і розпалювався дедалі дужче. Йому доводилося читати вже чимало всякого хамства, але такого, мабуть, іще не траплялося. Душек викручується на всі боки, запобігає перед тими, що вгорі, і перед тими, що внизу; від найвищих кіл він приховує, що Томек походить з убогої робітничої родини, що це трудар, який здобув освіту без будь-чиєї допомоги; певна річ, йому й на думку не спало згадати про його мужню поведінку на факультеті під час захисту виключеного однокурсника, жодного слова про дворічну роботу на будівництві моста, про книгу, яку він написав про це будівництво і яка йому, власне, допомогла перейти на роботу до видавництва,

все це він пропустив, бо не хотів, щоб хтось нагорі задумався над тим, що синок з родини колишнього фабриканта так шельмує колишнього робітничого хлопця; адже й так було парадоксально, що іменем партії оперував саме той, хто мав на це найменше право, проти того, кому, мабуть, і на думку не спало б, що це право належить йому.

Так Душек виправдався перед тими, що були нагорі, й, з другого боку, перед тими, що були внизу, змалював Томека як непримиренного догматика, людину, віддану старому світові, й не без підстав сподівав-

ся, що в атмосфері тривожної весни кожен йому охоче повірить і не стане доскіпуватися, де тут правда, а де брехня.

Томек ще того самого дня написав на свій захист статтю й послав її в «Мир»; коли він наступного дня поцікавився, чи цю його відповідь надрукують, редактор Черноглавек сказав, що ні. Він почав допитуватися чому, але телефон замовк.

Тоді копію статті він послав до газети «Младі»; та звідти йому навіть не відповіли; мабуть, стаття десь загубилася або не дійшла, а може, Томек переплутав адресу; та вони все одно не надрукували б, бо мають важливіші завдання.

Тоді він написав скаргу в суд; через кілька днів отримав відповідь, що опублікований памфлет не містить у собі складу злочину і що сатисфакції він може досягти відповіддю в пресі.

Томек подзвонив товаришеві Горнякові, але той не відгукнувся взагалі.

Тоді він написав листа до комітету Культурної спілки; посилаючись на своє членство, вимагав суду честі над Душеком; незабаром надійшла відповідь, що його заяву розглянуть на найближчому засіданні комітету. Він запитав по телефону, коли буде це засідання, але ніхто не знав дати; нарешті він довідався, що, мабуть, не раніше, як восени.

Гана плачучи повернулася додому й розповіла, що діти під час перерви написали на дошці: «Ми не хочемо, щоб нас учила пані вчителька Томекова». Вона знала, що таке колективна солідарність, знала й про терор кількох заводіїв проти цілого класу, щоб заздалегідь прийти до висновку, що розслідування нічого не дасть.

— Ти не повинен був цього робити, Владьку.

— Що я такого зробив, що?

Вона не знала. Дорогою додому твердо вирішила сказати йому, щоб він усе це кинув, поки ще є час, але тепер не знала, що, власне, він має кинути.

Остання розмова інженера Богати з Юрою Горняком була коротка,

вони сиділи на лавці на березі Влтави, травень сяяв яскравою зеленню, як торік, як два роки тому, як двадцять років, як завжди, пахло водою, над Летенськими садами тремтіло повітря, серед розлогого віття каштанів з широким, схожим на долоні, листям палали рано розквітлі свічки, одцвітала кульбаба, пахнув фіолетовий, червонястий і білий бузок, сережні пишалися своїм гарним пір'ям, а качечки висиджували маленьких, зелень і голубінь, ця традиційно негармонійна комбінація кольорів магічно п'янить, мабуть, саме через цю невідповідність, сонце світить, але не пече, вітер віє, але не холодить, хмари світять над Градом — з Рудольфіна [1] долинали звуки органа, хтось репетирував свій вечірній виступ, з Вальдштейнського палацу вітер доносив мелодії оркестру, над річковим трамваєм, що стояв на якорі, з криком кружляли чайки,

але все це слова, слова, слова: з весною в Празі ніщо не зрівняється, це треба самому відчути всіма чуттями зразу й, повністю зосередившись, заглибитись у себе самого, аж поки ви усвідомите себе часточкою того, що сприймаєте немовби поза собою, інакше ви її не зрозумієте. Інакше ні.

[1] Рудольфін — колишня назва теперішнього Будинку працівників мистецтв у Празі.

Горняк запросив Богату на цю досить дивну зустріч, бо не хотів розмовляти з ним ні в своєму кабінеті, ні в Богати чи в себе вдома; зустріч має бути непомітна, коротка, бо не знаєш, що за люди ходять по Празі, хто нас може почути, хто нас сфотографує; а якщо ми зустрінемося біля річки й сядемо на лавці, це хоч і всім буде видно, проте малоймовірно, що приверне увагу. Тоді буде видно кожного, хто наближатиметься; коли він сяде поруч, ти зміниш тему розмови, зможеш навіть годувати чайок, це схоже буде на випадковість — ти вийшов прогулятися, ми зустрілися, згадали молодість.

Цього, звичайно, він не сказав йому по телефону, а тільки під час зустрічі, коли вони вже шукали зручного місця на набережній; майже всі лавки були зайняті — на них сиділи матері з дітьми, бабусі, які бавили внуків, студенти й студентки, землекопи, які працювали на прокладанні каналізації і яких ніхто не контролював, група молодих зарубіжних туристів, це були німці, і ще бозна-хто,

все ж таки їм зрештою вдалося знайти вільну лавочку, й вони сіли. Горняк поспішав, але його розуміння часу відрізнялося од Богатиного. Минуло кілька хвилин, перш ніж він заговорив:

— Можливо, ти ще не знаєш, що я переїжджаю.

Богата й справді цього не знав і сказав, що це його здивувало.

Горняк охоче дивував своїх друзів і знайомих, почував себе видатною людиною, був певен ваги своєї суспільної місії. Натішившись Богатиним здивуванням, він далі провадив розмову уже трохи стриманіше:

— Поїду додому, в рідні місця, у свій виборчий округ. Я буду депутатом, ти це вже, мабуть, знаєш.

Він знову зробив паузу, щоб потішитись ефектом своїх слів. Богата про його кандидатуру не знав, хоч Горняк цим уже колись, напевне, хвалився, проте ці справи його мало цікавили, він розумів, що трохи їх недооцінює, але поки що не мав ні часу, ні бажання заповнювати прогалини в своєму знанні політичного життя.

Горняк тим часом провадив далі:

— Я вже давно мав бути депутатом, тепер це вже нарешті здійсниться. Вибори відбудуться, як тобі відомо, під осінь. Через те я мушу бути там, та й взагалі тепер краще виїхати на якийсь час додому, принаймні на рік, поки стане ясно, що й до чого.

Поки стане ясно, що й до чого... Цими словами Горняк, по суті, видав себе, але він знав, перед ким може відкриватися, а перед ким ні. Хвилину помовчав. Протягом цього малого, зовсім короткого проміжку часу Богатин мозок мусив відсортувати й упорядкувати в якусь систему щонайменше кілька десятків інформацій. Чому Горняк забирається з Праги додому? Багато майбутніх депутатів сидять у Празі й навіть гадки не мають про те, що повинні працювати в своєму виборчому округу, в рідних місцях. З січня він майже ніде не з'являвся. Його ім'я іноді вигулькувало то тут, то там, вряди-годи він виступав по радіо, якось промовляв навіть на публічному мітингу, написав кілька статей у газети.

Це все. А тепер забирається. Чому? Хвилину тому він хвалився, що новий перший секретар партії його добрий знайомий, самовпевнено змальовував, як розумно було зміщено його попередника.

Горняк пописував у молодості вірші, читав їх вечорами студентам, які приходили до нього в кімнату; стомлені, сонні товариші змушені

були слухати його до самої півночі; та найбільш намучився з ним Томек, який витерпить, звичайно, все, перш ніж вибухне, але все ж таки вибухне...

І сьогодні теж у його промові звучало натхнення, він говорив про суспільний рух, такий, яким хотів його бачити, й зовсім не такий, як він здавався, наприклад, Богаті; той слухав зі спокійним скепсисом, але з явною цікавістю, бо Горняк відкривав йому те, чого не повинен був відкривати, така вже була в нього вдача, що він без хвастощів не міг прожити. Зміни, які настали,— дочасні, це тільки перший крок, за ними підуть дальші, більше я не можу тобі нічого сказати, бо зв'язаний обіцянкою мовчати, сподіваюсь, ти це зрозумієш. Усе буде трохи інакше, ніж думають собі ті й інші. Мені тут зараз нема чого робити, але я повернуся знову в слушну хвилину, це буде, мабуть, скоро;

та я не того прийшов до тебе. В мене геть немає часу, в тебе теж, я хотів тільки побачитися з тобою на хвильку й запитати, може, ти теж не від того, щоб щезнути з Праги, я знаю, що ти неохоче повернувся з Близького Сходу, знаю, чого ти тут дочекався: міністерство тебе, звичайно, не може задовольняти, ти не створений для бюрократичної писанини, ти людина практики, ти був би потрібний і в нас, у моєму виборчому окрузі, в моєму районі, в області...

Богата внутрішньо запротестував, насторожився, озлобився. Горняк думає тільки про себе й ні в якому разі не про мене, чого б я мав туди переїжджати, коли це вигідно йому, а не мені? Помітивши Богатине вагання, Горняк зразу ж перекинув стрілку,

я не ганяв би тебе по заводах, навіть не думай про таке, ти виконував би керівні функції, це був би певний аванс для ще вищої посади в прогресивній галузі промисловості, про терміни говорити зараз не будемо, платню ти одержував би вдвічі більшу, ніж тут, персональну, я б про це подбав, ідеться про перспективну розстановку людей без грішків у минулому, ти майже ідеальний у цьому відношенні, подумай над цим, я хотів би почути твою думку негайно, у всякому разі якомога скоріше.

Богата зреагував на ці його слова аж, мабуть, надто швидко — похитав головою й відмовився:

— Ні, Юро, на мене не розраховуй!

— Невже ти підведеш так свого друга? Я поручився за тебе перед товаришами, вони мені довіряють, а я відчуваю довіру до тебе, вони знають про тебе геть усе.

«Тим гірше,— подумав Богата.— Якщо вони знають це від тебе, то тим гірше».

— Я радий, що опинився в Празі,— щиро збрехав він.— Нарешті дома. І тепер я звідси вже ані руш!

Та Горняк ніколи не здавався, якщо йому потрібний був хтось або щось для досягнення своїх планів:

— Я тобі завжди бажав добра. На мене тобі нічого сердитись. Ти повинен би зрозуміти ситуацію: нам будуть потрібні люди на всіх ділянках політичного, економічного й культурного життя. Я не можу тобі сьогодні ще всього пояснити, ситуація зовсім інша, ніж кажуть одні й другі. Я тільки можу порадити тобі: не втручайся ні в що, щоб протягом року даремно не постраждав. Зрештою все скінчиться інакше, але я поки що не маю права тобі нічого казати. Раджу тобі не відмовлятися.

Богата був надто сердитий на Горняка, щоб обмірковувати його

натяки й недомовки; він, по суті, не звертав особливої уваги на всі ці прогнози, його вразив тільки Горняків поділ: хто «ці», а хто «інші»? Весь час є якісь «ці» і якісь «інші», але, крім них, тут є ще також «ми», тільки ці Горнякові «ми» — не ті самі, що мої «ми». У цьому й уся складність.

Горняк, відколи живе, думав тільки про себе, у нього свої давні життєві плани, і він здійснює їх як довгочасну програму. (Якщо хочеш дістатися нагору, то мусиш бути іноді й свинею, казав колись, ще замолоду, Ян Гавран.) Він хоче розставити людей згідно зі своїми планами і вдає, що існують якісь вищі директиви, інструкції чи плани. Ба ні, дорогий Юро, ні! Це тобі не будівництво на Близькому Сході, яке ти приїхав інспектувати, і я не спіймаюся на твої спокусливі гасла.

— Не розраховуй на мене, Юро. Я інженер, а не політик, в той час як ти політик і зовсім не інженер. Ні. Хоч як би це скінчилося, нас завжди не вистачатиме. А я в своєму житті ще щось збудую. Тому що будувати — це моя стихія! Щоб руйнувати — на те є інші.

Горняк попрощався, не показуючи, що він про все це думає.

З Інкою останнім часом Гінек розмовляв дуже мало. Вони були взаємно делікатні, майже ввічливі, він навіть готував їй сніданок, коли вона поспішала на ранкові лекції для учасників мовних курсів у школі-інтернаті, виряджав до школи дітей, у неділю віз машиною всю сім'ю на природу до Пругоніц, на Сазаву, інколи до її батьків;

щиро кажучи, він не вмів довго сердитись, пам'ятати про образи й чекати слушної хвилини для помсти. На це скорше здатна була вона. Він починав уже сам себе звинувачувати, що вчинив нерозважливо, що, зрештою, нічого поганого вона не зробила, в сімейному житті завжди поводилася бездоганно, акуратна, порядна, любить дітей, на роботі сумлінна, то чи ж маю я право в чомусь їй докоряти? Чого від неї ще, власне, хотіти?

Вона подала заяву до «Клубу прогресивних громадян». А чому б і ні?

Клуб проповідує загальні істини, такі як свобода, демократія, але як виправити конкретно те, що його представники критикують, поки що ніхто не придумав. У всякому разі так, щоб це задовольнило людину, яка думає глибше, на промови мене ніхто не спіймає, особливо коли їх виголошує Вашек Бобек, один з найактивніших представників цього клубу, вже трохи постарілий playboy, якого підтримує дядечко західнонімецькими марками, заробленими в Мюнхені, а він у свою чергу на віддяку складає для нього естрадні тексти, вкрадені уривками в талановитих авторів; або Іван Міковец, який уже багато років дружить з кланом Людвіка Горського, але він безпартійний, і вони навмисно тримали його саме як безпартійного, щоб у слушну хвилину скористатися ним, наче картою, в грі за прихильність людей, які, звичайно, не знають, що він своя людина в клані. Що Інка про це знає? І що про це докладніше знаю я? Вацик каже, що ці люди не праві, але де ті праві?

Члени клубу цих своїх представників не знають, але чому б вони не могли викрити їх згодом?

Це Інчині аргументи.

Вона знала, як проходять районні партійні конференції, знала, кого було обрано до складу комітету з прогресистів, а кого з кон-

серваторів, яке між ними співвідношення, яка кампанія готується в пресі перед обласними конференціями, під час яких співвідношення сил на користь прогресистів ще більше зросте.

Інка раділа так, немовби мали обрати не когось, а її.

Вона знала Яна Гаврана, аплодувала йому на зборах на Слов'янському острові й у Стромовці[1], раділа під час його виступів по телебаченню. Вона познайомилася з Людвіком Горським, який раз на тиждень з'являвся на екранах телевізорів, не симпатизувала йому, її лякав його мефістофельський вигляд; це чисто жіночий підхід, заперечував їй Богата, хоч Горський викликав у нього ті ж самі почуття, що й у неї; вона була на «ти» з Вашеком Бобеком, де з ним познайомилася, один бог відає, Міковца називала просто Іваном, а Клен навіть подарував їй свою книжку з автографом. Богата перегорнув її, читати не зміг, вона нічим його не привабила, однак Інка поставила її на почесному місці в своїй бібліотечці. Але найдужче захоплювалася вона Скрейшовським, старим чоловіком, який дотепно виступав по радіо й телебаченню, починав про все й ні про що і тільки під час промови зосереджувався на актуальних політичних темах, кидав ущипливі слова на адресу колишнього президента та його методів, про які, однак, конкретніше ніколи не висловлювався.

— Це хитрий дідок, — дратував Богата Інку, — черепок у нього добре варить, і він знає, чого хоче.

— Це його плюс. Я не люблю людей, які не знають, чого вони хочуть.

— Якщо ти мала на увазі мене, то сама все знаєш, бо ти поруч.

— Я нікого не називала конкретно.

Як правило, він стримувався й не підхоплював таких розмов, бо все скінчилося б, як тоді, коли він грюкнув дверима й вони не розмовляли потім цілий тиждень. Вона зробила з цього для себе висновок, що він визнав її перевагу, що йому нічого виставити проти її аргументів і що політичної ситуації зовсім не розуміє. Це її задовольнило, вона знайшла нарешті сферу, в якій почувалася краще, ніж він, і тим більше не думала здаватися.

Я не повинен був погоджуватися на звільнення з будівництва, шкодував він дедалі частіше. Цю празьку весну я міг зберегти для себе. Міг дивитися на неї звіддаля, читати про неї в газетах, слухати час від часу радіо, довідуватися, хто став новим першим секретарем партії, кого обрано президентом, як проходять районні й обласні конференції, хто ввійшов до складу уряду, що сказав на мітингу Скрейшовський, що написав до «Нового голосу» Вацик, куди поїхала чехословацька парламентська делегація на чолі з Яном Гавраном,

я міг мати свою улюблену роботу й спокій удома. Мені не треба було б сушити собі голову вічними догадками, чому застрелився якийсь юрист, коли «Новий голос» почав друкувати з продовженням викриття його минулого, чому втік якийсь генерал, прихопивши з собою таємні документи, як проходить реабілітація і хто її гальмує,

не було такого дня, щоб не вибухнув скандал у тій чи іншій газеті, іноді в усіх разом, неначе ці інформації зосереджувалися в одному центрі й звідти розподілялися, розсилалися й спрямовувалися то в одному, то в іншому напрямку,

---

[1] Стромовка — колишній королівський палац, нині заповідник.

цього ж не міг робити Людвік Горський і його клан, на це не вистачило б навіть десятьох таких кланів. Якби він, до дідька, був членом уряду або високих політичних органів, то знав би, як притягти до відповідальності кожного, хто надрукує брехню, наклеп, необгрунтоване звинувачення або особистий випад, бо це ж перша передумова всякого впорядкованого суспільства!

Дедалі частіше він згадував про останню зустріч із хаджі Мамдухом Селімом. Це не ваші редактори, сказав він тоді. Досить простежити, як вони реагують на той чи інший факт... Ваша країна їх не цікавить, ваш народ їм байдужий...

Інка не прийшла сьогодні зразу після лекцій додому; повернувшись, він знайшов на столику в передпокої папірець: «У мене сьогодні важливі збори, і я повернуся пізно»; тому він сам приготував дітям вечерю, простежив, щоб вони виконали домашнє завдання, і, загнавши їх у ліжко, ввімкнув раптом телевізор,

екран засвітився, на ньому десятеро чи дванадцятеро людей за круглим столом, інтелігентські балачки, така собі зовні розумна дискусія про демократію, про свободу друку, про виправлення помилок, про нову модель, про людей, не обтяжених минулим, — одне слово, все те саме, що він уже чув ще минулої весни, протягом усього літа, осені й зими. Кілька знайомих облич, серед зовсім нових, а також тих, які немовби забули, що з'являються на екрані вже надто часто й завжди в слушну хвилину. І серед них вона,

серед них Інка, як член «Клубу прогресивних громадян»...

Інка по телебаченню!

Він також написав на папірці: «У мене сьогодні важлива нарада, і я повернуся пізно», поклав його поруч її записки, перевірив, чи закручені крани газу, сховав сірники, навшпиньках пішов перевірити, чи сплять діти,

і вийшов у травневу празьку ніч. Як торік, здається, о цій самій порі, як тоді, коли над Прагою світив король місяців, у чорній безодні неба сяяли зорі, неначе ліхтарі з «Тисячі й однієї ночі», такі зорі колись горіли над таборами нашої юності перед чорною, як туш, кулісою лісу, посилаючи до нас проблиски життя, яке давно згасло в глибинах космосу. Точнісінько, як рік тому,

але де те торішнє світло з глибин космосу, де вітер, який брижив поверхню річки під мостом, листки, які тоді розпускалися, мов шовкові маточки на по-театральному розпростертім вітті лип, каштанів, в'язів, вільх і платанів? І де я, той Гінек Богата, який ішов цією дорогою під час свого короткого приїзду до Праги, шукаючи серед ночі ту людину, яка мала б мене прийняти; він і сьогодні йшов тими самими вечірніми вуличками Старого Міста, йшов своїми власними слідами, це була немов якась підсвідома магія, до якої ми вдаємося тоді, коли чогось дуже прагнемо й виконуємо ті самі рухи за зовні такої самої ситуації, викликаємо ті самі почуття й додержуємося того самого церемоніалу, який привів тоді до наслідків, яких ми хочемо досягти й нині.

Давній, прадавній ритуал.

Так він перейшов Карлів міст — тим часом зовсім споночіло — поминув Малостранську мостову вежу, повернув біля діви Марії Під Ланцюгом у кінці мосту, — все, як тоді, аж до найменшої подробиці

— на хвилинку зупинився перед обома масивними вежами пізньороманськӧї цитаделі, збудованої на зло чеським королям нагорі в Граді комтуром[1] ордену тамплієрів як зухвалий виклик, як кинута рукавичка,

поки чеський король не підкорив і не розігнав їх,

зупинився тут, як тоді, і вдихав гострі пахощі листя вільх, що ними поросли береги Кампи за кілька сот метрів звідти, пахощі долинули аж сюди й тут зупинилися, міцні й незвичні, мов ці кілька днів саме цієї травневої весни.

Як мені їх шкода, цих днів змарнованої весни!

А потім він знову зупинився під каштаном, який тільки вкрився свіжими, ще маленькими листками; проте його кучерява крона вже могла правити за гарний притулок для пташиної родини, яка й цього року повинна б мати там гніздечко; півночі ще не було, нізвідки не долинало жодного звуку, який свідчив би про те, що щось наближається, хоч його ще й не видно,

не промайнув ніде й сич, щоб сісти на вікно й прокричати. На це ще не прийшла пора, й вікно теж не засвітилося, щоб сяяти самотньо в темряві; сьогодні воно не було б самотнє, їх світило сьогодні більше, майже всі, але те одне, заради якого він сюди прийшов, мовби на зло чорніло темрявою...

В ці дні досягла кульмінації боротьба директора Бенди за те, щоб якомога непомітніше випхнути з видавництва «Космос» Владівоя Томека. Після надрукування в газеті Душекового наклепу, навмисно підібраного уривка з матеріалу, який готувався до публікації, про з'їзд Культурної спілки, Томек був йому у видавництві вже не потрібний.

Будь-хто міг нині показати на Бенду пальцем і звинуватити його: «Ти тримаєш у себе людей колишнього режиму! Ти проспав празьку весну! Ти тримаєш на роботі догматиків!» Ніхто не захоче й слухати, що тим часом як Душек робив у критикований період політичну кар'єру, Томек, дякуючи Душековим друзям, натирав мозолі на будівництві. Слухати це Бенда хотів найменше з усіх; його мозок працівника апарату давно підрахував, що все це триватиме щонайбільше до кінця літа.

Тим, що вижене Томека, він нічим не ризикує, навпаки, тільки допоможе собі тепер і потому.

Як натхнення до цього вчинку, він розцінив прихід Пршемисла Купеца.

Хоч секретарка його не пускала, Купец усе ж таки прослизнув до Бендиного кабінету в ту хвилину, коли той уточнював з товаришем Бартіком, яка на сьогоднішній день політична лінія. Купец сів у кріслі, руки покірно склав на колінах, обличчя змучене від безсонної ночі.

Справа в тому, що вчора його викликав Олдржих Вацик і заявив, що широка громадськість чекає, аби він пояснив свою позицію після торішнього з'їзду Культурної спілки, коли чесних товаришів з великим партійним стажем, було виключено з партії й позбавлено редакторських та доцентських вакансій, тим часом як він, Купец, пішов на службу до

---

[1] Комтур — вищий сановник церковного рицарського ордену.

догматичної кліки, яка прислуговує режимові, писав свої статті й давав інтерв'ю їхнім бульварним газеткам. І все це в той час, коли прямим обов'язком інтелігентів редакції було саботувати.

Купец захищався з усієї сили:

— Але ж ви самі закликали мене до цього! Я ж писав за вашою вказівкою! Ви примусили мене поставити Томекові троє запитань, я виконував вашу інструкцію, і ви це добре знаєте!

Вацик не на жарт розсердився: які інструкції? Яка вказівка? Хто ввійшов до складу редакційної колегії — я чи ви? Хто приймав ваші статті — я чи хтось інший? А що я іноді радив вам, як і що написати, то можете мені тільки бути за це вдячні, бо якби ви писали свої пасквілі на вимогу редакції, нині ваше становище було б значно гірше. А так я з вами принаймні розмовляю. Так ми ще даємо вам шанс спокутувати свою провину. Останній шанс...

Купец перелякався, навіть не погодував свого пса й просто з редакції побіг до лікаря, щоб випросити путівку на курорт; але з цього нічого не вийшло, лікар виписав йому ліки для заспокоєння й дав пораду не перевтомлювати нервову систему. Потому він блукав до пізньої ночі Прагою, плакав, молився богу, обіцяв йому, що знову повернеться в лоно церкви, якщо всевишній вирятує його з цієї скрути, міркував над тим, як спокутувати скоєний гріх.

Через те він і з'явився вранці до Бенди, з'явився саме в ту хвилину, коли Бенда одержував по телефону інструкцію з директивного органу. Бенда був явно незадоволений цим його візитом. Та вистачило кількох Купецових фраз, щоб він заспокоївся.

Бенда не тішив себе ілюзіями про Купеца, він добре знав, хто перед ним. Та оскільки він не тішив себе ілюзіями й про самого себе, Купецова скарга на Томека була йому на руку, навіть більше, ніж на руку. Скарга гидка й серйозна,

що Томек віддає перевагу не тим авторам, виробляє застарілий профіль видавництва, спирається на класику й випробувані жанри. Він, мовляв, недооцінює сучасну творчість, а головне, поетичну (повернув Купецові його вірші), отруює авторам життя, змушує їх переробляти свої рукописи, тринькає державні гроші, видає аванси на твори, які ще не перекладено й, мабуть, ніколи не буде видано. І нарешті, й це найважливіше, підриває авторитет керівництва, так, товаришу Бенда, він ображає вас, я можу це довести, в мене є свідки. На святкуванні дня народження товариша Гавлічека, де, до речі, випивали в робочий час, він піднімав вас на кпини, називав іменами, які я не буду тут повторювати, до цього ви мене не примусите, зневажливо висловлювався про вашу кваліфікацію, про вдачу, і я можу назвати вам свідків, які цього не заперечать. І нарешті, як ви знаєте, Томеків настрій не відповідає сучасній прогресивній хвилі...

— Маєш якісь конкретні докази?

(Бенді не потрібні загальні звинувачення, з ними він нікуди не піде.)

— Це кожному добре відомо.

(Бенда сьогодні був явно не в настрої.)

— Кожен — це все одно, що ніхто. Я хочу знати точно, що й коли він зробив чи сказав.

— Наприклад, він дав інтерв'ю «Культурному тижневику», в яко-

му поставив під сумнів принципи керування нашою культурною політикою.

— Але ж це інтерв'ю в нього брав саме ти?

— Т... так, товаришу ди... директор, — пробелькотів Пршемисл Купец. — Але я ні... ні в кому не сумнівався...

— Це правда. А якщо я його вижену, є хтось на його місце?

— Якщо до... зволите, товаришу ди... директор, то я маю за... заміну. Якщо до... дозволите, то я сам можу зайняти його місце.

Це навіть для Бенди було занадто.

— Виклади мені все це на папері.

Купец затремтів; власних слідів він боявся найбільше.

— На па... папері?

— На папері, товаришу Купец! Тільки після того, як ти покладеш це на стіл, ми поговоримо про твоє підвищення.

Купец не заспокоївся після цієї розмови. Він не одержав, власне, жодної твердої обіцянки, а віддав себе в руки не тільки Вацика, але й Бенди. І якби про це довідався Томек, він мав би ворога, якого справді не бажав мати, це таки так. Якби ситуація змінилася, йому довелося б усе це заперечувати; треба буде підписати матеріал друкованими літерами, щоб потім можна було назвати його фальшивкою... А Томекові доведеться сказати, що Бенда проти нього щось замишляє, хай буде обачний, цим я відверну від себе підозру, скажу, що чув це в «Редуті»[1] або в клубі, або що випадково підслухав під дверима...

В такому настрої він подзвонив до Вацика. Але той, замість заспокоїти його, наказав негайно написати читацький відгук на Душекову статтю про Томека. А на закінчення поставити читачам запитання, чи можуть люди такого типу займати при новій суспільній моделі відповідальні посади в такій важливій галузі, як редакції й видавництва, додати, що є низка обдарованих і прогресивних людей, які можуть краще застосувати свої здібності, але не мають де.

Купец побачив у цьому для себе нову надію.

Найбільше незадоволення — це незадоволення самим собою.

Щоразу, коли я намагався в цьому переконатися, щоб вирішити щось проти власної волі, я доходив саме такого висновку. Коли загата тріснє в одному місці, вона поступово руйнується вся, про що мені не треба було б забувати, це елементарна інженерська істина. Як тільки я підкорився Інці й погодився перейти до міністерства чиновником, моя впевненість похитнулася геть в усьому, тим часом як Інка просто ожила. Збори, мітинги, виступи по телебаченню, рух відродження; а я займаюся бюрократичною писаниною, збоку здається, ніби за щось відповідаю, а насправді я ще ніколи не був такий безсилий, як саме тепер.

Наче й у цьому теж був якийсь задум.

На нараду Богата прийшов роздратований кількаденною мовчанкою з дружиною; сьогодні він пішов уранці з дому, навіть не попрощавшися з нею. Іншим разом він просто махнув би рукою на незакінчений проект будівництва на Оріноко, на помилки, які треба негайно виправляти, на економічні аспекти. Що мені до цього, казав він собі з самої весни, я все це таким прийняв. Хто розпочав цю справу, хай

[1] Один із празьких театрів.

за неї й відповідає, договір укладено, й це вже справа вищих інстанцій і так далі.

Але сьогодні він попросив слова й почав рубати фразу за фразою, наче сокирою;

проект іще як слід не опрацьовано. Це капіталовкладення для нас невигідне. Цей довготерміновий кредит щонайменше дивний — він почне погашатися тільки за десять років сільськогосподарськими продуктами відповідно до нинішніх цін. Сировину для виробництва деякого устаткування ми змушені ввозити з західних держав, і через те виробничі затрати при офіційному курсі вищі, ніж еквівалент, який ми за це одержимо, якщо одержимо його взагалі. Термін будівництва надто короткий, до його визначення підійшли легковажно, керувалися, мабуть, тільки єдиною метою — будь-що одержати замовлення на шкоду іноземним фірмам, невідомо, хто з цього хоче мати вигоду і що це за хитрість. Транспортування будівельного устаткування здорожить будівництво, оскільки ми веземо його Ельбою до Гамбурга, а звідти бразільським судном, за яке мусимо платити валютою, хоч за цю саму валюту ми могли б купити устаткування в Данії, з іншою метою використати нашу виробничу потужність і доставити це устаткування власним судном з Копенгагена аж на місце будівництва. Я хотів би знати, що одержав наш представник від підприємницької фірми, й скільки вона на цьому заробила; він поклав тверду валюту в швейцарські банки, і республіка її без сумніву оплатить. Наша економіка витримає все...

Важко сказати, скільки в цьому було правди; щось, здається, все ж таки було, бо заступник міністра товариш Коларж напустився при всіх на Богату:

— Ти не економіст! А ми не міністерство фінансів!

— Але я господар на своєму робочому місці! — відповів йому в тон Богата.

— Яке нам до того діло, як вони все це скалькулювали!

— Це наша республіка чи ні?

Нерви мої вже ні на що не годяться, сказав він собі після наради, яка зразу ж закінчилася. Наче тут щось залежить від моєї згоди чи незгоди. Договір підписано, схвалено найвищими органами, наказ укомплектувати й відіслати виробничі бригади дає сам міністр на пропозицію Коларжа, а економічну вигідність справді здатний оцінити тільки уряд. Адже в нас будь-коли може виникнути потреба в девізі на купівлю сировини, яку ми одержимо тільки звідти, отож ця невигідність лише уявна,

яке мені до цього діло, яке мені діло до всього цього, врешті-решт, я не матиму спокою ні на роботі, ні вдома, що це сталося, до дідька, що це сталося в нашій прекрасній країні, й хто це там, за кулісами, смикає за нитки, перед ким це ми, власне, граємо ролі блазнів, відьом, шкрголів[1] і чортів?

І все ж таки мені є до цього діло, бо я не хочу бути маріонеткою, яку смикають за нитку, не хочу бути ні блазнем, ні шкрголою,

все, що тут відбувається, стосується й мене.

Навіженство Інки, інтриги людей довкола Горського, махінації з проектом енергетичної споруди на Оріноко, і взагалі все інше в цій країні. Все це є частиною мого життя, бо я на все реагую, втручаюся у все з

[1] Шкргола — маріонетка (балакучий сільський дядько) в ляльковому театрі

ранку до вечора, хочу я того чи ні. До всього цього я мушу мати своє ставлення; а втім, що таке життя, як не безнастанна зміна ставлень до людей, до речей і до подій?

Недавно повернувся інженер Коуцький з будівництва нафтопереробного заводу на Близькому Сході. Чому він повернувся і хто його відкликав, не знає досі ні він, ні його начальство. В подібний спосіб рік тому було відкликано й мене; так само й нині здається, що цього ніхто не вирішував, ніхто про це не знає, й Коуцькому немає до кого апелювати.

Кажуть, що сьогоднішній день розумніший від учорашнього, а цього року ми знаємо значно більше, ніж торік. Коуцький будував нафтопереробний завод, політичне і воєнне значення якого для арабських країн величезне; чому це заважає комусь у нас, чому саме в нас? І кому? Коуцький ходить по Празі й лається; цей флегматик, обчислювач, технократ ні на хвилину не розлучається зі своєю логарифмічною лінійкою, мабуть, бере її з собою і в ліжко,

цей прототип кібернетично мислячого громадянина лає бюрократів, безлад, розгардіяш, геть усіх; найбільше, мабуть, перепадає саме тим, хто насправді ні в чому не винен.

Але хто нині в Чехословаччині у чомусь винен?

В житті кожної людини буває кілька таких моментів, коли все дотепер ішнє немовби кінчається й починається щось цілком інше. Всі цінності переоцінено, а нових ще немає. Звички, стереотипи, взаємини, завдання, обов'язки й ритми втратили своє значення, і нам залишилося тільки чекання. Дивне, тривожне й водночас сповнене надії чекання, що все вирішить фатальна сила в конкретному образі.

Але чи існують взагалі на світі фатальні сили, які могли б щось вирішити замість нас?

Це було б для нас дуже зручно, бо тоді ми ні в чому не почували б себе винними.

Але чому мав би почувати себе винним саме я?

Того дня його дратувало буквально все.

Я мушу мати свій розум. І якщо я ним нині не керуюсь, то в цьому тільки моя вина — дещо я все ж таки міг би ним вирішувати. І не тільки згідно зі своєю совістю й переконаннями. Все завжди починається з дрібниць, саме з дрібниць, мені не треба було взагалі радитись з Інкою.

Хіба я мріяв про роботу в якомусь міністерстві? Хіба я взагалі честолюбний? І чи це взагалі моя справа? Мати більший масштаб влади й обстоювати свої погляди в ширшій сфері — це звучить гарно, але правди в цьому немає ні на йоту. Я повинен робити те, що вмію, якщо виникне потреба, протестувати проти того, з чим не погоджуюся. Мені не треба було слухатися Інчиної поради.

Думка й дія в нього завжди йшли слідом одна за однією.

Інка зрозуміла, що не сміє йому заважати, хоч її й дуже цікавило, що це він друкує всю другу половину дня на машинці. Та вона мала свою гордість і не змогла її здолати, хоч і рада була б. Вірила, що копію рукопису Гінек покладе в папку. Коли він піде з дому, вона спокійно прочитає це, нітрохи не принижуючи перед ним своєї гідності. Зараз він однаково не задовольнив би її бажання, гостро відповів би, долив би останню краплю в чашу, яка вже й так наповнилася по самі вінця.

Він писав заяву, щоб його звільнили з посади в міністерстві й перевели на виробництво, навіть за межі Праги. Куди завгодно, де я буду в своїй стихії, з людьми, з якими зможу знайти спільну мову, до праці, яку я знаю й люблю. Якщо я можу зробити сьогодні щось корисне, то це не мітинги, не збори, не базікання по телебаченню, не звинувачування своїх ворогів і не домагання вищих посад, а тільки те, що я вмію.

Найвище щастя — це бути в злагоді з самим собою. Хто це сказав і коли? І що це означає — бути в злагоді з самим собою?

Сьогодні йому хочеться побачити Даніелу, почути її голос, поблукати з нею вулицями Праги без ніякої мети, пожартувати, нікуди не поспішати, звільнитися від повсюдної атмосфери цих днів і тижнів.

Він знайшов її вдома, хоч саме сьогодні сподівався цього найменше.

— Ти сама?

— А з ким би я мала бути?

Ця її відповідь була одним із правил гри, які вона прийняла під час їхньої останньої зустрічі, він їх теж прийняв, принаймні не треба було думати про їхню причину. Йому полегшало на серці; Даніела була ще одягнена, бо щойно повернулася з репетиції, отож їй лишилося тільки взути туфлі на низькому каблуку.

Спершу говорила вона. Вони йшли набережною, через міст, недалеко за Національним театром звернули вбік; на Жофіні було повно відпочиваючих, дітей, що гралися; по воді ковзали човни. Він слухав Даніелу, відповідав на її запитання, почувався коло неї майже так, як колись, ще до Яна, до Інки, до всього того, що було недавно й водночас так давно.

На краю острова є маленький мис із забетонованим майданчиком і лавками; вони сіли там; Даніела скинула туфлі й босі ноги поставила на бордюр, нагрітий сонцем. Відкинулася на спинку лавки й заплющила очі. Наче кішка, подумав він, наче та кішка, що гріється на сонці.

Тільки тут він потроху розговорився.

Спочатку вона мовчала, але поступово почала розпалюватися. Раз по раз перебивала його запитаннями, порадами, вигуками. Нарешті розсердилася, почала йому заперечувати, докоряти. Навіщо ти написав цю заяву? Навіщо? Хочеш перед кимось відступити? Прагнеш спокою? Ти? Але ж я тебе добре знаю! Невже саме ти маєш право на спокій, коли йдеться про щось дуже важливе?

— Про що? — обурено запитав він.

— Багато про що! Я точно навіть не знаю, але відчуваю, то чому б мала відступати? Це найлегше! Тут ти ще можеш комусь допомогти, а там від усього вмієш руки. Не смій цього робити! Адже ти маєш тут друзів, і вони, напевно, саме тепер потребуватимуть твоєї підтримки.

Вона ранила його, ранила навмисне, і він це знав. Але сьогодні в нього не було ніякого бажання визнавати іншу правду, крім своєї власної. І коли він потім прощався з нею, трохи раніше, ніж був вирішив, коли йшов сюди, і трохи холодніше, ніж хотів, у ньому залишилося бажання не скоритися навіть Даніелі, і його почуття людини, яка зазнала краху, ще дужче зміцніло. Я скиглій, картав він себе, але на щось більше за це дорікання виявився неспроможним. Аж тільки вдома. Тільки після короткої телефонної розмови з Томеком. Тільки коли довідався, що його друг Владівой Томек одержав від директора видавни-

чого комбінату «Космос», товариша Бенди, пропозицію з організаційних міркувань розірвати трудову угоду.

Потім він узяв свій лист, своє прохання про звільнення з посади в міністерстві й, не поспішаючи, порвав його на маленькі клаптики.

Я мушу допомогти Томекові, це пробний камінь мого характеру, приємно мені це визнавати чи ні. В житті немає більшого випробування, ніж це. Товариш потрапив у складну ситуацію, зовсім не через легковажність чи власні помилки, а тільки тому, що він принциповий. Тільки тому проти нього провели спершу вогневу підготовку в пресі, а тоді почали інтриги на роботі. Йому загрожує втрата посади. А в нього дружина й діти. Він освічений і має вже чималий досвід. Невже ми можемо викидати таких людей на смітник? І хто взагалі привласнює собі таке право?

Що робив би Томек, якби виганяли мене, а він був на моєму місці? Зробив би все можливе, що було б у його силі, аби мені допомогти. Я це знаю. Він ризикував би всім, чим тільки можна ризикувати, щоб виступити проти такого неподобства. То чи ж маю я право поводитись інакше?

Томека звільнили тому, що, мовляв, його посада ліквідовується. Чому ж тоді до видавництва «Космос» прийняли Бендиного племінника? Кажуть, він здібний, працьовитий і розумний. Трохи забагато достоїнств для того, хто досі нічим не виявив себе. Кажуть, що він займе саме Томекову посаду, яка хоч нібито й ліквідовується, але через два чи три місяці буде поновлена.

Богата подзвонив товаришеві Бартікові, втретє і востаннє в житті.

— Товаришу Бартік, — сказав він офіціальніше, ніж хотів, — адже ти знаєш Владівоя Томека, правда?

— Ні. Кого, кого?

— Владівоя Томека. З видавництва «Космос».

— Ага, цього, звичайно, знаю. В нього якась неприємність, так? Я не помиляюся?

— Він одержав повідомлення про звільнення.

— Я до цього не причетний. І взагалі це не мій відділ. І взагалі, товаришу Богата, — адже ти інженер Богата, так? — я йду звідси, звернися до відповідної інстанції, хоча я дуже сумніваюся, чи ти чогось зможеш добитися. Бачиш, коли рубають ліс, летять тріски...

Богата брязнув трубкою, — його це страшенно обурило, — та брязнути трубкою — це найлегше, а от допомогти товаришеві добитися справедливості набагато важче. Що ж тепер? Він гортав свій блокнотик, кишенькову телефонну книжечку, пригадував імена людей, що мають якусь вагу й що до них міг би вдатися. Їх було мало, надто мало...

Звернутися до Гаврана я не можу. Горняка немає в Празі, та й той, зрештою, на мене теж начхав би. Ні в які газети я з цим не пробʼюся, бо всю пресу вони захопили в свої руки. У міністерстві для нього посади немає, він видавничий працівник, редактор, автор, видавець і перекладач. Куди ж його приткнути?

В їдальні Богата зустрів Вавру, завідуючого відділом преси міністерства; послухай, звернувся він до нього напівжаргоном і якомога бадьоріше, чи не знайдеться там у тебе яка-небудь робітка для одного товаришка. Він працював у цій сфері вже кілька років, кебету має,

і взагалі це непоганий хлопець, колишній мій однокашник. Що ти на це скажеш?

— У нього якісь неприємності?

— Ніяких неприємностей! Хіба коли хтось звідкись іде, бо посварився з шефом, то ти вважаєш це неприємністю?

— Ну що ти, що ти. А він не догматик?

Богата образився й ледве здолав себе. Пиво здалося йому гірким, як полин, і він сердито відрубав:

— А ти сам, бува, не догматик, га?

Він навіть не усвідомлював, як точно влучив у ціль. Вавра зм'як, пересів ближче й став товариськішим;

отак треба з ними! В нього самого нечисте сумління, куй залізо, поки гаряче! Є неприємності чи немає, це добрий хлопець, і йому потрібне місце. Він такий самий догматик, як я, і такий самий прогресивний, як ти. Якби я був на твоєму місці й мені б його хтось сватав, я замовив би молитву святому Ісусикові в храмі діви Марії, а святому Тадеашу поставив би свічку. Ну то як, береш його чи ні?

— Як його прізвище?

— Владівой Томек.

І тієї ж миті він зрозумів, що не повинен був цього казати: Вавра засовався на стільці, закліпав очима, щось промимрив, повторив Томекове ім'я.

— Та це ж той, що...

— Так. Той, якого змішав з болотом у «Новому голосі» цей бандюга Душек. Так, той самий!

— Але ж це неможливо... Знаєш, я над цим ще подумаю, а він нехай тим часом подасть заяву й заповнить анкету, назве свідків, принесе автобіографію і всі дані, якщо це твій товариш. Я цього не вирішую, і ти це знаєш...

Знаю, ображено сказав собі в думці Богата, розсердившись на самого себе, на Вавру, на весь світ. Де це ми опинилися, що це в нас діється, куди це я повернувся, хто це все так перемішав, зіпсував, спотворив і спаскудив?..

Богата намагався оборонитися від штучно викликаного психозу страху, але це було не так легко — з кожним днем він відчував його дедалі сильніше; водночас він помічав, що в людей виникають просто протилежні настрої — вони не знають нічого, тільки те, що прочитають у газетах; на Пршикопах, у скверику біля Дитячого світу про свободу промовляє якийсь юнак; він говорить загальновідомі істини, говорить їх переконливо й абсолютно правильно, говорить про допущені несправедливості й про виправлення цих несправедливостей, весь час одне й те саме, одне й те саме, але він не знає нічого про Горського, ані про Гаврана, ані про Клена, про Душека та подібних до них; кривду ми відчуваємо тільки тоді, коли нам не дозволяють довести свою фізичну й психічну здатність у конкуренції з усіма іншими, своє право на якнайвищий ступінь у суспільній ієрархії.

Кілька днів тому в актовому залі юридичного факультету скликали

збори колишніх студентів, виключених під час спеціальних перевірок на початку п'ятдесятих років, і хто, ви гадаєте, сів на чільному місці за столом? Ян Гавран, той самий Ян Гавран, який тоді й вів ці спеціальні перевірки... Неначе реабілітувати треба було саме його, а зовсім не тих, які прийшли на ці збори і яких він колись особисто виключав...

Він промовляв, як завжди, квапливо, трохи задихано, завченими фразами, втупивши відвертий погляд в обличчя перед собою. Скидав з п'єдесталів ідолів, топтав минулі двадцять років реакції (реакції, за якої поступово став депутатом, заступником міністра, головою Міжнародної організації трудящої молоді й ще бозна-ким), ратував за виправлення помилок та заподіяних у добу догматизму кривд, і раптом виступив Їрка Воколек.

— Пане Гавран, — сказав Їрка Воколек, — ви мене знаєте?

В Гаврана зі страху пересохло в горлі, він проковтнув слину, але не розгубився:

— Я не можу знати всіх присутніх тут!

— Зате всі присутні тут знають вас! Кожного з нас було виключено на зборах, на яких ви головували! Я думаю, а зі мною, мабуть, і всі присутні тут, що ви мали б щезнути, пане Гавран! Що ви мали б мовчати, згорнути свою празьку весну, повісити на гвіздок свою маску людяності й забути про прагнення до відродження! Ми на це ваше відродження чхаємо!

Збори закінчилися.

Богата одержав несподіване запрошення, яке викликало в нього настороженість. Це могла бути пастка, провокація, інтрига; невже не знають, що я відхилив Горнякову пропозицію й що тепер тримаюся від усього цього осторонь, бо не вірю їм? Чи, може, це знову якісь інші «вони», не ті, Горнякові; й ні ті, ні ті не знають одні про одних? Та їм мало б бути відомо, що я товариш Владівоя Томека, що він став мені ще ближчим, ніж до цього, й що на це є підстава, вельми вагома підстава!

За годину після цього запрошення по телефону Богата знову, через рік, з'явився на віллі в Горського, пройшов у ворота з двома кам'яними левами обабіч, — леви лежали, поклавши передні лапи на земні кулі біля нової, художньо оздобленої решітки, за ворітьми зеленів підстрижений газон з амфорою посередині, свіжооштукатурений фасад виблискував пастельною жовтизною, а засклений вхід до вестибюля аж сяяв чистотою.

Його зустріла Юдіта, молодша з двох коханок Горського. Старша, чиє ім'я він уже забув, буцімто завагітніла від Горського, а що вона не захотіла зробити аборт, Горський її вигнав; до колишнього чоловіка вона вже не змогла повернутися й тепер живе в своїх батьків у Південній Чехії, а Горського нібито люто ненавидить. Такі метаморфози любові.

Юдіта жваво щебетала, поки Богата чекав у вестибюлі на Горського, який, за її словами, проводив у своєму кабінеті дуже важливу нараду. Вона супроводжувала його погляд від однієї картини до іншої, все це, мовляв, подарунки друзів, над масивним столом пізнього модерну увагу його привернула повішена на видному місці мадонна в готичному стилі, вирізьблена різьбярем із народу й украдена в

каплиці містечка Нетоліце, яка ніким не охоронялася. Я врятувала її від злодіїв, похвалилася Юдіта, тепер мода на старожитності — їх крадуть де тільки можна. Знаєте, яку ця річ має нині цінність? Вона варта сто тисяч, а можливо, й більше. В нас орудують цілі банди, незабаром тут залишиться культурна пустеля, мені хочеться про це написати гостру сатиру, керуючись гаслом: «Збережи, що можеш», я наглянула ще один сенсаційний оригінал, цього разу на півночі, в Красній Липі. Це фантастичний живопис сімнадцятого століття, але в тому храмі ще правиться і його замикають. Та вікна всі повибивано, отож не буде особливої проблеми вибрати вночі зручний момент, сісти в машину — і ще одна пам'ятка збережеться для народу.

На дерев'яних сходах, що вели з кабінету до вестибюля, з'явився Горський і, зачувши останні Юдітині слова, сердито насупився, бо здогадався, що його неофіційна дружина плеще язиком. Він зміряв її таким поглядом, що вона відразу ж зрозуміла, що їй робити, — ображено пішла до дверей, але не втрималася, щоб не оглянутися й не всміхнутися Богаті.

В кабінеті Горського були гості; в одному кріслі сидів Ян Гавран, у другому Сватя Лінда, автор вдалої книжки «Одержимість»; коли це ми про неї з Томеком говорили? Рік тому, якщо не більше. Нині «Одержимість» перекладена на вісім або дев'ять мов, Лінда став славетним чи відомим, що, по суті, одне й те саме. Його обличчя знайоме Богаті з друкованих фотографій, йому явно лестить те, що він викликав у гостя таку цікавість — справді-бо, відомих письменників ми зустрічаємо не щодня. Чи шкодує він ще й досі за своєю промовою на з'їзді «Культурної спілки», як признався минулого року Томекові?

Вигляд у нього сьогодні був якийсь пригнічений, розгублений, лютий.

Він закінчував розмову з Яном Гавраном, і Богата поступово зрозумів, про що в ній ішлося. Лінда відмовлявся підписати маніфест, названий «Десять разів по десять істин», який завтра чи післязавтра буде опубліковано у пресі; це має бути історичний заклик, звинувачення системи влади, звернення до прогресивної громадськості, щоб вона сама ініціативно взялася до керівництва суспільними органами та інституціями. Лінда заперечував, мовляв, ці формулювання звучать надто демагогічно, люди можуть здогадатися, що владу мають намір захопити ті, хто склав «Десять разів по десять істин», а такий висновок не повинен би випливати з цієї відозви, вона мала б бути скоріше конструктивна, ніж деструктивна, показувати мету, а не тільки критикувати минуле, і так далі. Гавран відповідав йому роздратовано, нетерпляче, він явно поспішав, якби ми весь час переробляли цей документ, то не закінчили б його ніколи, це ж підпише низка відомих осіб, багато з них навіть не знає, про що йдеться, але на них вплинули саме ці критичні формулювання; це психологічний момент, ніхто нині не хоче захищати п'ятдесяті роки, кожен хоче бути прихильником нової моделі соціалізму,

саме тому ми запросили й вас, пане інженер, звернувся Горський до Богати. Гуманітарної інтелігенції в нас аж занадто, і кілька науковців, технократів, економістів та інженерів додадуть вагомості всій кампанії по збору підписів.

Богата читав відозву, але не розумів її. Чому це люди мають усувати представників національних комітетів і вищих органів? Адже, в

такому разі, вони мусили б потім усунути й Гаврана з Горським; чи, може, ці настільки застрахували себе, що це їм уже не загрожує? Люди забувають, що було вчора, на це, здається, автори відозви й роблять ставку; весь час те саме, відколи він повернувся до Праги, весь час те саме.

Під текстом підпишеться письменник, Богаті його ім'я було невідоме, у всьому завинили ті три роки, які він провів поза межами республіки, скільки людей за цей час стали відомими і скільки з них забуто? Його, звичайно, цькуватимуть, захекано провадив Гавран, але згодом це йому окупиться, так, окупиться.

Лінда в цю хвилину волів би сидіти в Томековій квартирі, вони пригадали б собі студентські роки, бригаду на будівництві молодіжної залізниці, можливо, й цей безглуздий танець давно минулої весняної ночі на Стрілецькому острові, коли високе полум'я багаття сягало аж крони розквітлого каштана:

Я люблю ту кучеряву Качу,
Через неї день і ніч я плачу...

співав він у хорі студентських загонів, любив малу біляву Кларку, вони були, як то кажуть, нерозлучна пара; це справді той самий Лінда чи, може, не він? Щось у ньому мусило залишитись, інакше торік він не прийшов би до Томека, інакше не сказав би, що погоджується з його виходом із «Культурної спілки» і шкодує, що взагалі виступав. Було це чи не було? І сьогодні він теж не погоджується з текстом декларації «Десять разів по десять істин», але, здається, що вже запізно.

Томек мав тоді рацію. Чи знайде Лінда в собі сили відмовитись сьогодні?

Лінда вагається. А якщо ми вагаємося, то маємо якісь сумніви. А якщо ми маємо якісь сумніви, то потім переконуємось, що не маємо рації, бо правда ніколи не викликає сумнівів. Йому бракує сили волі, чи, може, він уже й так аж занадто поплатився за те, що не на ту шальку терезів поклав свій талант?

Усе є наслідком закономірного процесу, нема ніяких випадковостей, один момент чіпляється за інший, невпинна боротьба, поки зробиш вибір, який у свою чергу стає спонукою до нового вибору.

Лінда боїться, але будь-що намагається приховати свій страх. Кого він боїться й через що боїться? Над ним схилився по-приятельському усміхнений Горський, Гавранове бадьоре обличчя він бачить поруч себе, бере кулькову ручку й наближає її до паперу. Поволі, дуже поволі. Знову нелегка боротьба з вибором, обумовлена всіма попередніми виборами. Звідси ніколи немає вороття назад, і навіть другий вибір стає що далі, то все більше забарикадованим. На папері з'явився початок підпису, й ось він уже закінчує його таким швидким рухом руки, як ми кажемо собі: «Alea jacta est» [1] — і переходимо Рубікон.

Лінда підписав, Лінда, зрештою, таки підписав.

А що зроблю я?

Горський заплескав у долоні, Юдіта принесла на таці коньяк, три чарки коньяку, четверту я в них іще не заслужив.

Тепер моя черга.

Богата читав слово за словом, Горський дивився у вікно, погляд

[1] Жереб кинуто *(лат.)*.

його байдуже ковзав по амфорі, кроні сакури, газону; Гавран курив у кріслі, Лінда руїною сидів у другому, руки поклав на коліна, на обличчі маска нейтральності, під якою нерви грають тривожну музику. Слово за словом, фразу за фразою. Я кібернетична машина мислення, емоції — зайвий баласт, у нашому житті бувають хвилини, коли ми вирішуємо не на місяці, а на роки.

— Я цього не підпишу.

Хто це за мене сказав? Це зробив Владівой Томек, це зробив мовчазний, зламаний Лінда, це зробили Інка й Даніела, хаджі Мамдух Селім і все моє минуле, яке виробив людський щоденний досвід, це зробив я, витвір свого власного минулого...

Гавран підвів голову, перестав пахкати димом, Горський обернувся від вікна. Лінда навіть не ворухнувся.

— Але чому, Гінеку? — запитав хтось лагідно й бадьоро. — Чи, може, ти згоден, проте маєш якісь застереження?

Звичайно, маю. Можливо, вони трохи безсистемні, можливо, вони скоріше інтуїтивні, але це таки застереження. Ніхто з вас не питав моєї думки, коли ви складали цей текст. Рік тому я був свідком вашого змовляння, яке мені зовсім не подобалося. Ви вдаєте з себе еліту, хоч не довели цього ні кращою працею, ні глибшими знаннями, ні вищою мораллю, ніж ті, яких не хочете бачити серед еліти. Ні, життя — це не гра, а тут ведуть якусь гру, я боюся, що вона не зовсім чесна. Як на моєму місці повівся б Владівой Томек?

Крапку на ваганні інженера Богати поставив непатетичний, діловий, колючий голос Людвіка Горського:

— Цим ви, пане інженер, самі на собі ставите хрест!

Він не повинен був цього казати, бо, власне, ці слова стали для Богати вирішальними:

— Значить, так і буде: я сам на собі ставлю хрест!

Вацик був удома.

Навесні він переїхав від Горського, купив собі в Дейвіце пів-вілли посеред дачного кварталу, нібито за гроші своєї жінки, але подейкували й про те, що Вацик одержав великі гонорари з-за кордону, невідомо за що; за філософські міркування, соціологічні дослідження й футурологічні статті ніде в світі надто багато не платять.

Ну, гаразд.

Побачивши Богату, він щиро здивувався, бо його приходу явно не чекав. Остання їхня зустріч не була багатообіцяючою, й ніщо не показувало на те, що між ними може виникнути якась особлива дружба. Богата недвозначно відмежувався від подій, серед яких Вацик почувався, мов риба у воді; він навіть не знав, що на районній партійній конференції Вацика обрали членом районного комітету партії й делегатом на обласну конференцію; на обласній конференції його обрали делегатом на з'їзд; одним із тих делегатів, що створять там більшість, яка ухвалить принципи нової моделі керівництва суспільством.

Між іншим, він належав до творців концепції цієї нової моделі; й тим більше був здивований сьогодні Богата, побачивши засмучений, ба навіть нещасний вираз його обличчя.

Добру хвилину вони пильно дивилися один на одного, перекидаючись обережними словами; Вацикова дружина принесла каву й знову

пішла геть; минулого разу вона сиділа тут і брала участь у їхній розмові. В Богати з самого початку зустрічі виникло враження розклеєності між цією парою людей, чоловіком і жінкою, чогось недомовленого й невирішеного до кінця, і в цьому була головна відмінність між цією зустріччю й зустріччю рік тому.

Як між мною й Інкою, подумав він.

Вацик почав докладно розповідати про вчорашній день; він був Богатиним антиподом; будував свої гіпотези на загальновідомих твердженнях, а ще скоріше на різного роду спекуляціях; ці філософи не повинні б утручатися в політику. Вчора подзвонив Ґануш Душек, щоб Вацик з'явився до Горського, мовляв, уже все готове; Вацикова дружина чула цю розмову й рішуче крикнула в трубку:

— Нікуди він не піде!

Те, що він і справді туди не пішов, було несподіванкою навіть для неї. Та це все одно нічого не допомогло — вони прийшли до нього.

Вацик нарешті почав перед ним сповідатися:

— Я думаю, що вони зайшли надто далеко... Я був за нову модель управління економікою, але «Десять разів по десять істин» — це заклик до незаконного захоплення влади... Я добре знаю Великобританію й сумніваюся, що вони б це собі дозволили надрукувати в «Таймс», чи в «Гардіан», чи, скажімо, навіть у «Дейлі Мірор», цій бульварній газетці. А якби це все ж таки сталося, газета не минула б великого штрафу, а автори тексту — в'язниці.

З усіх змін, через які Вацик пройшов у своєму житті, ця була найфантастичніша.

— І що ж ти тепер збираєшся робити?

— Не знаю... Адже мені йшлося тільки про одне — щоб було виправлено кривди й помилки... Звідки я міг знати, хто, власне, стоїть за Горським? І кому служить Гавран? Ця кліка прагне захопити владу, хоч цю владу вони тримають у своїх руках уже давно, але їм весь час здається, що цього ще замало... Ти, певне, знаєш, що я ходив просвіщати людей на заводи. Недавно я був на одному підприємстві, не буду його називати, й повернувся звідти приголомшений, моя дружина може це тобі підтвердити. Робітники за нами не йдуть. Вони всім незадоволені, іноді, я думаю, навіть не мають рації, але це не так важливо, головне те, що на нашу нову модель вони чхають і нашими суспільними реформами це цікавляться. Відозва «Десять разів по десять істин» їх тільки обурить, вони підозрюватимуть, що проти них щось замишляється. Уяви собі, що після цього вони відкрито звернуться до робітників усього світу, що попросять інтернаціональної допомоги в Радянського Союзу, я чув це на власні вуха й відтоді зовсім не сплю. Скажи мені, чи могли б у Москві це ігнорувати?

— Звичайно, що ні.

— Що ти зробив би на моєму місці?

— Я заборонив би публікацію відозви «Десять разів по десять істин».

— Легко сказати, заборонив би! Я, звичайно, не згоден з відозвою, я проти неї. Через те, що потім будь-який захід проти неї буде однаково логічний, однаково виправданий і навіть більше — морально обґрунтований. Це велика помилка. Наша помилка. Або їхня помилка. А втім, коли б я взагалі знав, чоловіче, коли б я взагалі знав, хто, власне, ті вони!

«Semper idem [1], — подумав Богата з тривогою, як завжди. — Semper idem — скільки разів я чув уже це запитання?»

Вацик був справді пригнічений, Богата ще ніколи не бачив, щоб він так нервово курив, прикурював цигарку від цигарки, виголошував уривчасті, безладні прогнози, ми не повинні були цього робити, цим ми викрили себе перед усім світом, як заколотники, я знаю, що половина тих, які це підпишуть, навіть не здогадуються, що́ вони, власне, підписують, але хіба можна політичне глупство виправдати тільки тим, що його припустилися наївні люди? За наслідки відповідатимемо ми всі, уяви собі, що сюди справді прийдуть росіяни й при них заговорять навіть ті, кому ми затикали рота, що тоді? Тоді, мабуть, одурені поплатяться куди більше, ніж ті, хто все це зіпсував, а втім, можливо, вони не поплатяться взагалі, хто знає. Якщо це, звичайно, не щось зовсім інше, не набагато серйозніше. Я не знаю, чи добре ти мене розумієш; мене це теж іноді починає турбувати, не дає мені спокою...

— Що ти їм відповів, коли вони дали тобі це підписати?

— Я підписав... А що я ще міг зробити?

В інституті починалися канікули, й Інка повернулася додому збуджена, сповнена ентузіазму. Він одразу ж здогадався, в чому річ. Довго тут гадати не треба було — в «Новому голосі» з'явилася відозва «Десять разів по десять істин», а під нею кілька сот підписів. Текст видався йому іншим, ніж той, який він читав у Горського, очевидно, вони над ним іще попрацювали, цей варіант був обережніший, замаскований у загальніші фрази. Чи дав би я спокусити себе й чи підписав би її, якби не знав усіх закулісних хитрощів? — запитав він себе, читаючи відозву. Не знаю, може, так, а може, й ні; я неохоче підписую все те, про що зі мною ніхто ніколи не радиться, що мені хтось підсовує, якщо я сам не можу взяти участь у виробленні формулювань змісту. Якщо я щось підписую, то це справді повинно відбивати мої власні переконання й ні в якому разі не підсунені кимось думки, з якими я можу погодитись тільки наполовину, і це має бути опубліковане тоді, коли я дам на це свою згоду, й ні в якому разі не тоді, коли це на руку комусь іншому. Ні, я не підписав би це й не підпишу нізащо.

Всю другу половину дня Богата одбивався від напосідливих колег, кілька разів доводилося їм пояснювати, чому він не підпише; він дедалі більше озлоблювався, нервово телефонував, не читаючи, відіслав два чи три листи, потім утік до буфету на каву, але й там йому підсунув газету Горачек, референт будівельного відділу. Так, я це читав, буркнув Богата.

— З цим ходять зараз по всіх поверхах. Ти підписав?

— Ні, не підписав.

— Та невже? Сподіваюся, ти не заодно з консерваторами?

— З консерваторами? Я вважаю, що не мушу бути заодно ні з тими, ні з тими.

— Ти віддаєш перевагу опортунізмові.

— На твоєму місці, голубе, я міцно прикусив би язика!

— А то чому?

— Пригадай, що ти говорив рік тому. І як ти взагалі потрапив до міністерства.

[1] Завжди те саме *(лат.)*.

Богата накинувся на Горачека, і той ображено замовк. На одного ворога в мене побільшало. Який я дурень, навіщо я збільшую число своїх ворогів, можна було якось відбрехатися, що не знаю цього, що не читав, що тільки недавно повернувся (так, рік тому) з-за кордону і що я людина аполітична. Хоча він міг би мені сказати: та невже? Як же ж тоді ти дістався в міністерство? А я не можу йому розповісти про саботаж на будівництві, про трюк, до якого вдався Каван, щоб мене здихатися, про Юру Горняка, який влаштував мене сюди, через те, що це звучить аж надто романтично, а романтика й техніка — речі несумісні.

Інка підписала «Десять разів по десять істин», з цим документом ходили по всіх інститутах, школах, установах, організаціях, така винахідливість, така організованість були незвичні, але це був факт, Інка підписала й раділа, почувалася так, немовби була причетна до якоїсь великої справи.

Операція ця й справді була непогано продумана, а з психологічного погляду просто-таки бездоганна. Лише згодом, коли люди до таких операцій по збору підписів звикнуть, вони ними нехтуватимуть, але поки що ні, бо коли, власне, востаннє підписувався отак публічно якийсь документ? Так, звернення Ради миру п'ятнадцять чи вісімнадцять років тому, тільки це був офіційний, напівурядовий документ. Чому люди так люблять усілякі кампанії? Почуття власної ваги? Свідомість причетності до вирішення суспільних справ? Хитрі політичні імпресаріо вміють цим користатися, тільки вони роблять це лише тоді, коли опиняться в опозиції, тим часом як автори цієї легенди аж занадто близько стоять біля керма влади, і це таки правда. Ось через те я, власне, й вирішив не підписувати.

Це найбільший маніфест після відомого маніфесту чеських письменників у 1917 році, сказала вона. Знамення нового часу. Сигнал до захоплення влади. На що ми повинні чекати? Ніхто нічого за нас не зробить, ніхто для нас і пальцем не кивне. Якщо ми не зробимо цього самі, нічого не буде. Весь світ дивиться нині на нас.

Він незграбно, нетактовно присадив її:

— На кого дивиться весь світ? На тебе? На мене? Хто з нас захопить владу — ти чи я?

Вона розсердилася й, бажаючи якнайболючіше вразити його, відрубала:

— Всі люди сповнені небаченого ентузіазму, і тільки ти один дивишся на це крізь чорні окуляри.

— Ти хоч прочитала те, що підписувала?

— Звичайно, що прочитала.

— Отже, тепер ти знаєш, що повинна робити?

— Чому я? На це є чоловіки. Я тільки поставила свій підпис, що згодна.

— Виходить, я повинен піти до національного комітету, вигнати звідти людей, що сиділи там, самому сісти на їхнє місце, поміняти міністрів, директорів, депутатів... а далі що?

Вона не знала. Її це не цікавило. Це вже не її справа. Нові люди, нова модель економіки, нові принципи управління. (Що вона знає про Яна Гаврана, про Людвіка Горського, про Гануша Душека, про Мілана Клена та інших?) Вона сердито відрубала:

— Ти б туди не пішов! Я на це зовсім не розраховую! Я ж сказала, що для цього є чоловіки!

Він образився на неї, тепер уже по-справжньому, хвилину тому ще мав настрій зробити спробу примирення, казав собі: це політична наївність, але Інка думає, по суті, правильно, стимулом до цієї радості є не кар'єризм, вона нічого з цього не має й не матиме (як і більшість людей), це, власне, тільки вияв її морального ставлення до подій, вона прагне поліпшень, хоч точно й не знає, яких саме, чому ми в цьому, власне, не можемо зрозуміти одне одного? Але тепер він уже не зміг опанувати себе, було запізно, своєю останньою фразою вона його просто-таки обурила, він не втримався й закричав ще різкіше, ніж досі:

— Руйнувати уміє й вандал! Але щось спроектувати, щось збудувати й укріпити — це не для ледарів і демагогів! Робити собі славу, щось руйнуючи — цього я не хочу! Це вміє кожен, хто не вміє нічого. Сподіваюся, в цьому ти мене не підозрюєш?

Вона не сказала ні «так», ні «ні» й зробила те, що робила завжди, коли хотіла уникнути сварки або коли намагалася його образити, перш ніж він міг їй щось довести, — вийшла до дітей. Іванка робила домашнє завдання, а Міланек бавився на тахті іграшковим поїздом. Там вона сильна, подумав він, мати й діти! Чи може бути щось сильніше за це в людей? Там вона «права по-своєму, все ж таки права», — згадав він вірш Їржі Волькера, який вивчав колись у школі; ніколи ще шкільні роки не здавалися йому такими безмежно далекими, як у цю хвилину.

Але від почуття байдужості, яке сковувало його ще зовсім недавно, не залишилося вже й сліду. Відтоді, як він хотів відмовитися од посади в міністерстві й виїхати з Праги на периферію, сталося надто багато подій, Даніела мала рацію, відмовляючи його від цього наміру. Сьогодні я вже не байдужий, не маю на це права, тільки не знаю ще, що мені робити в цю хвилину, саме сьогодні, завтра й післязавтра.

Він відчував, що дехто це знає і що цей «дехто» робить аж занадто, значно більше, ніж можу я чи Інка, чи Даніела, а, може, й багато інших людей у цій країні нині, в цю хвилину зрозуміти. Чи розуміють це ті, які надрукували відкритий заклик усунути людей із суспільних інститутів? Або ті, яких цей заклик занепокоїв і які недавно звернулися з відкритим листом до Радянського Союзу по допомогу проти цих перших? А може, це розуміють якісь треті? Перших я знаю аж занадто добре й через те боюся, щоб вони не захопили владу. Других, у свою чергу, бояться перші, робітники з нами не йдуть, сказав заляканий Олда Вацик, вони не хочуть мати нічого спільного з «елітою».

Але чи знаю цих других я? І чи зважать на їхнє прохання про допомогу проти цих перших, чи зрозуміють їх ті треті?

Міша Тауб утратив спокій. Його обличчя, яке викликало до себе довіру і протягом багатьох років формувало лагідну усмішку для зав'язування контактів з редакціями, з перекладачами й критиками, посмутніло, здавалося, Мішу точить якась раптова недуга, або він загубив гроші, або його загнали в безвихідне, тяжке становище,

хоч його коментарі, його виступи по радіо, його афоризми у всіх можливих газетах були сповнені рішучості, дотепності, моральних повчань та оптимізму. (В нього була велика бібліотека античних авторів, французьких сатириків і газетних вирізок з іншомовними дотепами, з

яких він списував без усякого сорому.) Але сам він відчував брак оптимізму, мабуть, із тієї хвилини, коли його відвідав кореспондент французького журналу «Експрес» Мішель Соломон і коротко повідомив, що справу програно, що росіяни це так не залишать, інакше тут усе захопили б американці. Кого ще він про це попередив, Соломон не сказав, але Міша раптом цілком ясно усвідомив, що позавчора несподівано виїхав у відпустку за кордон Мілан Клен із сім'єю, що вчора подався до Австрії Ґануш Душек, що Людвік Горський накивав п'ятами до Рима, і що навіть Вашек Бобек поспіхом виїхав у гості до свого дядечка в Мюнхен.

Щось недобре діється за кулісами, і про це знають лише втаємничені.

Обиватель ні. Він аплодує бойовим заявам «еліти», обговорює нову модель економіки, вигадану на віллі у Горського, прислуховується до промовців на імпровізованих мітингах на Пршикопах і перед пам'ятником святому Вацлавові. То тут, то там когось вигнано з заводу або звільнено з установи, з редакції чи з якогось органу. Ще не час, казав під час коротких зустрічей Ян Гавран, трохи пригальмуйте цю справу, газетні недотепи, зараз ми готуємо з'їзд партії, на якому неодмінно виграємо, тільки тоді це матиме якийсь сенс, а поки що цього робити не можна.

Ян Гавран говорив тими самими словами, що й Мішель Соломон.

Із Соломоном Міша бачився загалом тричі, порадив, з ким йому не завадило б поговорити, про кого варто було б за кордоном написати хвалебні статті, а кого висміяти, кого назвати консерватором, кого з наших письменників і вчених пропагувати, а кого ні, чиї книги видати, а чиї відхилити, якщо вони вже запропоновані для перекладу; він сам написав для «Експресу» інформацію про те, що в віденському «Вальдені» перекладається його бестселер, і запитав, скільки йому дадуть за цей текст і коли й де він зможе одержати гонорар.

Все інше Мішу в цю хвилину вже перестало цікавити.

Його огорнув страх. Соломон має рацію, так це не робиться. Підготовка мала тривати три роки, а не шість місяців. Даремно рік тому вони вбили Гордона, він мав рацію, коли радив не поспішати: все мусить визріти, маємо ще час. Люди з п'ятдесятих років повинні були поки що тихо сидіти за лаштунками й не з'являтися так часто на очі. Ми повинні були ввести в дію нових людей, а самі тим часом готувати собі вже третій склад, який замінить їх. Все це нам теоретично відомо, але коли людина розпалиться й коли побачить цей рух і цей ентузіазм, вона не витримує й починає дуріти,

пора спакувати найнеобхідніші речі й тихо щезнути.

Міша Тауб подзвонив до Відня своїй старенькій тітці, щоб вона приготувала йому кімнату, мовляв, він хоче приїхати до неї на кілька днів. Потім обійшов редакції газет, у яких надрукував деякі статті, взяв у «Космосі» десять тисяч авансу за книжку, яку Бенда пообіцяв йому допомогти вставити в план, але яка й досі не була навіть написана, та яке це має значення — головне, що гроші в кишені, а Бенда вже якось викрутиться. Коли рубають ліс, летять тріски. Він переспав з Барбарою Кун, швейцарською журналісткою, акредитованою з весни в Празі, й розіслав кільком австрійським та західнонімецьким видавцям листи з пропозицією написати цикл статей про чехословацький експеримент,

всі вже однаково знають, чим це закінчиться.

Потім він замкнув квартиру, навіть не заплативши за останній мі-

сяць квартплати, залишив там хіба дещо з меблів у стилі модерн, кілька ваз і скульптур заздалегідь сховав у Горського, якого запевнив, що збирається переїжджати на іншу квартиру й не має де їх сховати (Горський тоді вдавав, що вірить йому, а сам думав про те, що тільки-но Міша Тауб щезне, ці старі меблі, вази й статуетки легко обернуться в гроші, бо нині це в моді), обійшов кількох знайомих, випив у них кави й пообіцяв, що через три тижні повернеться.

Він сів у позичене авто й поїхав. Напрямок — Відень. На Прагу навіть не озирнувся. Прага або Відень — його мандрівному серцю це абсолютно однаково. Я скрізь удома, де мені добре ведеться. Хто мені заплатить, тому я й служу. Мета життя — це самосправдження. Дуже гарне слово, ніхто не знає, що воно означає, і кожен може витлумачити його собі, як хоче. Я тлумачу його цілком правильно й через те їду в безпечне місце. Рятуйся, хто може. Хай тут проявляють свій патріотизм Томек і йому подібні, моя батьківщина — весь світ.

Він намагався прогнати від себе почуття розчарування, жалю й смутку. Позаду він залишає добрі роки. Нема нічого кращого за налагоджену справу, казав батько синові, ти знаєш, як кому всміхнутися й перед ким прикинутися заклопотаним, у кого щось поцупити, щоб він цього не бачив, а з ким діяти pünktlich [1], хто на твоєму товарі розуміється, а хто купує кота в мішку. Шкода тих років. Шкода молодості й усього, шкода тих мрій, які зіпсували дурні, що стромляли свого носа до товару, на якому не розумілися. Вони не мали цього робити: якщо я торгую черевиками, то не тямлю в повидлі, казав батько, жаль його...

Саме час тікати до Відня. Я швидко знайду собі там добру роботу, поки туди наїдуть інші. Через місяць там з великими труднощами людина зможе знайти місце підмітальника. І хоч це не загрожує Міші Таубу,

(хай бояться ті, які втечуть, не знаючи навіть через що, мабуть, просто, щоб показати перед світом, що за ними йде народ), завізно буде і в «Вальдені», і в «Комітеті допомоги вигнанцям зі Сходу» в Мюнхені, і навіть у «Вільній Європі». Хто приїде раніше, той раніше й змеле.

Щоп'ятниці увечері він їхав до Інки й дітей. Вони вже не сварилися; наговорившись з батьками за цілий тиждень, Інка остерігалася при ньому коментувати політичні події. Літо було душне й сухе, гриби не росли, в сосновому лісі все пересохло, але ялиновий ліс на пагорбах свіжо зеленів, луги вкрила отава, а на полях закінчувалися жнива. Вони йшли вздовж останнього лану червонястої крупнозернистої безостої пшениці, згори лилася спека, вітер ані дихне, мілка водойма напівзаросла ряскою, він попереду, вона за ним. Якось вони вже йшли отак, коли це було? Мабуть, дуже давно, точно пригадати він не міг. Здається, ще до одруження, але він не був певен. Невже деякі спогади були вже не спогадами, а тільки відблиском, відображенням чогось спільного для всіх людських істот? Він не знав цього, тільки відчував, що весь розплавився під пекучим сонцем, світло якого проймало його наскрізь, мов це пшеничне поле й цю зарослу ряскою воду.

В такі хвилини доісторичний ратай схилявся до купи землі й поли-

[1] Точно, пунктуально *(нім.)*.

вав її вином, приносячи жертву богам урожаю; ратай знав, чому він так робить.

Тепер повинна була озватися Інка. Хоча б одним словом. Вона повинна була сказати щось звичайне, може, навіть банальне, просте, але бодай трохи людське, близьке й щире. Для нього це було дуже важливо, він обернувся до неї, але її обличчя залишалося чужим. Жертва богам урожаю закінчилася, він повернувся із Сонця й знову був на Землі. Іноді людей мирить одне-однісіньке слово, а іноді між ними зводить стіну навіть хвилина мовчання.

В чому моя провина? Що я, власне, такого зробив? А може, тут немає ні моєї, ні її провини? Де шукати якусь правду, міцну основу певності?

Цей стан не змінився в нього й після повернення до Праги. Наступного дня він сів у машину й за кілька годин був уже в рідному місті. Зупинився на нерівній бруківці тихої площі біля готичної будівлі костьолу, перед яким на низьких кам'яних стовпцях завжди висіли важкі захисні ланцюги, а між ними та бароковою портальною прибудовою зеленів витоптаний моріг, де колись одпочивали прочани, що прийшли здалеку і зблизька сюди на прощу. Нині цей моріг осиротів, запізнілий метелик марно шукає над ним квітку, мухи дзижчать у своєму магічному танку, вікна невеликих старих будинків довкола здаються безживними, поміж камінням бруківки старої площі ідилічно росте напівсуха трава. Забуте дев'ятнадцяте століття.

Недалеко звідси Лучна вулиця, там живе доктор Мілич.

Доктор Мілич. Радий бачити тебе, сину. Він стоїть на бібліотечній драбинці перед стіною книг, бере те, що йому треба, гортає, щось шукає, закладає папірці між сторінки, щоб не забути. По кімнаті вільно літає канарок, сідає, де хоче, відчинене вікно його зовсім не приваблює.

Розмова з доктором Міличем завжди нагадувала монолог, чи знаєш ти, сину, що мені після десяти років повернули з видавництва «Дхаммападу», мій переклад, мою двадцятилітню працю? Та хвала богові й за це, бо його могли також украсти. Вони змушені будуть видати це в майбутньому житті. Так, сину, ти хіба не звернув уваги на деяку разючу схожість учення Будди, пізнішої школи махаяна з новозавітнім текстом, септуагінтою [1] і вульгатою? [2] Якщо ні, то послухай: хоч би де ви зійшлися, двоє чи троє в ім'я мене, я завжди серед вас. Хіба це не таємничий ритуал викликання богів? Зрештою, ти знайдеш його і в сірійського грека Ямвліха, учня божественного Порфирія з Александрії, як ти, певне, знаєш... Двоє чи троє творять єдність, четверо вже ні, бо тут є двоє проти двох. Або: ніхто звідси не піде, поки не заплатить усе до останнього гроша. Неначеб авторові цих текстів був відомий закон карми[3] в упанішадах, ба навіть з натяками закону реінкарнації[4]. Ессеї, та секта, яка розмовляє по-арамейському і з якої походить Христос, дуже схожі на буддійську місію в імперії Антіоха II, про яку є згадка в тринадцятому наскельному написі Ашоки; нарешті, де був цей Ісус із Назарета між дванадцятим і тринадцятим роками свого життя, про що ніде нема згадки, якщо не там, де мав бути, і

[1] Септуагінта (по-латинському — сімдесят) — грецький переклад Старого завіту, здійснений, за легендою, 70 вченими в II чи III ст. до н. е. в Александрії.
[2] Вульгата — в католицькій церкві майже автентичний текст святого письма.
[3] Карма — у брахманській та буддійській релігії назва сукупності всіх вчинків людини, які обумовлюють її нові народження.
[4] Реінкарнація — в деяких релігіях повторне втілення.

більш ніде? Чому Хома, той невірник, пішов після його смерті до Індії, де й досі в мадраському християнському храмі показують його могилу як щось цілком реальне? І чи будуть коли-небудь опубліковані кумранські сувої, знайдені після війни в Палестині? В них, можливо, ховається правда, несподівана, але все ж таки необхідна; чому їх досі не опубліковано, ясно, як божий день: якби вони підпирали основи іудаїзму, то були б уже розповсюджені по всіх кутках земної кулі. Та їх депоновано, вони не побачать світу, хіба в уривках або як фальсифікат. За чверть століття можна виготувати фальсифікат, раніше ні, хоч деякі безумці й твердять щось подібне про того юнака Вацлава Ганку й наші старі рукописи. Що тебе привело до мене, сину?

Я прийшов даремно, сказав собі в думці Богата. Я хотів щось почути, але цього тут я не почую. Я хотів почути конкретну, живу правду про сьогоднішній день, про день учорашній і завтрашній, а не про віддалені тисячоліття й далекі культури; правда повинна конкретно виражатися мовою, якою ми говоримо сьогодні. Якщо цього немає, то це не правда, а притча, яку ми можемо витлумачити по-різному. Я не хочу притчі, справжнє життя — не притча про життя, з хвилин, які минули, не повертається жодна.

Він жартома відповів:

— Я прийшов по слово втіхи, напитися з криниці живої води, ухилитися на зелені пасовиська, як каже складач псалмів.

Доктора Мілича не так легко було обдурити:

— Ти маєш усе це в собі й ніде більше цього не знайдеш. Centrum securitatis, рай серця. Коли ти повернешся туди з лабіринту світу, ти побачиш це сам.

Марнота марнот, казав він собі, стомлено бредучи містом і заглядаючи у вітрини, третина з яких була зачинена, бо саме був час відпусток. Сюди я колись ходив у коротких штанцях до басейну за містом, звідки видно голубі верхи гір, порослих лісом, до яких нині так далеко, як до нашої молодості. Вже ніколи я туди не піду, майнуло йому раптом у голові. Всюди безповоротно далеко, так само далеко, як до матері, що лежить під плакучою вербою й двома кипарисами, серед гаю надгробків і хрестів за муром, там тиша і супокій, хіба горлиці тужливо туркочуть цього сонячного серпневого пообіддя.

Богата повернувся до Праги, — тут йому більше не було чого робити,— й відшукав Томека, певен, що це єдина людина, яка може йому щось сказати. Він і досі ставиться до нього так само, як десятилітній хлопець ставиться до дванадцятилітнього або тринадцятилітній до п'ятнадцятилітнього; Владівой завжди був трохи старший, а Гінек молодший; один питав поради, а другий давав її. Таке враження, наче ні один ні другий не змінилися, та чи змінюємося ми взагалі якось суттєво? (Він раптом відчув себе учнем третього класу гімназії, який біжить підтюпцем за учнем п'ятого класу Томеком, той тримає в руках чехословацький прапор, украдений на шкільному складі чи в якомусь іншому місці, крокує вулицею, а за ним шикується колона людей, яким абсолютно байдуже, що їх веде хлопець, бо насправді їх вело щось зовсім інше, і це «інше» було в них самих. Владівой викрикував: «Нас зрадили, нас зрадили!» Гінек не розумів його, але вірив йому. Він вірить йому й донині.) Ми займаємо певні позиції до подій, які відбуваються поза нашою волею, ми займаємо їх тому, що не можемо зробити чогось іншого — вони дані нам, усьому тому, що ми називаємо особистістю,

Я сентиментальний, сказав Томек. Люблю це місто. Любив ще до

того, як побачив його, ти це знаєш. (Любити означає ототожнювати себе з тим, що для нас є захистом від почуття самотності.) Але місто — це щось більше, ніж нагромадження палаців, готичних храмів, будівель Града, садів у стилі барокко, влтавських мостів, пам'ятників, веж, сучасних проспектів, столітніх вуличок, будинків з гербами, химерних шинків, винарень і дворів, архітектурних заповідників і я не знаю чого ще, але ти мене розумієш. Для мене фантастичним почуттям є навіть те, що воно тисячу років тому було нашою столицею так само, як оце сьогодні, а дві тисячі років тому — щонайменше великим поселенням; але найфантастичніше в цьому щось інше: ти знаєш, що всі ці тисячоліття тривала боротьба за це місто, над ним висіла загроза, якої не знала жодна інша столиця Європи, і мені іноді здається справжнім чудом, що ми вистояли саме тут і зберегли цю територію всупереч лихим часам, коли нам уже здавалося, що ми загинули, і не тільки зберегли, а й укріпили її, зміцнили — це, мабуть, зможе оцінити лише історик прийдешнього покоління. Я думаю, що Франтішек Палацький плакав би від щастя, якби він був тут із нами, Коллар написав би нову «Дочку слави», а Гавлічек у це, мабуть, навіть не повірив би. Хто нині взагалі знає, що наше відродження — всього-на-всього поодиноке історичне явище в усьому світі? Пояснювати відновлення держави тільки сприятливими обставинами — це чужий, протягнений контрабандою погляд; не існує сприятливих обставин для того, хто не вміє ними скористатися, або хто для цього вже заслабий. Це невимірна жертва будителів, учителів, письменників, працівників освіти й перш за все тих мільйонів звичайних, простих людей, котрі хотіли їх слухати, бо прагнули чогось такого, що уявляли собі як рівність, справедливість, свободу і я не знаю, що іще; всі люди разом з усіма їхніми людськими помилками й слабостями — серед них були не тільки герої, які буквально жертвували своїм життям, але й перекинчики та слабодухи, — все це мене зворушує, бо воно надає сенсу нашій праці і всякій праці взагалі,

і після цього ще знаходяться, розумієш, коли вже, власне, з історичної точки зору все виграно, більш-менш освічені, скоріше напівосвічені люди, які з ниць причин починають усю цю справу применшувати, паплюжити, ставити під сумнів; я не знаю, хто придумав поняття «маленька чеська людина», але, мабуть, він мав на увазі цілком конкретний тип людей і в певній ситуації, але той, хто цим в останні роки зловживав, щоб прищепити нам почуття неповноцінності, той уже думав про це трохи інакше; думав так, неначе не існувало будь-якої іншої маленької людини будь-якої нації; в тому, що я кажу, немає ніякого шовінізму, я не люблю національної істерики, ми надивилися на неї в сусідів більше ніж досить, але я не терплю, коли мене хтось дурить і підсовує мені космополітизм замість інтернаціоналізму; інтернаціоналізм, як солідарність трудящих, рівних собі націй, долею яких керує клас, що створює суспільні цінності, що не тільки створює їх, але й розподіляє без участі паразитів.

Ти знаєш, кого я маю на увазі. Якщо, звичайно, тут немає чогось іще суттєвішого; в світі точиться боротьба двох сил, вона була завжди; по один бік стоять люди праці, по другий бік — ті, хто використовує результати цієї праці в своїх інтересах. Цю боротьбу маскують галасом, димовою завісою, фальшивими лозунгами, дехто її не розуміє, а дехто не хоче розуміти; дехто перебігає на бік паразитів і виправдується прилюдним показом своїх подряпин, які він дістав, штовхаючись біля корита.

Уяви собі, недавно приходить додому Гана й плаче, — вона відмовилася підписати «Десять разів по десять істин», і колеги ганялися за нею по коридорах школи доти, поки вона не замкнулася в якійсь кімнаті й не прокричала їм звідти про свою рішучу незгоду. І саме ці люди, які примушували її підписати, кричать, що вони проти насильства,— ти можеш це собі уявити? Я вже перестаю це розуміти,— точніше, перестав би, якби не знав їх. Подивись на Яна Гаврана — із студентських літ він весь час біля керма. Спершу депутат, потім заступник міністра, потім голова Міжнародної організації трудящої молоді, потім секретар президії уряду, аж страшно, який він універсальний, всім прислужує, скрізь виголошує промови, одержує гроші за роботу, хоч і не має на неї даних, про освіту і вдачу я вже й не кажу, всім догоджає, на всіх доносить — і саме така людина збирається запроваджувати в нас свободу, демократію і повертати людське обличчя соціалізмові! В такий спосіб, майже цими самими словами він виганяв мене колись з інституту й посилав на земляні роботи. Якщо їм удасться те, чого вони прагнуть, я піду туди через рік з тих самих причин. Я не гордую заступом, не гордую ніякою роботою, будь-яка робота чесніша за обман людей, але я за використання всіх людей там, де вони здатні зробити щось корисне. Він не здатний ні на що, через те й хоче панувати. А ті й собі за ним...

У нас є ще недоліки. Якби не було, то їхні плани не знайшли б такого відгуку. Не кожен відгук, звичайно, йде з невинної, чистої душі; зверни увагу, як мало, як жалюгідно мало в них пропозицій, що саме треба робити. У них переважає помста, реабілітація, плани на захоплення посад, установ, чинів, просто влади; тим часом — як організувати підбір здібних людей, як керувати роботою, службою, громадськими справами, наукою, культурою, як у громадському житті застосувати принципи добропорядності й захисту проти негідників, як привчати застосуванням законів до тактовності, до поваги, до чесності, — цього в них жалюгідно мало. Але про це ми вже говорили стільки разів, що всі мої промови — все одно, що носіння дров до лісу...

Отже, Вацик усе ж таки підписав «Десять разів по десять істин», хоч і вважає це закликом до захоплення влади незаконними засобами. Як він трактуватиме прохання групи робітників або кількох груп чи організацій про інтернаціональну допомогу проти цього заклику? Про це весь час думаю і я, дорогий Гінеку. І тут може бути тільки одна точка зору, назвемо її класовою. Іншу точку зору ти мав би, власне, знати краще, ніж я, бо ти об'їздив весь світ і добре знаєш, що таке глобальна стратегія, боротьба двох таборів, становище в Центральній Європі;

хіба можна ворухнути бодай один прикордонний камінь на цій території, щоб не сколихнулася ціла планета? Знали це автори відозви «Десять разів по десять істин» чи ні? Я думаю, що вони знали це дуже добре й тому скомпонували її й подали в точно розрахований час. Дилетанти або провокатори. Так людські кривди не виправляють, і з цього я теж роблю висновок, що для них це ніколи не було головним. Вони зловживали незадоволенням людей, яке самі допомогли викликати. І приховали, що мають на думці щось зовсім інше, ніж проповідують. Ось яка ця наша празька весна.

Нічний телефонний дзвінок мене завжди лякає.

Перерваний сон буде вже не сон, а скоріше перевертання з боку на бік під ковдрою, або сердите метушіння по кімнаті аж до світанку,

чи не сталося щось з Інкою, чи не сталося щось із дітьми, нещастя завжди приходить зненацька, я потерпаю за них, коли читаю про смерть школяра під колесами автомобіля п'яного водія або про отруєння грибами чи укус гадюки. Могла також захворіти її мама, могло статися щось із моїм батьком, бо останнім часом він скаржився на серце. Могло статися що завгодно, до Праги міг навіть приїхати Мамдух Селім із запасом нових пророцтв, підкріплених цитатами сур із корану. А могла бути й помилка, бо іноді вночі дзвонять на водопровідну станцію або викликають невідкладну допомогу.

це справді незнайомий голос, чи мені тільки так здається? Незвичний тембр, ще незвичніший, жартівливий тон; та раптом це перестає бути схожим на жарт, це скоріше несподіваний фінал драми, deus ex machina, який в одну мить пояснить цей наростаючий гуркіт у небі.

Що каже цей чужий і все ж таки знайомий голос, який забув навіть назвати себе, який зовсім не вважає це суттєвим, бо в цю хвилину це й справді не є суттєвим? У деякі історичні моменти цінності перетворюються в свою протилежність.

Що ви сказали? Повторіть ще раз, я добре вас зрозумів?

«В Празі росіяни», — повторив голос на тому кінці, й тієї ж хвилини трубку повісили.

Одного з цих незвичайних днів Богата опинився перед входом до готелю «Гвєзда», куди його заніс потік людей, жителі Сходу сказали б, що це зробила карма, а може, й джин, який інколи робить це навмисне. Тут рік тому жив Мамдух Селім; і Богата вже навіть не пам'ятає, як йому спало на думку запитати про нього.

Так, він зупиняється тут щоразу, коли приїздить до Праги, так, він і зараз тут, у себе в номері, через те, що ключа на дошці немає.

— Мамдух Селім?

— Так. За національністю араб, без підданства.

Це було неймовірно, але це справді був він; минув рівно рік після його погроз наприкінці серпня, млявого, курного і стомленого, як кожне бабине літо в місті. Суха й іржава від спеки Прага обливалася потом, на Жофіні хтось тягнув уночі якийсь предмет, схожий на людське тіло, хаджі наступного дня подзвонив Богаті; рівно через рік...

Майже та сама картина й водночас інша, зовсім інша.

Він поминув солдатів у касках і накидках, ці постаті йому були такі знайомі з фільмів й ілюстрованих книжок про воєнні пригоди. Автомати, міцно затиснуті в руках, і ті самі обличчя, майже ті самі, що були в їхніх батьків, тоді, в дні нашої молодості... Мотори гули, гусениці танків брязкотіли по празькій бруківці, вертольоти кружляли в небі, наче птахи, автомобілі мчали у всіх напрямах, натовп людей ріс, більшав, рухався до Вацлавської площі, одного з тих місць, де вже стільки разів визначалася новітня історія чехів.

Історичний шанс, який не повторюється?

Шанси повторюються, бо їхня поява дорівнює сумі можливостей, поділеній на суму випадків. Який він сьогодні, цей шанс?

Гнітюче почуття в Богати поволі минало, і в цьому була також заслуга Мамдуха Селіма.

Ваші обиватели не можуть чинити інакше, ніж чинять. Проте вони не знають, що вони об'єкт, а не суб'єкт цього хвилювання. Що навіть їхню сьогоднішню емоційну реакцію хтось запланував заздалегідь, хоч і не

зовсім точно; адже ви знаєте, що найбільші політичні провокації зовні проголошуються за свою протилежність; ви, мабуть, знаєте також і те, що автобуси, набиті американськими туристами, поїхали вчора в бік кордону; гадаєте, тільки тому, що американцям не хотілося тут ночувати? Досвідчені політики, які приймають такі рішення, зважують їх протягом цілих місяців; навряд, щоб комусь із них було байдуже, як після цієї вашої відозви «Десять разів по десять істин» може змінитися ситуація в Центральній Європі.

Богата мовчав, саме сьогодні йому не хотілося говорити. Але хаджі свідомо не помічав його мовчанки, сьогоднішній день у чомусь підтверджував його правоту, Богата не знав, у чому саме, але це почуття було таке сильне, що він не зміг заперечити йому (не було, зрештою, й чого), ні попрощатися з ним, бо йому треба було з кимось говорити, він не міг залишитися сам серед збудженої Праги з войовничим виглядом.

— Я не політик,— ухильно відповів він.

— Ні. Ви політик. Незалежно від того, вірите в це чи ні. Мусите ним бути. Ви всі політики, хіба ви цього не бачите? Тільки політик, який знає лише наполовину реальний стан речей, або якого навмисне позбавляють інформації, діє так, як вигідно тим, хто позбавив його тієї інформації. Ви гадаєте, що я не стежу за цим нелегальним, чи як його ще там називають, з'їздом партії на заводі у Височанах? Я не розумію добре по-чеському й через те слухаю про нього по-німецьки. Як це зрозуміти, пане інженер, що весь його хід транслюють німецькою мовою західнонімецькі радіостанції майже одночасно з чеською трансляцією з Праги? У вас це питання могло й не виникнути, а в мене виникло. Ви перебуваєте в полоні великого хвилювання, і в цьому немає нічого поганого, це хвилювання природне й цілком обгрунтоване. Я не піддаюся йому й через те маю право на ці запитання. Ви не бажаєте, щоб повернулися кривди, і це правильно, вас самих, зрештою, відкликали з Близького Сходу люди, які зараз кричать на височанському з'їзді, що таким кривдам вони покладуть край. Але ваші несправедливості відрізняються від того, що є в нас, і я маю право порівнювати. Ви не напівголі й не живете надголодь. Маєте свою державу й почуття власної гідності. Одне слово, це зовсім інший рівень несправедливостей; ви можете заперечити, що не тільки хлібом живе людина. Звичайно. Цього жадає ось цей натовп, цей тлум людей, і вони мають рацію. Безперечно, мають, тільки вони не знають, де та правда, якої шукають, і повірили демагогам, які в вічі пообіцяли їм щось інше, ніж роблять у них за спиною. Ви homo politicus, пане інженер, і знаєте, що життя йде далі. Що ці дні минуть, і що ці люди повернуться на свої заводи, в установи й школи, що дехто з тих людей, які тримаються зараз у тіні, втече, а дехто перевдягнеться, щоб продовжувати те, що їм сьогодні ще не вдалося. Розплачуватимуться за них інші, адже так воно було завжди.

Вони протискувалися крізь натовп людей, обминали танки, колони автомобілів, оглушені шумом, брязкотом і гуркотом моторів, схвильованими голосами, які линули з транзисторів, а найбільше власними думками.

Хто про це знав, хто цього хотів?

Він згадав, як довго вагався Лінда, перш ніж підписати «Десять разів про десять істин». Політичні провокації обертаються в свою протилежність, сказав Мамдух Селім. Кому потрібен був цей день і хто завтра матиме з нього користь? І чи в цьому взагалі була потреба? Чи не вигадано все це, чи не розпалено, не перебільшено й водночас не при-

меншено? Хто це говорив днями про процес останніх років, який свідчив про щось зовсім інше, ніж криза,

хто смикає з-за куліс за нитки, на яких ми метляємося, наче ті маріонетки, хто грає свою гру, хоч і по-чеськи, але все ж таки не чеську, хоч і з соціалістичною фразою, але все ж таки не соціалістичну?

Я — homo politicus, хаджі має рацію.

В Празі росіяни, повідомив уночі незнайомий голос, та в ту хвилину йому було байдуже, хто це сказав. Це міг бути голос гніву, але з таким самим успіхом це міг бути й голос полегкості. Він не знав, що це було насправді, забув інтонацію й марно намагався прикликати на допомогу власні почуття; але тепер він знав, твердо й напевно, що тут ішлося не про почуття, що тут взагалі не йшлося і не йдеться про емоції, які можуть прикрашати людину й націю, якщо розпалять у них ці найвеличніші й найетичніші з ідей; але окремі ідеї мали б бути над емоціями. Поки що він не міг цього зрозуміти, але знав, що вистачить маленького кроку, може, години, а може, дня, і він знатиме більше, ніж знає нині. Щоб завтрашній день був мудріший, ніж сьогоднішній, і щоб не було змарновано жодного доброго його наміру. Щоб він стояв у боротьбі історичних сил на тому боці, де правда, де кращі взаємини між людьми. Ось про що йдеться.

Але зрозуміти це — тільки перший крок.

До Праги несподівано приїхала сестра Вєра з чоловіком Карелом.

Богата відразу ж зрозумів: щось сталося, діється щось недобре, вона була якась невпевнена, але зла; не встигли вони привітатися, як він прочитав на її обличчі щось презирливе і вперте, але не хотів у це вірити: він знав її надто давно, й вона ще ніколи такою не була. Ні, це не її обличчя. Пересилюючи саму себе, свою невпевненість, невіру, вона хотіла довести собі істину, в якій сумнівалася.

Що сталося відтоді, як ми бачилися востаннє?

Діти або життя, повторювала вона тоді слова свого чоловіка. Вона хоче пожити собі на втіху, поки ще є час. Людина й світу білого не бачить через ту роботу, а що має з того,

це була напівправда, й за неї він тоді сердився на Вєру, але всяка напівправда — не що інше, як брехня, бо правда неподільна. Сьогодні він бачив по ній, що вона до чогось визріла, а якщо не вона, то він у всякому разі напевне. Богата боявся навіть думати до кінця про це визрівання, він був надто приголомшений останніми днями.

Скільки людей у ці дні вантажать своє майно, цінності й дітей у машини і мчать до кордону з Західною Німеччиною, наче божевільні, пойняті дивним навіженством, яке не може бути наслідком етичних міркувань? Він хотів їх зрозуміти, але не зміг, шаленство — це хвороба, люди втікають від своєї совісті, від накопичення злоби, від чвар, неладу в сім'ї й на роботі... Неначе можна кудись утекти від власних думок і долі.

Він побачив, що всі слова даремні, Вєра їх і слухати не хотіла, вони з чоловіком усе твердо вирішили й приїхали, власне, тільки попрощатися. Він знав, що виглядає в Карелових очах ретроградом, немодним старопатріотом, тим часом як він, доктор Карел Лебеда — досвідчена світська людина, якій пасувала б приватна ординатура, багаті

клієнти з заможних представників upper middle class[1], членство в клубі снобів, яхта і вілла на березі моря. Це скоріше химери, ніж блага, але переконайте в цьому людей, яких багато років переконує в протилежному кіно, телебачення, радіо й преса і чий егоїзм це цілком задовольняє. Його це засмучувало, й водночас брала лють, але якась невиразна, оскільки вона була безадресна, лють проти всього, що подає в карикатурному вигляді життєві блага, яких він прагнув.

Вєра була врівноважена, й жоден з аргументів на неї не діяв. Карел курив люльку, оглядав квартиру Богати, привітався з Інкою (вона була вже вдома разом з дітьми, бо скоро починаються заняття в школі й Інституті сучасних мов) і розповідав знову й знову, що пережив протягом останніх двох тижнів. Богата міг розповісти те ж саме, але йому не хотілося, він не мав чого до цього додати, йому, по суті, було все одно, подробиці його сьогодні особливо не цікавили. Він не перебивав Карела також тому, бо знав, що буде далі. Карел нарешті відважився:

— Ми їдемо до Швейцарії.

— На скільки?

— Там буде видно.

— Це також може означати, що назавжди? — озвалася раптом Інка.

Це здивувало Богату. Він чекав од неї чого завгодно, тільки не того, що вона стане на його бік. Саме тепер, уперше за всю весну й літо. І лише в цю хвилину він раптом усвідомив, що вони, власне, майже не розмовляли після тієї ночі, коли незнайомий голос подзвонив йому. З Інкою сталася якась зміна; хай вона буде стихійна, ще неясна, але вона сталася, й Інка вже знає, що в цю хвилину добре, а що ні. Вона напустилася на Вєру й на Карела так, як цього не зміг би зробити навіть сам Богата:

— Як вам не соромно! Ви егоїсти! Ви чехи чи ні? Чехи! І маєте щодо своєї нації певні обов'язки! Ви їдете служити чужій країні, хоч освіту здобули в нас, тут ти, Кареле, давав обіцянку, що служитимеш людям, я сама це чула, коли тобі вручали диплом! Ти кидаєш своїх хворих, операційний зал і приймальню, залишаєш свою роботу колегам, хай вони працюють за тебе, тобі захотілося раю. Ніякої моралі тут, звичайно, немає, але хіба ти, врешті-решт, відчував у чомусь нестаток? Недавно ти розказував нам про Альберта Швейцера, про те, як він пішов у джунглі, як жертвував собою заради нещасних людей, я думала, що це твій ідеал, а ти, бачу, їдеш тільки тому, що тобі там більше заплатять. Гарний Альберт Швейцер!

Але всі її зусилля були намарні — Карел різко відповідав, що в двадцятому столітті мораль нічого не варта; Вєра вперто мовчала. Вони це вирішили вже для себе остаточно, передали комусь свою квартиру, сховали цінні речі, поміняли гроші за нелегальним курсом на чорному ринку, й завтра будуть уже за кордоном, у ці дні немає нічого легшого, ніж це. Швейцарське, французьке, англійське й австрійське консульства без ніякої затримки оформляють візи кожен день, немовби домовилися між собою вичерпати з цієї країни якнайбільше людей.

Богаті аж боляче було дивитися на це в останні чотирнадцять днів; люди наче побожеволіли, кожен знаходить сотню аргументів для втечі

[1] Верхівка середньої буржуазії *(англ.)*.

за кордон, але серед них немає жодного справжнього — всі вони егоїстичні. Карел виправдувався тим, що був ініціатором створення місцевого комітету «Клубу прогресивних громадян» і що не хоче, аби його через це заарештували, не погоджувався з Богатою, що це звучить смішно; який арешт? Це викрут перед власним сумлінням. Але репресії однаково будуть, втрутилася Вєра. Може, й будуть, розсердився Богата, люди кривдитимуть один одного завжди, будуть мститися, відплачувати один одному, хіба ми не були свідками того навесні? Та всяку несправедливість можна виправити, саме для цього й повинен залишитись тут кожен, хто бодай трохи знає, що таке чесність, справедливість, хто має в собі бодай трохи відваги і доброї волі. Де ти хочеш працювати для своєї нації, для своїх хворих, якщо не вдома? Не посилайся на науку, всяка наука нічого не варта, якщо вона не допомагає поліпшувати стосунки між людьми, а їх можна поліпшувати тільки вдома, де людина розуміє людину, де можна продовжувати те, що почала історія...

Та всі ці слова виявилися даремними — Вєра і Карел поїхали, холодні й чужі, не послухавшись умовлянь Богати й Інки.

Томека Богата побачив у ці дні тільки один раз, він стояв на площадці перед Національним музеєм пополудні першого ж дня подій і дивився вниз, на довжелезну колону сотень тисяч людей, був одним із них і водночас тримався трохи осторонь, як завжди, як усе життя. Він дивився на вишикувані рівними рядами танки й на вертольоти в небі, здавався задуманим, незвичайно сумним. Але суму в ньому все ж таки не було — Томек сумувати не вмів.

Ще коли вони були хлопцями, він здавався Богаті якимсь таємничим, завжди знав трохи більше, ніж інші. Колись, у роки романтичної молодості, він подумав про нього: «Цікаво, як нині виглядав би «герой нашого часу»? При цьому він мав на увазі Владівоя Томека, який цього про себе не думав, цілком напевно, і саме тому Богата був, мабуть, близький до істини.

В цей день вони не зустрілися навіть поглядами — поки Богата протиснувся до нього крізь натовп, Томек зник, його там уже не було. А саме в ці хвилини він був потрібен Богаті, мабуть, як ніколи в житті.

До Праги повернувся Юра Горняк, упевнений в собі, життєрадісний, трохи загадковий і сердечно довірливий. Він приїхав як делегат на партійний з'їзд, але не пішов туди, на такий з'їзд я не піду ні в якому разі, пояснив він Богаті. Ми вчасно розпізнали, що тут пахне заколотом, хіба ти не знаєш Гаврана?

— А ви з ним хіба не були друзями?

— Я давно дивився на нього з підозрою. Це явний правий. Ми знаємо, хто керував із-за куліс цим нелегальним з'їздом, Гавран зрадив робітничий клас, ти ще не раз здивуєшся, коли почуєш, хто стояв за ним! Поки що не випадає казати про це відкрито, ми пошлемо його в якесь посольство, а тоді побачимо.

Це було дивно, як і все, що діялося будь-коли з Юрою Горняком. Чи ці метаморфози теж перебувають у згоді з його індивідуальним планом, необережно вибовканим якось увечері під час студентської ба-

лачки у Богатиній кімнаті на одну особу? Його нинішнє повернення до Праги теж дивне.

— Ти міг би нам допомогти. Ми шукаємо контактів. Хто не йде проти нас, той іде з нами.

— А хто ці «ми»?

Юра Горняк усміхнувся, він любив удавати з себе «сірого кардинала», ще бувши студентом. Свого часу він одержав медаль за партизанську діяльність, хоч і не брав у ній ніякої участі. Потім здобув довіру в Яна Гаврана, Людвіка Горського та його клану; Богата пам'ятав також про те, яку Горняк виявив свого часу активність, щоб переправити устаткування для нафтопереробного заводу в район, від якого він балотувався в депутати. Він відповів Горнякові тодішньою його сентенцією:

— Виходить, своя сорочка ближча до тіла?

Юра Горняк не дав себе спантеличити:

— Все залежить від того, що в даному разі є сорочкою, а що піджаком.

Богаті раптом здалося, що він його зрозумів. І водночас у нього виникло інше враження, не таке приємне, що не треба було давати йому це так ясно зрозуміти.

Цього разу Даніела була вдома. Так само, як рік тому.

Вона переступала через чемодани, складала в них одежу, білизну, туалетне причандалля, все, що ми беремо з собою в далеку дорогу. На стіні бракувало картин і фотографій, навіть той засушений тюльпан, пам'ятку про останній Янів приїзд до Праги, Даніела загорнула в шматок ігеліту й обережно поклала в сумочку.

Він здивовано роздивлявся по кімнаті — так у відпустку не збираються, відколи це вона бере з собою сухий тюльпан, Янову фотографію, оздобне східне дзеркальце, яке він привіз їй колись із Стамбула, відколи це вона пакує книжки із своєї бібліотеки, складає ковдри, штори, килими й рушники на канапу, готується їх зв'язати? Так ми пакуємо все, коли збираємось переїжджати, ні, це не відпустка, що це діється, Даніело?

Вона глянула на нього й завагалася.

Він переступив чемодан, який стояв між ним і нею, схопив її за руки, примусив зупинитися. Вона уникала дивитись на нього, непевно вивільнилася з його рук. Він усе зрозумів, бо знав її вже не один рік; те, що вона зараз робила, вона робила не тільки з власної волі, а швидше комусь корилася, боротьба в ній іще не закінчилася, вона весь час чекала чуда, якогось фатального знаку про зміну цього рішення або про його підтвердження, можливо, чекала на щось ще з самого ранку, перекладала речі з чемодана в чемодан, вішала картини на їхнє місце, казала собі, що нікуди не поїде, й знову відповідала в телефон, що вже майже все спакувала, що лишилося зовсім небагато, що, зрештою, завтра теж буде день.

Він чув останню розмову й відразу ж здогадався, хто це до неї дзвонить. Розсердився на Даніелу:

— Торік ти їздила до Яна. Де він тепер?

— Не знаю, — відповіла вона ослаблим голосом, опустилася навколішки біля чемодана, щось вийняла з нього, спробувала його замкнути, але в неї нічого не вийшло. Він стояв над нею, проте не до-

поміг їй, щось його від цього зупиняло. Не знаю, де він. Місяць тому я отримала від нього дуже милого листа, вперше після того, як ми розсталися, цілих дві сторінки, питає про Борека, передає йому своє вітання і радіє, що ми скоро побачимося, але я не знаю, коли й де, він забув про це написати, якщо це, звичайно, не просто порожня обіцянка...

— А чому ти хочеш їхати з Їркою?

Вона збентежилася й підвелася. Він бачив, що в ній діється — біль, надія, страх, туга, а в цю хвилину ще й щось нове, бажання втекти, заховатися, щезнути, про все забути. Вона спробувала це йому пояснити.

— Я їду з ним... а втім, я з ним не їду. Розумієш?

— Тоді куди ж ти їдеш?

Вона мовчала. І самє цим видала себе.

— Ти хочеш утекти? — здивовано запитав він.— Ти?..

— Справа в тому, що...

— Де ти хочеш шукати Яна? І де знайде він тебе? Він завжди знаходив тебе тут. У цій квартирі. Щоразу, коли він приїжджав до Праги, він приїжджав сюди. А тепер, виходить, тебе тут не будє?

— Я знову... повернулася б. Якби не знайшла його... Неодмінно повернулася б. Можливо. Не знаю.

Він хотів їй сказати: Навіщо ці дурниці? Це недостойно тебе. Ти поїдеш і зовсім пропадеш там, з кожним днем знаходитимеш у собі все менше сили повернутися сюди, навіть хоч би тобі було там хтознаяк погано. Твоє місце тут, люди, які тебе знають, теж живуть тут. Тут ти народилася, і цій країні ти повинна віддати свою працю, свій талант і я не знаю що ще,

але він не сказав цього. Останнім часом він уже стільки говорив з нею на цю тему, що не мав більше чого нині додати. Даніелі не потрібні були слова, вона зрозуміла все й без них,

і через те раптом розплакалася.

Він узяв її голову в свої долоні й поклав собі на плече — так ми заспокоюємо маленьких дітей. Вона плакала довго, а він мовчав, бо не мав уже чого їй сказати. Відчував, як вона підкоряється своєму плачу, що був для неї єдиною полегкістю.

Нарешті сльози її вгамувалися, й вона пішла до ванної вмити заплакане обличчя; до нього долинув звідти хлюпіт води, і йому здавалося, що цє дуже символічно — разом із слізьми Даніела змиває з себе і ще щось. Він визирнув з вікна на моріг під каштаном, де стояв торік і шукав прямокутник світла в чорній травневій ночі й чекав дня, який наближався, але про який іще не було оголошено, той прямокутник, під яким мав сісти сич і прокричати свої пророцтва. Де нині той травень, король місяців? Замість нього тут вересень, пізня пообідня пора, моріг сухий, як гніт, над дахами Праги золотом розливається ласкавє сонце, зграйка дітей грається біля маленького басейну, і Борек теж серед них.

Даніела підійшла до вікна, і в цю мить знизу на неї глянула дитина, її і Янова дитина. Вони зустрілися очима, молода мати й маленький син, вона помахала йому рукою, обоє всміхнулися на знак тихого порозуміння.

Потім вона обернулася до Гінека, все ще нерішуча, й раптом роззирнулася по кімнаті, подумала: «Так, це в он тому чемодані»,

вийняла Янову фотографію, він стояв на бєрезі Влтави, за ним

виднівся Град, одвічна панорама, швидше символ незвичайної історії чехів, аніж дивовижне поєднання історичних стилів. Ян усміхається, а перед ним натискає на спуск апарата невидима Даніела, якій судилося зазнати в житті так мало щастя.

Вона ступнула до стіни й повісила фотографію на місце.

З чеської переклав
Дмитро АНДРУХІВ

ПРО РОМАН АЛЕКСЕЯ ПЛУДЕКА «ВА-БАНК»

Нижче вміщено кілька відгуків чеської преси про твір А. Плудека, присвячений висвітленню подій 1967—1968 рр., коли реакційні сили країни, підтримані міжнародним імперіалізмом, здійснили спробу відкинути чехословацьке суспільство на кілька десятиріч назад і, по суті, реставрувати капіталістичний лад. Трудящі Чехословацької Соціалістичної республіки й насамперед робітничий клас виступили проти намагань реакції зіштовхнути країну зі шляху соціалістичного розвитку й привітали інтернаціональну місію Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності, що прийшли на допомогу чеському й словацькому народам у серпні 1968 р.

Як свідчать фрагменти з рецензій, чеська преса прихильно зустріла роман А. Плудека «Ва-банк».

«Новий роман відомого прозаїка — це перший літературний твір, який у художній формі не лише розповідає про складний розвиток нашого суспільства в 1967—1968 роках, а й намагається розкрити причини цієї кризи. І треба сказати, що він досягає успіху... Без сумніву, це твір, якого давно вже бракувало в нашій сучасній соціалістичній літературі».

(«Гідний уваги роман про сучасність: А. Плудек: «Ва-банк», «Нова свобода», Острава, 21. VIII. 74 р.).

«Плудек конкретний у змалюванні подій і людей, їхніх взаємин і контактів. Єдине, що змінює автор роману «Ва-банк», то це імена реальних осіб, установ, громадських організацій, але їхній характер і діяльність залишаються. Завдяки роману ми маємо змогу простежити за конкретними подіями 1967—1968 років, за позицією, поглядами й долею реальних людей. Під вигаданими іменами перед нами постають знайомі особи з-поміж елітарних інтелектуалів... Роман... дає вичерпну відповідь на низку проблем... передусім проблем етичних і моральних... Це не тільки пересторога, а й вагомий внесок у справу боротьби передових суспільних сил за зміцнення соціалізму в нашій країні».

(Прубой, Усті-над-Лабоу, 7. VIII. 1974 р.).

«Плудеків твір, по суті, новаторський: це перше белетристичне опрацювання періоду кризи. Відстань надто коротка для того, щоб письменник міг зробити більше, ніж він зробив, відтворивши загальну атмосферу тієї тривожної доби».

(«Новий роман Алексея Плудена», «Лідова демократіе», 4. IX. 1974 р.).

«Книга заслуговує на особливу увагу вже хоча б тому, що це перша спроба художнього змалювання періоду, який не тільки в нашому мистецтві й культурі, а й у сфері політичній, суспільній і моральній залишив глибокі негативні сліди, які ми поступово, а іноді й не безболісно мали виправляти».

(«Гідна уваги спроба», «Свободне слово», Брно, 5. IX. 1974 р.).

«В чеській белетристиці останніх двох років з'явилося кілька романів та інших прозових творів, події яких датовані 1968 роком: я маю на увазі, скажімо, книги Й. Коларової, Б. Ногейла, Б. Ржиги, В. Клевіса та ін. 1968 рік, спроба реакції повернути розвиток нашого суспільства на два десятиліття назад, до тих часів, що передували лютому 1948 року, відновити суперечки й антагонізм, що випливає з панування буржуазії, боротьба, в яку вступили з реакцією соціалісти і комуністи,— все це знайшло відгомін у десятках людських доль, набуло конкретного історичного вигляду. Люди виявилися такими, якими вони були в своїй суті — або залишилися стійкими, глибокі соціалістичні переконання дозволили їм відділити правду від брехні й наклепів, або з їхнього обличчя спала маска, й непостійність характеру, кар'єризм виявилися в повній наготі, прикривані вже тільки порожньою пишномовністю фрази.

«Ва-банк» Алексея Плудека є твором іншого типу, ніж згадані книжки, він задуманий як роман політичний і до певної міри як роман ключовий, з усім ризиком, який несе в собі це вирішення, і з вимогами, які треба виконати, якщо ми хочемо дати твір, внутрішньо об'єднаний, здатний спиратися на людську й суспільну правду. Під вигаданими іменами проходять люди й відбуваються події, в яких ми не раз можемо вгадувати або й просто визначати справжні імена й факти. «Ва-банк» має, звичайно, й образи чисто вигадані, необхідні для художнього скорочення шляху, для типізації».

(Гана Грзалова, «Спроба політичного роману», «Руде право», Прага, 21. I. 1975 р.).

ПРО СПАДЩИНУ ХЕМІНГУЕЯ

1972 року Мері Хемінгуей здійснила другу велику (після роману «Острови в океані») публікацію із рукописної спадщини Хемінгуея — передала видавцям вісім оповідань, що тематично належать до циклу оповідань про Ніка Адамса. Відомі читачеві твори цього циклу письменник свого часу видавав у різних збірках.

Перше оповідання про Ніка Адамса побачило світ близько півстоліття тому, а останнє з опублікованих за життя письменника — 1933 року. Послідовність появи творів не відповідала хронології життя героя. Наприклад, через вісім років після «Великої ріки з двома серцями» вийшло «Таким ти ніколи не будеш», і в другому оповіданні дія відбувається раніше. ніж у першому.

Безумовно, кожен уважний читач відразу помітить, що твори, видрукувані за життя автора, відрізняються технікою письма від тих, що з'явилися в публікації Мері Хемінгуей. Останні стосуються різних періодів життя героя — від раннього дитинства («Три постріли») до одруження. («День одруження»). З-поміж них завершеним можна вважати, мабуть, тільки одне — «Люди влітку». Решта ж — це швидше начерки, ескізи до якихось значніших творів, а найбільший за обсягом твір «Останній незайманий край» виглядає як незавершена повість.

У «Ночі перед висадкою» ми бачимо Ніка під час першої світової війни на борту пароплава «Чікаго», що відпливає до Франції. Як твердить відомий дослідник творчості Хемінгуея і упорядник «Оповідань про Ніка Адамса» Філіп Янг, з цього епізоду мав починатися так і не написаний роман про першу світову війну під назвою «Разом з юністю».

У кожному тексті нової публікації впадає в око невластива Хемінгуею багатослівність, певна аморфність внутрішніх монологів — у них не дотримано до кінця славнозвісного принципу «айсберга».

Але навіть згадані «вади» становлять інтерес для кожного, хто любить Хемінгуея і хоче глибше зрозуміти його творчість, бо, читаючи ці оповідання про Ніка Адамса, ми потрапляємо у творчу лабораторію письменника, бачимо, порівнюючи незавершений начерк з якимсь відомим оповіданням, як ретельно опрацьовував письменник кожен зворот, кожне слово, бачимо, в якому напрямку рухалась його думка, як виліплювалися живі образи, якою ціною досягалася максимальна точність і простота стилю письменника.

І ще одна причина робить публікацію цих оповідань визначним історико-літературним фактом. Справа в тому, що виникали вони в перший період творчості Хемінгуея, можна сказати — в період, коли викристалізовувалися його соціальні та естетичні погляди, формувався його письменницький хист.

Хемінгуей — письменник «автобіографічний». Життя Хемінгуея — в його героях. І якщо лейтенант Генрі і Джек Барнс, і Роберт Джордан, не кажучи вже про Річарда Кантуела і Томаса Хадсона — це доросле життя Хемінгуея, то Нік Адамс — його початок. «Про ті місця, де він жив хлопчаком, він написав досить багато. Стільки, скільки тоді міг», — каже письменник Гаррі, герой оповідання «Сніги Кіліманджаро». Очевидно, Хемінгуей пише тут про себе самого.

З-поміж усіх героїв Хемінгуея Нік Адамс найближчий до самого письменника, він є якоюсь мірою його «alter ego». Це помітно і в оповіданнях, видрукуваних раніше, хоч там письменник свідомо відокремлює свого героя від себе, «узагальнює» його. А от з нової публікації ми дізнаємося, що Нік Адамс — початкуючий письменник, і його думки про письменницьку працю близькі до поглядів самого Хемінгуея, пізніше детально викладених у «Святі, яке завжди з тобою».

В «Останньому незайманому краї» між рядками вже вгадується й «кодекс честі» героя — засади, які визначають потім поведінку інших персонажів письменника.

Найбільш розкованим і в якомусь

розумінні не зовсім «хемінгуеївським» виступає Нік Адамс в «Останньому незайманому краї» Ми бачимо Ніка хлопцем років шістнадцяти (трохи старшим, ніж в оповіданні «Батьки й сини»), який разом із сестрою тікає в ліс, рятуючись від арешту за браконьєрство. Цікаво, що стосунки Ніка з маленькою сестрою сентиментально-ідилічні, і в зв'язку з цим виникає асоціація з портретами жінок у подальших творах Хемінгуея, в романах «По кому подзвін», «Острови в океані» та інших: там вони також ідилічні, бездоганно прекрасні і сприймаються швидше як втілення мрії письменника про ідеальну жінку, ніж як образи, взяті з життя.

Ніжне піклування Ніка про малу сестру, цілковита довіра і взаєморозуміння між ними, незважаючи на різницю у віці, сприймається в підтексті як вираз туги письменника за втраченим дитинством, за минулим, коли всі проблеми були незмірно простішими, коли в Америці ще можна було знайти «останній незайманий край», де людина могла відчувати свою єдність з природою. В таких умовах тільки справді ідилічна дружба могла доповнити гармонію природи і людського духу. Нік щасливий у товаристві своєї маленької сестри, істоти ідеально чистої і водночас цілком від нього залежної, сповненої щирої дитячої любові до брата. Піклуючись про неї. Нік почувається ще сильнішим у свої шістнадцять років. Він тільки починає розуміти значення часу в житті людини — неповторність кожної миті, яку дорослий Нік відчуває так глибоко. Але вже й тепер, коли він каже сестрі: «отакими були дерева в давні часи. Це чи не останній незайманий край з тих, що лишились. Ніхто ніколи сюди не дістається», — в словах його вчувається не тільки конкретна туга хлопця, закоханого в природу, а й глибший, символічніший зміст. Останній незайманий край — це ще й ідилія стосунків із сестрою, і відчуття власної сили на порозі дорослого життя, і переконаність у своїй правоті. Цей останній незайманий край близький світові малого Гекльберрі Фінна, світові, з якого, як сказав колись Хемінгуей, вийшла вся сучасна американська література. Оповідь у «Останньому незайманому краї» обривається на півслові, і нам залишається тільки пошкодувати з приводу цього. Але й видрукувана частина має художню й пізнавальну цінність.

Кілька слів про характер самої публікації у США. Філіп Янг умістив ці оповідання в окремій книжці разом з усіма оповіданнями про Ніка Адамса, виданими раніше, поділивши її на розділи під окремими назвами: «Північні ліси», «Самостійно», «Війна», «Солдат удома», «Товариство з двох». Книжка відкривається досі невідомим оповіданням «Три постріли», де розповідається про дитинство героя, і далі упорядник дотримується послідовно-біографічного принципу.

З таким порядком розміщення творів, напевне, можна погодитись, але поділ на розділи — навряд чи виправданий; в усякому разі, він не відповідає задумові Хемінгуея і певною мірою утруднює читання, нав'язуючи читачеві логічно невиправдані паузи.

Невідомі досі оповідання про Ніка Адамса значно поглиблюють і доповнюють наше уявлення про цього улюбленого героя Хемінгуея. Численні спостереження та думки автора свідчать про його цілковиту єдність з Ніком.

Отже, перед нами матеріали з творчої лабораторії видатного письменника, що мають цінність як художні твори, дозволяють проникнути в таємниці письменницької техніки Хемінгуея і в його духовний світ.

Тому публікація раніше невідомих творів Хемінгуея становить інтерес і для дослідників його творчості, і для широкого читача.

Юрій ПОКАЛЬЧУК

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

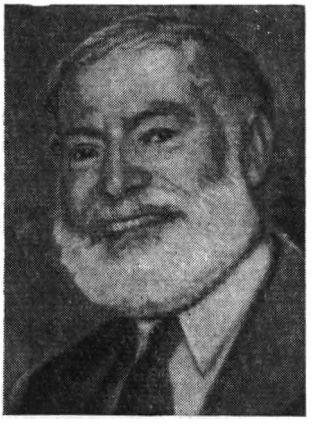

ТРИ ПОСТРІЛИ

Нік роздягався в наметі. Він бачив тіні свого батька й дядька Джорджа, відкинуті багаттям на брезент. Почував себе дуже незручно й засоромлено і роздягався швидко, як тільки міг, дбайливо складаючи одежу. Йому було соромно, бо, роздягаючись, він згадав минулу ніч. Цілий день він не думав про це.

Після вечері батько з дядьком узяли ліхтар і пішли на озеро рибалити. Перед тим, як зіштовхнути човен на воду, батько сказав йому, що якби трапилося щось непередбачене, коли їх не буде, Нік повинен тричі вистрелити з рушниці, й вони відразу ж повернуться. Нік неквапливо пішов лісом до намету. В темряві йому було чути плеск весел. Батько веслував, а дядько сидів на кормі з вудкою, ловлячи на блешню рибу. Він сів туди відразу ж, тільки-но батько зіштовхнув човен. Нік дослухався до звуків на озері, поки було чути плеск весел.

Йдучи назад лісом, Нік відчув страх. Йому завжди було лячно поночі в лісі. Відкинувши полу намету, він роздягся і ліг тихенько під ковдри в темряві. Вогнище біля намету вигоріло, лишився тільки присок. Нік лежав спокійно і намагався заснути. Ніде ані звуку. Нік знав, що якби до нього долинув бодай лисячий гавкіт чи ухкання сови, все було б гаразд, бо він не боявся чогось певного, знайомого. Але поступово його огортав дедалі більший страх. Зненацька він почав боятися смерті. Лише кілька тижнів тому в церкві, коли він ще був удома, співали гімн: «Якогось дня урветься срібна ця струна». Слухаючи цей гімн, Нік раптом зрозумів, що якогось дня йому доведеться умерти, і відчув себе майже хворим. Він уперше по-справжньому усвідомив, що йому, саме йому теж доведеться колись умерти.

Тієї ночі він сидів у вітальні, намагаючись при світлі нічника читати «Робінзона Крузо», щоб прогнати від себе думку про те, що якогось дня срібна струна його життя повинна урватись. Служниця відшукала його там і пригрозила, що поскаржиться батькові, якщо він негайно не піде спати. Він ліг у ліжко, але, як тільки служниця пішла до своєї кімнати, знову повернувся до вітальні й читав при світлі лампи аж до ранку.

Минулої ночі в наметі його огорнув той самий страх. Страх повертався до нього тільки вночі. Спочатку це було скоріше усвідомлення страху, ніж самий страх. Але воно було завжди чеканням страху і переростало в нього дуже швидко. Щойно страх огорнув його по-справжньому, він узяв рушницю й, виставивши цівку з намету, тричі вистрелив. Рушниця при цьому незграбно підстрибнула. Він чув, як луна пострілів котиться поміж деревами. Постріли прогнали його страх, він ліг, очікуючи на повернення батька, і заснув ще до того, як батько й дядько загасили свій ліхтар на другому боці озера.

— Клятий хлопчисько,— вилаявся дядько Джордж, коли вони знову повеслували назад.— Навіщо ти сказав йому, щоб він нас покликав? Певне, злякався чогось?

Дядько Джордж був запеклий рибалка й молодший батьків брат.

— Та мабуть. Він ще зовсім дитина,— сказав батько.

— Але це не привід, щоб брати його з собою в ліс.

— Я знаю, що він страшенний боягуз, — сказав батько, — але ми всі були такими в його віці.

— Я не можу спокійно дивитись на нього,— сказав дядько Джордж.— Він у тебе такий брехун...

— Ну годі вже про це. Ти ще матимеш нагоду порибалити.

Вони зайшли до намету, і дядько Джордж посвітив ліхтарем просто у вічі Нікові.

— Що трапилось, Ніку? — спитав батько.

Нік сів на постелі.

— Щось середнє між лисицею й вовком ганяло тут довкола намету,— відповів він.— Менше схоже на лисицю, а більше на вовка.— Вираз «середнє між» він засвоїв сьогодні від дядька.

— Він, мабуть, чув, як ухнула сова,— сказав дядько Джордж.

Вранці батько побачив дві великі липи, що росли навхрест і терлися одна об одну при вітрі.

— А може, це липи рипіли, Ніку? — спитав він.

— Можливо,— відказав Нік.

— Не треба ніколи лякатися в лісі, Ніку. Тут нема нічого такого, що могло б заподіяти тобі зло.

— Навіть блискавка? — спитав Нік.

— Так, навіть блискавка. Якщо тебе захопить у лісі гроза, виходь на відкрите місце. Або ставай під бук. У них блискавка ніколи не б'є.

— Ніколи? — здивувався Нік.

— В кожному разі, я ще ніколи не чув про таке,— відповів батько.

— Тоді я радий, що довідався про це,— сказав Нік.

Тепер він знову роздягався в наметі. Відчував дві тіні на стіні намету, хоч і не дивився на них. Потім він почув, як хтось витягає на берег човен. Дві тіні зникли. До нього долинув голос, який із кимось розмовляв.

Потім батько гукнув:

— Одягайся, Ніку!

Він одягнувся швидко, як тільки міг. Батько зайшов до намету й почав порпатися в матер'яних валізках.

— Надягни пальто, Ніку,— сказав він.

З англійської переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК

ІНДІАНЦІ ВИЇХАЛИ

Від ферми Старого Бекона дорога на Петоскі здіймалася круто вгору. Ферма стояла в кінці дороги, і через те здавалось, що, крута й піщана, вона починається на самій фермі, здирається на високий пагорб і губиться в лісі, який несподівано виростає серед поля на видовженому схилі.

В лісі пісок на дорозі був прохолодний і пружний від вогкості. Дорога бігла то вгору, то вниз, а обабіч підступав ліс з кущами ягід та буковим молодняком, що їх час від часу доводилось вирубувати, щоб дорога не заросла зовсім. Влітку понад дорогою індіанці збирали ягоди й несли їх продавати вниз, до котеджу; червону дику малину, яка була дуже ніжна й чавилася від власної ваги, а пізніше ожину, лискучу і тверду, складали у відра й, щоб вона зберегла свою свіжість, накривали липовим листям. Індіанці тихо пробиралися лісом до котеджу біля озера. Ніхто не чув їхніх кроків, як вони приходили до кухонних дверей і ставали з бляшаними відрами, повними ягід. Часом, коли Нік читав, лежачи в гамаку, він вгадував по запаху, що індіанці входять у ворота, минають стоси дров й обходять будинок. Від усіх них пахло однаково. Цей солодкий запах він уперше почув у хатині, яку Старий Бекон здавав індіанцям. Коли вони виїхали, Нік зайшов досередини, і там скрізь був цей запах. Потім Старий Бекон ніколи не міг здати свою хатину білому; індіанці ж не хотіли селитися в ній через те, що чоловік, який жив там, Четвертого липня[1] пішов у Петоскі хильнути віскі, а по дорозі назад ліг та й заснув на залізничній колії, і його переїхав нічний поїзд. Це був височенний індіанець, який зробив колись Нікові ясеневе весло для каное. Він жив сам, пив болезаспокійливі ліки й блукав ночами лісом. Таких, як він, було чимало.

А от щасливих індіанців не траплялось. Давніше вони були — старі фермери, які працювали на своєму господарстві, старіли й товстішали разом з численними дітьми та онуками. Скажімо, Саймон Грін, котрий жив на Гортенс-Крік і володів великою фермою. Саймон Грін помер, а діти його продали ферму, поділилися грішми й роз'їхалися хто куди.

Нік згадав, як Саймон Грін сидів на стільці перед кузнею в Гортенс-Бей і загоряв, поки всередині підковували його коней. Нік, копаючи лопатою вогку прохолодну землю за повіткою, вибирав з неї черв'яків і прислухався до дзвінких ударів молота по залізу. Він присипав землею черв'яків у бляшанці й акуратно розрівнював лопатою перекопане місце.

— Привіт, Ніку,— сказав Саймон Грін, коли Нік вийшов.

— Привіт, містере Грін.

— Рибалити зібрався?

— Так.

— Ну й спека сьогодні, — всміхнувся Саймон.— Скажи татові, що цієї осені буде багато дичини.

Нік пройшов поза кузнею до будинку, щоб взяти вудку і кошик для риби. Коли він спускався до річки, Саймон Грін їхав дорогою в своїй бричці. Ніка він не помітив, бо той уже зайшов у чагарники. Більше Нік його не бачив. Тої зими Саймон Грін помер, а влітку ферму його продали. Він не залишив нічого, крім ферми. Все було вкладено в неї. Один з його синів хотів і далі господарювати там,

[1] День незалежності США.

та інші не погодились і все спродали. Виторг був удвічі менший, ніж сподівались. Син Гріна Едді, той, що хотів далі господарювати, купив ділянку землі на Спрінг-Брук. Двоє інших придбали гральний дім у Пелстоні. Невдовзі вони прогоріли. Ось так і не стало тут індіанців

З англійської переклала
Людмила ГОНЧАР

ОСТАННІЙ НЕЗАЙМАНИЙ КРАЙ

— Нікі,— сказала йому сестра.— Ось послухай мене, Нікі.

— Я нэ хочу цього й чути.

Він стежив за дном джерела, де нуртувалася вода і пісок підіймався струмочками. Роздвоєний патик стирчав у гравії біля джерела, і на ньому висіла бляшанка; Нік Адамс глянув на неї, потім на воду, що підіймалась з джерела, а тоді вільно розливалася в своєму піщаному руслі поблизу дороги.

Йому було видно обидва кінці дороги, й він спершу подивився на пагорб, потім на пристань та озеро, на клапоть лісу по той бік затоки й на відкриту гладінь озера, по якій перебігали білі гребэні хвиль. Він сидів, притулившись спиною до високого кедра, а позад нього, на драговині, ріс густий кедровий ліс. Сестра сиділа поруч на мохові, обіймаючи його рукою за плечі.

— Вони чекають, що ти прийдеш додому вечеряти,— сказала вона.— Їх там двоє. Вони приїхали на бричці й запитали, де ти.

— Хтось їм сказав?

— Ніхто ж не знав, де ти, тільки я. Багато спіймав, Нікі?

— Двадцять шість штук.

— Вэликі?

— Саме такі, як замовляли для обідів.

— Ох, Нікі, я так не хочу, щоб ти продавав їх.

— Вона платить мені по долару за фунт,— сказав Нік Адамс.

В його сестри була засмагла шкіра, темно-карі очі й темне волосся із світлими пасмами, що вигоріли на сонці. Вони любили одне одного й не любили інших. Тими «іншими» була решта родини.

— Їм усе відомо, Нікі,— безнадійно мовила сестра.— Вони сказали, що хочуть взірцево покарати тебе й відправити до колонії.

— У них є тільки один доказ проти мене,— сказав Нік.— Та все ж, я гадаю, мені треба втекти на якийсь час.

— Можна мені з тобою?

— Ні. Пробач, Мізинчику. Скільки в нас грошей?

— Чотирнадцять доларів і шістдесят п'ять центів.

— А ті казали ще що-небудь?

— Нічого. Тільки тэ, що залишаться в нас, аж поки ти не прийдеш додому.

— Мамі набридне годувати їх.

— Вона вже дала їм поснідати.

— Що вони робили?

— Просто розсиджувались на веранді. Потім спитали маму про твою рушницю, але я заховала її в дровах, коли побачила їх за парканом.

— Ти знала, що вони приїдуть?

— Так. А ти хіба ні?

— Я теж. Хай їм грець.

— Я теж кажу: хай їм грець,— мовила сестра.— Невже я ще така мала, щоб піти з тобою? Я сховала рушницю. Я принесла гроші.

— Я хвилювався б за тебе,— сказав Нік Адамс.— Я навіть не знаю, куди піду.

— Певно, ти знаєш.

— Якщо нас буде двоє, вони шукатимуть пильніше. Хлопця і дівчинку помітити легше.

— А я перебралася б хлопцем,— мовила вона.— Між іншим, мені завжди хотілося бути хлопцем. Вони б нізащо не вгадали, хто я, якби мені підстригти волосся.

— Нізащо,— підтвердив Нік Адамс.— Це так.

— Давай що-небудь придумаємо,— сказала вона.— Ну, будь ласка, Ніку, будь ласка. Я можу стати тобі в пригоді, а тобі буде самотньо без мене. Правда ж, буде?

— Мені вже й зараз самотньо, коли я думаю, що залишу тебе.

— От бачиш! І може статись, що ми не будемо разом багато років. Хто знає? Візьми мене, Нікі. Будь ласка, візьми мене.—Вона поцілувала його й схопилась за нього обома руками.

Нік Адамс дивився на неї і намагався міркувати тверезо. Це давалося важко. Проте виходу не було.

— Я не повинен би брати тебе з собою. Але тоді мені не слід було робити і все інше,— сказав він.— Я візьму тебе. Хоча, мабуть, тільки на пару днів.

— Гаразд,— мовила вона.— Коли я не буду тобі потрібна, я зразу ж повернуся додому. В кожному разі, я повернуся додому, якщо заважатиму тобі, або надокучу, або це буде втратно.

— Давай обміркуємо все як слід,— сказав Нік Адамс. Він глянув в обидва кінці дороги, потім на озеро з білими гребенями хвиль, і вгору на небо, де пливли високі полудневі хмари.— Я піду лісом аж до готелю за косою і продам їй форель. Вона замовила рибу сьогодні на вечір для клієнтів. Зараз на рибні страви попит далеко більший, ніж на м'ясні. Хтозна, чому це так. Я випотрошив форель і загорнув у марлю, так що вона буде свіжа й не зіпсується. Я скажу їй, що маю халепу з інспекторами, що вони розшукують мене, і що я мушу зникнути на деякий час. Попрошу в неї каструльку, солі та перцю, трохи бекону, жиру й кукурудзяного борошна. Вона дасть мені торбину, щоб усе туди поскладати, і я візьму в неї ще сухих абрикосів та чорносливу, чаю, достатньо сірників і великого ножа. Але ковдру я зможу дістати в неї лише одну. Вона мене не викаже, бо купувати форель не менш протизаконно, ніж продавати її.

— Другу дістану я,— сказала сестра.— Обгорну нею рушницю, а ще принесу твої черевики і свої, надягну інші джинси й сорочку, а ці заховаю, і вони подумають, що я в них і досі; візьму мило й гребінець, ножиці, голку, «Лорну Дун» та «Родину Робінзонів із Швейцарії».

— Захопи всі набої двадцять другого калібру, які знайдеш,— мовив Нік Адамс. І поквапно додав:— Мерщій назад! Ховаймось! — Він побачив на дорозі бричку.

Сховавшись за деревами, вони лежали долілиць на пружному мохові й дослухались, як м'яко ступали кінські копита по піску, як ледь

чутно поскрипували колеса. Люди в бричці мовчали, та Нік Адамс нюхом відчув їх, коли вони проїжджали поруч; а ще він відчув запах змилених коней. Він і сам спітнів, поки переконався, що вони вже далеченько від'їхали в напрямку пристані, хоча цілком могли зупинитись біля джерела напоїти коней чи напитись самим.

— Це вони, Мізинчику? — запитав він.

— Так,— відповіла сестра.

— Повзи назад,— сказав Нік Адамс. Він поплазував просто до болота, тягнучи за собою торбину з рибою. Драговина вся поросла мохом і тому була не дуже багниста. Нік звівся на ноги й сховав торбину за стовбуром кедра; тоді жестом наказав сестрі відходити далі. Вони увійшли в кедрові зарості, ступаючи м'яко, наче олені.

— Одного з них я знаю,— сказав Нік Адамс.— Це сучий син.

— Він казав, що вистежує тебе вже чотири роки.

— Я знаю.

— А той другий, здоровило в голубому костюмі з обличчям запеклого жувальника тютюну,— із півдня штату.

— Ага,— сказав Нік.— Ну, тепер, коли ми на них полюбувались, мені краще рушати. Втрапиш сама додому?

— Певно. Я піду навпростець до вершини пагорба й обминатиму дорогу. Де ми зустрінемось увечері, Нікі?

— Я гадаю, тобі не варто йти, Мізинчику.

— Я повинна піти з тобою. Ти не знаєш, що це для мене. Я можу написати мамі записку і пояснити, що я пішла з тобою і ти подбаєш про мене як слід.

— Ну гаразд,— погодився Нік Адамс.— Я чекатиму коло великої ялиці, тієї, в яку влучила блискавка. Та, що внизу, над бухтою. Знаєш її? Біля шляху.

— Але ж це біля самісінького будинку!

— Я не хочу, щоб тобі довелося тягти речі надто далеко.

— Я зроблю, як ти скажеш. Тільки будь обережний, Нікі.

— Якби мені зараз рушницю, дійшов би я до узлісся і порішив отих двох виродків, поки вони ще там, біля пристані, причепив би до них по залізяці і вкинув у воду.

— А потім, що б ти робив?— спитала сестра.— Їх же хтось прислав сюди.

— Ніхто не присилав отієї сволоти, яка мене знає.

— Але ж ти забив лося, і продавав форель, і вбив те, що вони витягли з твого човна.

— Я добре зробив, що вбив те.

Він не любив згадувати, що то було, бо саме це вони й використовували як доказ проти нього.

— Знаю, але людей ти вбивати не будеш, саме тому я і йду з тобою.

— Облишмо балакати про це. А все ж мені б хотілося порішити тих двох виродків.

— Знаю,— сказала вона.— І мені теж. Але ми не вбиватимемо людей, Нікі. Обіцяєш мені?

— Ні. Я не певен, чи безпечно відносити зараз форель.

— Давай віднесу я.

— Ні. Вона надто важка. Я пронесу її через болото аж до лісу. А ти йди прямо до хазяйки і глянь, чи вона вдома і чи все гаразд. Якщо так, шукай мене біля великої липи.

Фото
А. Е. Хотчкера

Фотографія, яку Хемінгуей любив найбільше. Знято її весною 1954 р. в Альпах по дорозі в Ніцу. Хемінгуей щойно видужав після авіакатастрофи в Африці.

Як відомо, Хемінгуей писав свої твори, стоячи за спеціальною конторкою. А перечитував їх, сидячи за письмовим столом. Фото 1948 р.

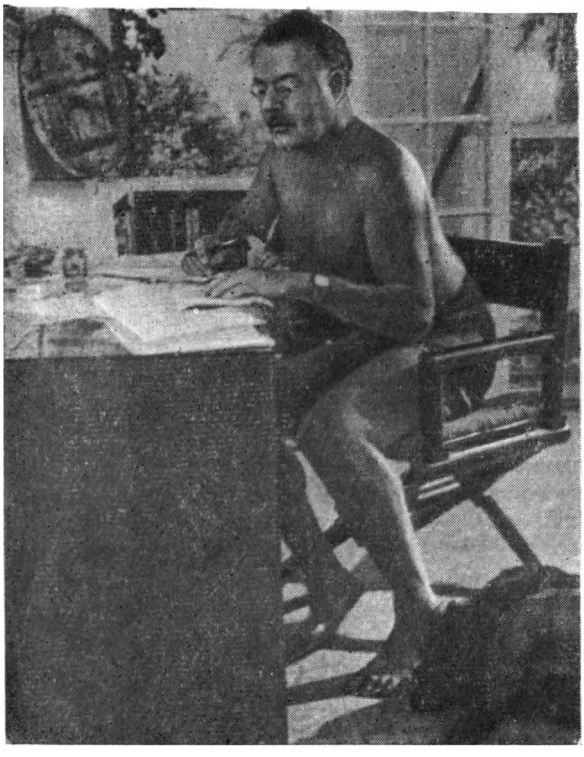

Венеція, січень 1950 р. Хемінгуей з дружиною Мері та знайомою венеціанкою Адріаною Іванчич.

— Через болото далеко, Нікі.

— З виправної колонії теж далеко.

— Можна мені піти з тобою через болото? Я заскочу до готелю, зроблю все, як ти сказав, а тоді вийду до тебе й заберу рибу.

— Можна й так,— сказав Нік.— Але я хочу, щоб ти зробила інакше.

— Чому, Нікі?

— Тому що ти їх, можливо, побачиш по дорозі й скажеш мені, куди вони поїхали. Я зустріну тебе в памолодку за готелем, біля великої липи.

Нік прочекав у молодому ліску понад годину, та сестра не приходила. Коли вона з'явилась, то була збуджена, і Нік відчув, що вона втомилась.

— Вони у нас вдома,— сказала дівчинка. — Сидять собі на веранді, дудлять віскі та імбирний ель, а коней розпрягли і завели до стайні. Кажуть, що чекатимуть, доки ти не повернешся. Це мама розповіла їм, що ти пішов рибалити на затоку. Гадаю, вона ненавмисне. Сподіваюсь, що ні.

— А як місіс Пакард?

— Я застала її на кухні, й вона спитала мене, чи я тебе бачила. Я відповіла, що ні. Тоді вона сказала, що чекає на тебе з рибою. Вона була стурбована. Так що можеш нести форель.

— Гаразд,— мовив він.— Риба гарна й свіжа. Я загорнув її в папороть.

— Можна мені зайти з тобою?

— Ну звичайно,— сказав Нік.

Готель містився в довгій дерев'яній будівлі з верандою, яка виходила прямо на озеро. Широкі дерев'яні сходи вели до причалу, і вздовж них тяглася кедрова загорожа. На веранді стояли стільці з кедра; на цих стільцях сиділи люди в білому, ще молоді на вигляд. Із трьох труб на галявині, куди вели вузенькі доріжки, била джерельна вода. Джерело було мінеральне, й через те вода відгонила тухлими яйцями; Нік із сестрою пили її для тренування сили волі. Щоб підійти до готелю з двору, де була кухня, вони перейшли кладку через невеликий струмок, який впадав у озеро біля готелю, і з чорного ходу прослизнули на кухню.

— Помий рибу і поклади в льодовник, Нікі,— сказала місіс Пакард.— Я зважу її пізніше.

— Місіс Пакард,— мовив Нік.— Не міг би я побалакати з вами хвилинку?

— Давай,— одказала вона.— Тільки ж бачиш, я зайнята.

— Якщо можна, я хотів би взяти гроші зараз.

Місіс Пакард була вродлива жінка в смугастому бавовняному фартусі. Вона мала чудовий колір обличчя і дуже заклопотаний вигляд. Разом з нею на кухні поралися служниці.

— Не за форель, бува? Ти хіба не знаєш, що продавати форель заборонено?

— Знаю, — відповів Нік. — Я приніс вам цю рибу в дарунок. Я мав на увазі те, що рубав і складав у вас дрова.

— Зараз дам, — сказала місіс Пакард. — Треба піти до флігеля.

Нік із сестрою вийшли за нею надвір. На дощаному помості, який вів із кухні в льодовник, місіс Пакард зупинилась, засунула руку в кишеню фартуха й витягла гаманця.

— Забирайся звідси, — мовила вона швидко й приязно. — Забирайся мерщій. Скільки тобі потрібно?

— Моїх шістнадцять доларів, — відповів Нік.

— Ось тобі двадцять, — сказала вона. — І не вплутуй у цю халепу дівчинку. Нехай вона йде додому й пильнує за ними, аж поки ти будеш у безпеці.

— Коли ви почули про них?

Вона похитала головою.

— Купувати не менш небезпечно, ніж продавати, — мовила місіс Пакард. — Тримайся подалі, доки все не втихне. Ти славний хлопчина, Нікі, що б там не казали. Знайди Пакарда, якщо буде зле. Приходь сюди вночі, коли щось знадобиться. Я сплю чутко. Просто постукай у вікно.

— Ви ж не будете готувати рибу сьогодні ввечері, ні, місіс Пакард? Не будете подавати її клієнтам?

— Ні, — відповіла вона. — Але я не збираюсь її викидати. Пакард годен із'їсти з півдюжини, і я ще кількох таких знаю. Будь обережний, Нікі, хай усе перемелеться. Не попадайся нікому на очі.

— Мізинчик хоче йти зі мною.

— Не здумай брати її, — сказала місіс Пакард. — Приходь надвечір, а я подбаю про те, щоб дещо тобі наготувати.

— Ви дозволите мені взяти каструльку?

— Я приготую все, що треба. Пакард знає, що тобі знадобиться. Більше грошей я тобі не даю, щоб ти не встряв у яку халепу.

— Я б хотів попросити містера Пакарда дістати деякі речі.

— Він дістане тобі все, що треба. Але не крутись поблизу крамниці, Ніку.

— Я передам йому записку через Мізинчика.

— Будь-коли, як тільки тобі щось знадобиться, — мовила місіс Пакард. — Можеш бути спокійний. Пакард розбереться, що й до чого.

— До побачення, тітонько Хеллі.

— До побачення, — сказала вона й поцілувала його. Від неї війнуло приємним запахом. Такий запах стояв на кухні, коли там щось пекли. Від місіс Пакард пахло її кухнею, а там завше стояв приємний запах. — Не хвилюйся і не роби ніяких дурниць.

— Зі мною все буде гаразд.

—Ну звичайно, — сказала вона. — А Пакард щось придумає.

Тепер вони були серед високих ялиць на схилі за будинком. Настав вечір; сонце зайшло за пагорби по той бік озера.

— Я все знайшла, — сказала сестра. — У нас буде чималенький клунок, Нікі.

— Я знаю. Що вони роблять?

— Вони добре підвечеряли, а тепер повсідалися на веранді й випивають. Розповідають один одному байки про те, які вони спритні.

— Не такі вже вони й спритні.

— Вони збираються взяти тебе на змор, — мовила сестра. — Побудеш, мовляв, кілька ночей у лісі й прийдеш додому. Почуєш пару разів крик гагари на голодний шлунок і вернешся.

— Що мати давала їм на вечерю?

— Казна-що, — відповіла сестра.

— Добре.

— Я все записала. Мама лягла спати з мігренню. Вона написала батькові листа.

— Ти його бачила?

— Ні. Він у неї в кімнаті разом з переліком харчів, що їх треба купити завтра в крамниці. Але їй доведеться складати новий список, коли вранці вона виявить, що все зникло.

— Вони багато п'ють?

— Та вже видудлили майже цілу пляшку.

— Шкода, що ми не можемо підмішати туди наркотика.

— Я б змогла це зробити, якби ти навчив мене як. Його додають у пляшку?

— Ні, в склянку. Та в нас його все одно нема.

— А може, він є в нашій домашній аптечці?

— Ні.

— Я б могла вкинути їм трохи опію. У них там є ще одна пляшка. Або каломель. Я знаю, в нас це є.

— Ні, — сказав Нік. — Коли вони заснуть, спробуй надлити трохи з початої пляшки в яку-небудь мензурку і винеси мені.

— Ліпше я піду й попильную за ними, — відповіла сестра. — Ех, якби у нас був наркотик. Я ніколи навіть не чула про нього.

— Це не зовсім наркотик, — пояснив Нік. — Це хлоралгідрат. Його підсипають повії в склянки роззявам-лісорубам, коли хочуть їх обібрати.

— Оце вже справді гидко, — сказала сестра. — Але нам, мабуть, не завадило б мати його трішки на крайній випадок.

— Дай я тебе поцілую, — мовив брат. — Просто на крайній випадок. Ходімо вниз, подивимось, як вони випивають. Хотів би я почути, про що вони балакають у нашому домі.

— Ти обіцяєш не гніватись і не чинити нічого лихого?

— Певно.

— І коням теж. Вони не винні.

— Аж ніяк не винні.

— Шкода, що в нас немає наркотика, — віддано сказала сестра.

— Що ж, нема так нема, — відповів Нік. — Гадаю, його не знайдеться ніде у цьому районі Бойн-Сіті.

Вони сховались за дровами й стежили за двома чоловіками, котрі сиділи біля столу на веранді. Місяць ще не зійшов, і було темно, але обриси чоловіків вирізнялись на тлі озера, що світилось за ними. В цю мить обоє мовчали, схилившись над столом. Потім Нік почув, як дзенькнув лід об цеберко.

— Імбирний ель скінчився, — сказав один із чоловіків.

— Я ж казав, що його ненадовго стане, — відповів другий. — А ти запевняв, що його багато.

— Принеси води. Відро й черпак на кухні.

— Я вже досита напився. Ляжу посплю.

— Ти хіба не хочеш дочекатись хлопчини?

— Ні. Я хочу трохи поспати. А ти попильнуй.

— Як ти гадаєш, він сьогодні прийде?

— Не знаю. Я хочу трохи поспати. Розбуди мене, коли будеш лягати.

— Я можу не спати цілу ніч, —сказав місцевий доглядач. — Скільки таких нічок я провів, очей не стуливши, коли ганявся за браконьєрами!

— Я теж, — мовив південець. — Але зараз я хочу трохи поспати.

Нік та його сестра бачили, як він зайшов у двері. Мати сказала чоловікам, що вони обидва можуть лягти у спальні поруч із загальною кімнатою. Діти бачили, як він запалив сірника. Після того у вікні знову стало темно. Вони слідкували за другим доглядачем, що сидів біля столу, доки голова його не схилилась на руки. Потім вони почули, як він захропів.

— Почекаємо ще трохи, щоб упевнитись, що він заснув міцно. А тоді заберемо речі, — сказав Нік.

— Перелізь через паркан і чекай з того боку, — мовила сестра. — Я можу тут вештатись, скільки хочу. Але раптом він прокинеться й побачить тебе.

— Гаразд, — погодився Нік. — Я все повиношу звідси. Тут майже всі наші речі.

— А ти їх знайдеш без світла?

— Певно. Де рушниця?

— Я примостила її на горішній крокві з того боку. Гляди не спіткнись і не поваляй дрова, Ніку.

— Та не хвилюйся.

Вона підійшла до паркана в глибині двору, де за великою ялицею Нік пакував свій клунок. В цю ялицю минулого літа влучила блискавка, а восени її звалила буря. З-за далеких пагорбів саме сходив місяць; його світло проходило крізь дерева, і Нік міг виразно бачити, що він складає. Його сестра спустила додолу мішок і сказала:

— Вони сплять, наче свині, Нікі.

— Добре.

— Південець уже хропе, як і той, що надворі. Здається, я все взяла.

— Ти мій хороший старенький Мізинчик.

— Я залишила мамі записку, написала, що йду з тобою, і подбаю про все, і щоб вона нікому не казала, і що ти піклуватимешся про мене як слід. Я поклала її під дверима. Вони були замкнені.

— От, паскудство, — сказав Нік і додав: — Вибач, Мізинчику.

— Це не твоя провина, і я тобі зараз не дорікатиму.

— Ти неможлива.

— Ми можемо бути щасливі хоч тепер?

— Певно.

— Я принесла віскі, — мовила вона багатообіцяюче. — В пляшці лишила тільки на дні. Кожен із них думатиме, що це товариш випив. У них все одно є ще одна пляшка.

— Ковдру для себе взяла?

— Ну звичайно.

— Тоді рушаймо.

— Нам буде добре, якщо ми підемо туди, куди я думаю. Ця моя ковдра зробила клунок таким великим. Я нестиму рушницю.

— Гаразд. Які в тебе черевики?

— Мої робочі мокасини.

— А що ти взяла почитати?

— «Лорну Дун», «Викрадений» і «Буремний перевал».

— Тобі ще рано читати це все, крім «Викраденого».

— «Лорну Дун» теж можна.

— Ми читатимемо вголос, — сказав Нік. — Так нам надовше вистачить. Але ти трохи ускладнила справу, Мізинчику, отож нам ліпше не баритись. Не віриться, щоб ці виродки були такі дурні, як удають. Можливо, це тому, що вони випили.

Нік уже спакував клунок і затягнув ремінці; потім присів і взув свої мокасини. Відтак однією рукою обійняв сестру.

— Ти хочеш іти напевне?

— Я мушу йти, Нікі. Тепер уже не вагайся і не будь слабкодухим. Я лишила матері записку.

— Ну добре, — сказав Нік. — Ходімо. Можеш нести рушницю, поки не втомишся.

— Я готова, — сказала сестра. — Дай-но допоможу тобі затягнути ремінь.

— Ти знаєш, що ти зовсім не спала й що нас чекає далека дорога?

— Знаю. Я справді можу не спати цілу ніч.

— Тоді основне, що ти повинна зараз робити — це слідкувати за ногами. Черевики не муляють?

— Ні. В мене шкіра на ногах стала цупкіша від того, що я ходжу боса ціле літо.

— В мене теж, — сказав Нік. — Ну, гайда. Ходімо.

І вони рушили, ступаючи по м'якій глиці. Дерева були високі, і кущі під ними не росли. Діти підіймались на пагорб, і місяць освітлював Ніка з чималим клунком за плечима та його сестру, що несла рушницю 22-го калібру. Досягши вершини пагорба, вони озирнулись і побачили озеро в місячному сяйві. Було так ясно, що вони розгледіли темну косу, а за нею високі схили на далекому березі.

— Ми могли б із ним попрощатись, — мовив Нік Адамс.

— До побачення, озеро, — сказала Мізинчик. — Я люблю тебе.

Вони спустились схилом наниз, перейшли через довге поле, через фруктовий сад, минули негусту загорожу і вийшли на стерню. Ідучи по стерні, подивились праворуч і побачили бойню, велику стодолу в лощовині та старий брусований дім на узгір'ї, яке виходило до озера. Довга алея з пірамідальних тополь, яка вела до озера, була залита місячним світлом.

— У ноги не коле, Мізинчику? — запитав Нік.

— Ні, — відповіла сестра.

— Я вибрав цю дорогу, щоб обминути собак, — сказав Нік. — Вони зразу замовкли б, якби пізнали нас. Але хтось міг би почути, коли вони загавкають.

— Еге ж, — мовила вона. — І відразу здогадався б, що це ми, бо собаки перестали гавкати.

Попереду видніло темне пасмо високих горбів за дорогою. Вони дійшли до кінця скошеного пшеничного поля і перебрели через потічок, що біг низом до хатинки. Потім, по другому скошеному полю, вибрались на горбовину, де була ще одна загорожа й піщаний шлях, за яким ріс густий молодняк.

— Стривай, я перелізу й допоможу тобі, — сказав Нік. — Але спершу хочу глянути на дорогу.

З паркана він побачив горби, темні зарості коло їхнього будинку й блиск озера в місячному світлі. Тоді перевів погляд на шлях.

— На тій дорозі, якою ми прийшли сюди, вони нас не вислідять і

навряд чи зможуть розібрати сліди в глибокому піску, — пояснив він сестрі. — Ми будемо триматись узбіччя дороги, якщо не дуже колотиме в ноги.

— Нікі, справді, я гадаю, вони не досить тямковиті, щоб вислідити будь-кого взагалі. Сам бачиш, вони просто чекали, що ти повернешся додому, а тоді, по суті, напились перед вечерею й опісля теж.

— Вони приїхали на пристань, — мовив Нік. — А я ж був саме там. Якби ти мене не попередила, я попався б.

— Не треба бути бозна-яким кмітливим, аби здогадатись, що ти на великій затоці, після того як мати сказала їм, що ти, певне, пішов на рибалку. Коли я втекла, вони, мабуть, знайшли всі човни на місці, й це наштовхнуло їх на здогад, де ти. Всі ж бо знають, що ти завжди рибалиш нижче млина й фруктової фабрики. Просто їм не вдалося так швидко це зметикувати.

— Нехай так, — сказав Нік. — І все ж вони тоді були страшенно близько.

Сестра подала йому рушницю через загорожу, прикладом вперед, а сама пролізла поміж жердинами. Потім стала поряд із Ніком на дорозі, а він поклав їй руку на голову й погладив її.

— Ти дуже втомилась, Мізинчику?

— Ні, що ти! Я надто щаслива, щоб почувати втому.

— Доки не втомилася зовсім, ступай по піщаному грунту, там, де їхні коні залишили сліди в піску. Пісок такий м'який і сухий, що твоїх слідів не буде видно, а я ітиму там, де твердо.

— І я можу там, де твердо.

— Ні. Я не хочу, щоб ти поранила ноги.

Незабаром вони дістались нагору, до тої височини, яка розділяла обидва озера. Там, обабіч шляху, ріс густий корчастий молодняк, а між ним і дорогою — кущі ожини та дикої малини. Попереду, наче шпилі, між деревами бовваніли верхівки пагорбів. Місяць уже майже зайшов.

— Як ти себе почуваєш, Мізинчику? — запитав Нік сестру.

— Просто чудово. Нікі, а тікати з дому — завжди так приємно?

— Ні. Кожного разу відчуваєш якусь самотність.

— Яку самотність ти відчував?

— Страшну чорну самотність. Жахливу.

— А зі мною ти теж будеш такий самотній?

— Ні.

— Це нічого, що ти зі мною, замість піти до Труді?

— Навіщо ти раз у раз про неї згадуєш?

— Зовсім ні. Можливо, ти про неї думав, і тобі здалося, що я про неї говорю.

— Яка ти спритна, — мовив Нік. — Я згадав її через те, що ти мені сказала, де вона, а коли я про це довідався, то запитав, чим вона займатиметься і таке інше.

— Я гадаю, мені не слід було йти.

— Я казав тобі, що не слід.

— От чорт, — промовила сестра, — Невже ми будемо схожі на інших і зчинятимемо сварки? Я зараз повернуся додому. Ти не зобов'язаний терпіти мене.

— Замовкни, — сказав Нік.

— Будь ласка, не говори так, Нікі. Я можу піти або залишитись, це як ти захочеш. Я піду, коли ти тільки скажеш. Але ми не будемо сваритись. Хіба ми з тобою не надивились на сварки у сім'ях?

— Так, — відповів Нік.

— Я знаю, що наполягла, аби ти взяв мене з собою. Але ж я зробила все так, щоб ти не мав зі мною клопоту. І я таки завадила їм спіймати тебе.

Вони дістались вершини пагорба, і згори їм знову було видно озеро, хоча звідси воно видавалось вузьким і нагадувало велику річку.

— Тепер ми підемо навпростець, — сказав Нік. — Доберемось до старої просіки, а звідти ти вже можеш вертатись назад, якщо справді хочеш.

Він зняв з плеча клунок, прихилив до дерева, а сестра поклала на нього рушницю.

— Присядь, Мізинчику, перепочинь, — мовив Нік. — Ми обоє втомились.

Він лежав, поклавши голову на клунок, а сестра лягла поруч, притулившись щокою до його плеча.

— Я не піду назад, Нікі, якщо ти не відішлеш мене, — сказала вона. — І якщо пообіцяєш, що ми не будемо сваритись.

— Обіцяю.

— А я більше не згадуватиму тобі про Труді.

— До дідька Труді!

— Я хочу помагати тобі й бути твоїм добрим товаришем.

— Так воно і є. Ти не зважай, якщо мені раптом стане тоскно на душі, й не думай, що це я почуваюся з тобою самотнім.

— Гаразд. Ми піклуватимемось одне про одного, і нам буде дуже добре. Ми зможемо гарно повеселитись.

— Так, і ми почнемо це зараз.

— А мені весь час було з тобою весело.

— Нас чекає ще один нелегкий перехід, а потім ще один, по-справжньому важкий, — і ми на місці. Можна зачекати, поки розвидніється, а тоді рушати. Ти поспи, Мізинчику. Тобі тепло?

— Так, Нікі. Я взяла свого светра.

Вона згорнулась клубочком біля нього й заснула. Трохи згодом Нік теж заснув. Він проспав дві години й прокинувся від вранішнього світла.

Нік довго кружляв по молодому лісу, поки вони вибрались на стару просіку.

— Ми не могли залишити слідів, бо зійшли з головної дороги, — пояснив він сестрі.

Стара просіка так заросла, що йому доводилось безліч разів нахилятись, аби не чіплятись за гілки.

— Схоже на тунель, — сказала сестра.

— Незабаром порідшає.

— Я вже коли-небудь бувала тут?

— Ні. Це значно далі од тих місць, куди я брав тебе на полювання.

— Ця просіка виведе нас до схованки?

— Ні, Мізинчику. Нам ще доведеться пробиратись крізь довгі важкі завали. Там, куди ми йдемо, ще ніхто не бував.

Вони прямували старою просікою, а потім звернули на іншу, котра заросла ще більше. Тоді вибрались на галяву, де стояли покинуті хатки лісорубів. Хатки були дуже старі, й дахи на деяких з них попровалювались. Зате поблизу било джерело, з якого вони обоє напились. Сонце

ще не зійшло, і Нік із сестрою о цій ранній порі відчували голод і втому після довгого переходу.

— Тут скрізь був ялицевий ліс, — сказав Нік. — Його вирубали тільки задля кори, а деревину так і не використали.

— А як же дорога?

— Певно, спершу рубали в глибині лісу, а потім тягли кору аж до шляху і тут складали на купи, щоб тихцем її вивезти. Врешті-решт вони вирубали все аж до дороги і склали кору тут, а самі вшились.

— А схованка буде за цими завалами?

— Так. Ми виберемось звідси, потім пройдемо трохи дорогою, потім буде ще один завал, а далі вже почнеться незайманий ліс.

— Як же вони могли лишити все те, що вирубали?

— Не знаю. Мабуть, цей ліс належав тому, хто не хотів його продавати. Вони багато вкрали з віддалених ділянок і сплатили за це податок. Чимало деревини ще й досі тут, проте під'їхати сюди неможливо.

— Але чому люди не спускаються вниз по струмку? Десь же має бути його початок?

Вони відпочивали перед тим, як почати складний перехід через завал, і Нік вирішив усе їй пояснити.

— Ось глянь, Мізинчику. Струмок перетинає ту головну дорогу, якою ми йшли, а тоді тече через фермерське поле. Фермер обгородив його під пасовище й тепер проганяє всіх, хто хоче там порибалити. От люди й зупиняються на містку перед обгородженою ділянкою. А в тому місці, де можна перебратись через огорожу, якщо піти навпростець пасовищем, він тримає бика. Цей бик такий лютий, що й справді нікого близько не підпускає. Це найлихіший бугай, якого я коли-небудь бачив; він лютиться весь час і ганяється за людьми. Далі фермерський маєток кінчається і починається болотиста ділянка з мочарами; треба добре знати ці місця, щоб перейти через них. Втім, навіть коли й знаєш, там небезпечно. А нижче цих місць — наша схованка. Ми підійдемо до неї манівцями, через горби. А ще нижче починається справжнє болото. Погане болото, через яке не можна пробратись. Ну, а тепер рушаймо, найважче в нас ще попереду.

Складний і найскладніший переходи залишились уже позаду. Нікові довелось перелізти через безліч повалених стовбурів — одні були вище його зросту, інші сягали до пояса. Він брав рушницю, клав її на стовбур, тоді підтягав нагору сестру, а додолу вона скочувалась уже сама; або спершу спускався сам, брав рушницю і допомагав дівчинці. Вони перелазили й обминали цілі купи ломаччя, і їм було дуже гаряче, і пилок від жовтозілля та дурману припорошив волосся малій, так що вона почала чхати.

— Кляті завали, — сказала вона Нікові.

Вони спочивали зверху на великій колоді; там, де вони сиділи, виднівся кільцевий надріз від пилки. Кільце було сіре на сірій гнилій деревині, і довкола валялися довгі сірі стовбури та сіре ломаччя, й буяло яскраве дике зілля.

— Це вже останній, — відповів Нік.

— Я їх ненавиджу,— сказала сестра.— І ця клята трава, наче квіти на заростому цвинтарі, який уже ніхто не доглядає.

— Тепер ти розумієш, чому я не хотів, щоб ми пробирались тут уночі?

— Ми б і не змогли.

— Так. Тут ми вже в безпеці. Далі вже буде легше.

З пекучого сонця вони увійшли в тінь велетенських дерев. Завали простягались аж до вершин гребеня і переходили на той бік, а потім починався ліс. Зараз вони ступали по брунатому лісовому килиму, і він видавався пружним та прохолодним під ногами. Підліску тут не було, але дерева повиганялись на шістдесят футів, і гілля починалось аж угорі. В тіні було свіжо, і Нік чув, як високо в кронах дерев шелестів вітрець. Сонце не проникало крізь товщу листя й гілок угорі, і Нік знав, що так буде майже до полудня. Сестра йшла поруч, тримаючи його за руку.

— Мені не страшно, Нікі. Але я тут почуваю себе якось дивно.

— Я теж, — сказав Нік. — Завжди.

— Я ще ніколи не бувала в такому лісі.

— Це все незайманий ліс.

— Ми довго будемо по ньому йти?

— Довгенько.

— Я боялася б, якби йшла сама.

— Я себе почуваю тут якось дивно. Але мені не страшно.

— Я це перша сказала.

— Знаю. Можливо, ми говоримо так тому, що нам страшно.

— Ні. Мені не страшно, бо я з тобою. Проте я знаю, що сама боялася б. Ти приходив сюди з кимось іншим?

— Ні. Тільки сам.

— І ти не боявся?

— Ні. Але в мене тут завжди з'являється дивне відчуття. Таке, мабуть, як у церкві.

— Нікі, а там, де ми будемо жити, не так урочисто, як тут, ні?

— Ні. Не хвилюйся. Там веселіше. Але тут тобі повинно сподобатись. Саме такими були ліси в прадавні часи. Це, мабуть, останній незайманий край із тих, що лишились. Ніхто ніколи сюди не доходить.

— Я люблю прадавні часи. Та мені б не хотілось, щоб усе було таке урочисте.

— А воно й не було таке урочисте. Тільки ялицеві ліси.

— Тут так гарно йти. Я гадала, що гарно тільки за нашим будинком. Але тут краще. Нікі, ти віриш у бога? Можеш не відповідати, якщо не хочеш.

— Я не знаю.

— Гаразд. Можеш не казати. Але ти не будеш проти, коли я ввечері читатиму молитви?

— Ні. Я нагадаю тобі, якщо ти забудеш.

— Дякую. Бо, знаєш, у такому лісі я згадую про бога.

— Ось чому собори будують так, щоб у них було щось подібне до цього лісу.

— Ти ніколи не бачив собору, правда?

— Не бачив. Але я читав про них і можу собі уявити. Найкращий із них — те, що нас зараз оточує.

— Як ти гадаєш, ми коли-небудь зможемо поїхати до Європи і побачити собори?

— Ну звичайно. Тільки спершу мені треба виплутатися з цієї халепи й навчитись заробляти гроші.

— Ти думаєш, що колись зможеш заробляти тим, що писатимеш?

— Якщо я навчусь добре писати.

— А може, тобі б це вдалося, коли б ти писав веселіші речі? Це не моя думка. Мама казала, що всі твої твори хворобливі.

— Надто хворобливі для «Сент-Ніколаса», — сказав Нік. — Там вони нікому не до вподоби, хоча про це й не говорять.

— Але ж «Сент-Ніколас» наш улюблений журнал.

— Знаю, — відповів Нік. — Все одно я вже надто хворобливий для нього. А я ж іще навіть не став дорослим.

— А коли людина стає дорослою? Коли одружиться?

— Ні. Поки ти не виріс, тебе запроторюють у виправну колонію, а після того, як станеш дорослим, — у в'язницю.

— Тоді я рада, що ти ще не дорослий.

— Мене нікуди не запроторять, — сказав Нік. — І давай не розмовляти хворобливо, навіть якщо я так пишу.

— Я не казала, що ти так пишеш.

— Знаю. Проте всі інші це кажуть.

— Давай не журитись, Нікі, — мовила сестра. — Цей ліс робить нас надто серйозними.

— Ми з нього скоро виберемось, — відповів Нік. — І тоді ти побачиш, де ми житимемо. Ти зголодніла, Мізинчику?

— Трохи.

— Ще б пак, — сказав Нік. — Ми з'їмо пару яблук.

Вони спускалися довгим схилом і раптом попереду, між стовбурами дерев, угледіли сонячне світло. Тут, на узліссі, де-не-де росла зимолюбка й мітчела, і лісовий грунт під ногами оживав від барвистого зілля. За деревами вони побачили відкриту луку, яка похило спускалась до білих беріз над річкою. Нижче від смуги беріз видніла темна зелень болота, що поросло кедрами, а за болотом бовваніли темно-блакитні гори. Посередині між ними була розтока озера, але вони її звідси не бачили. Тільки здогадувалися, що вона десь там, у далині.

— Ось і джерело, — сказав Нік сестрі. — А тут, де каміння, раніше був мій табір.

— Це прекрасне, прекрасне місце, Нікі! — вигукнула дівчинка. — А озеро ми теж побачимо?

— Там далі є місцина, звідки його добре видно. Але нам ліпше розташуватись тут. Я назбираю дров, і ми приготуємо сніданок.

— Каміння це дуже давнє.

— Це дуже стара стоянка,— сказав Нік.— А кремені лишились ще від індіанців.

— Як же ти вийшов на неї просто через ліс, без стежки і без зарубок на деревах?

— А ти не помітила позначок на трьох кряжах?

— Ні.

— Колись я тобі їх покажу.

— Це ти їх поробив?

— Ні. Вони тут ще з давніх часів.

— Чому ж ти мені їх не показав?

— Не знаю, — сказав Нік. — Мабуть, хотів похизуватись

— Нікі, вони ніколи нас тут не знайдуть.

— Сподіваюсь, що ні, — промовив Нік.

Приблизно в той час, коли Нік та його сестра підходили до першого завалу, доглядач, що спав на веранді, пробуркався від сонця; будинок стояв у затінку дерев над озером, і сонце, піднявшись над відкритим схилом, засвітило йому прямо в обличчя.

Вночі доглядач вставав напитись води і коли повернувся з кухні, то влігся на підлозі, підмостивши подушечку одного з крісел собі під голову. Тепер, пробуркавшись, він утямив, де він, і підвівся. Спав він на правому боці, бо під лівою пахвою в нього в кобурі був револьвер «Сміт і Вессон» 38-го калібру. Прокинувшись, він помацав, чи зброя на місці, відвернувся од сонячного проміння, котре різало очі, й пішов на кухню; там зачерпнув води з цеберки біля кухонного столу. Дівчина-служниця саме розпалювала вогонь у печі, й доглядач звернувся до неї: — А як із сніданком?

— Нема сніданку,— сказала дівчина. Вона спала в хатині за будинком і зайшла на кухню півгодини тому. Розпростертий на підлозі доглядач і майже порожня пляшка віскі на столі викликали в неї страх та огиду. Потім це її розізлило.

— Що ти хочеш цим сказати «нема сніданку»?— запитав доглядач, все ще тримаючи в руці кухля.

— Тільки те, що сказала.

— А точніше?

— Нема чого їсти.

— А як щодо кави?

— Нема кави.

— А чай?

— Нема чаю. Нема бекону. Нема кукурудзяного борошна. Нема солі. Перцю. Кави. Нема згущених вершків. Нема гречаного борошна від тітки Джемайми. Немає нічогісінько.

— Що ти верзеш? Учора ввечері тут була сила-силенна харчів.

— А зараз немає. Мабудь, бурундуки порозтягали.

Почувши їхню розмову, південець устав і зайшов на кухню.

— Як ви почуваєтесь? — запитала його дівчина.

Доглядач не звернув на неї ніякої уваги.

— Що тут таке, Евансе? — спитав він товариша.

— Цей сучий син приходив сюди ввечері й набрав собі купу харчів.

— Не лайтеся в моїй кухні, — сказала служниця.

— Давай вийдемо, — промовив південець.

Вони обидва вийшли на веранду й причинили за собою двері кухні.

— Що це означає, Евансе? — південець показав на пляшку «Старої Зеленої Ріки», в якій віскі лишилося менше ніж на чверть. — Скільки ж ти, в біса, хильнув?

— Я пив, скільки й ти. Сидів коло столу...

— І що ж ти робив?

— Чекав, ни не заявиться цей клятий Адамсів хлопець.

— І дудлив віскі!

— Ні. Я сидів, а потім устав і пішов на кухню напитися води. Десь о пів на п'яту я ліг тут, під дверима, щоб трохи подрімати.

— Чому ж ти не ліг під дверима кухні?

— Звідси його було б краще видно, якби він прийшов.

— Що ж сталося?

— Мабуть, він заліз до кухні через вікно і все повиносив.

— Бичаче лайно!

— А ти чим займався? — спитав місцевий доглядач.

— Я спав, як і ти.

— От бачиш. Так що не будемо сваритись. Це нам нічого не дасть.

— Скажи тій служниці, щоб зайшла сюди.

Дівчина вийшла з кухні, й південець звернувся до неї.

— Скажи місіс Адамс, що ми хочемо з нею поговорити.

Та нічого не відповіла, проте попрямувала до кімнати, причинивши за собою двері.

— Позбирай усі повні й порожні пляшки, — сказав південець. — Тут спирт нам не зарадить. Хочеш ковтнути?

— Ні, дякую. Мені ще треба сьогодні працювати.

— Тоді я візьму собі одну, — мовив південець. — Так буде порівну.

— Я нічого не пив після того, як ти пішов, — уперто повторив місцевий доглядач.

— Чому ти затявся на цій лайнячій брехні?

— Це не лайняча брехня.

Південець опустив пляшку.

— Гаразд, — сказав він дівчині, яка саме вийшла на веранду. — Що вона сказала?

— У неї мігрень, і вона не може вас бачити. Каже, у вас є ордер. Каже, що ви можете робити трус, якщо хочете, а потім іти геть.

— Що вона сказала про хлопця?

— Що не бачила його й нічого про нього не знає.

— А де решта дітей?

— Поїхали в Шарлевуа.

— До кого?

— Я не знаю. І вона теж не знає. Вони поїхали на танці, сказавши, що залишаться на неділю в друзів.

— А — що то за дитя крутилося тут учора?

— Я нікого тут учора не бачила.

— А воно було.

— Можливо, це була дитина приїжджих. А хлопчик чи дівчинка?

— Дівчинка, років одинадцяти-дванадцяти. Темне волосся і карі очі. Веснянки. Дуже засмагла. В штанях і хлопчачій сорочці. Боса.

— У нас таких багато, — промовила дівчина. — Ви сказали — років одинадцяти чи дванадцяти?

— А, чорт! — вилаявся південець. — Із цих селюків нічого не витягнеш.

— Якщо ми селюки, то хто ж тоді він? — Дівчина глянула на місцевого доглядача. — Хто тоді містер Еванс? Його діти і я ходили до однієї школи.

— Що це за дівчинка? — спитав її Еванс. — Скажи, Сузі, бо я все одно дізнаюсь.

— Відкіль мені знати, — відповіла Сузі, служниця. — Нині сюди з'їжджається стільки людей. Я почуваю себе тут, наче у великому місті.

— Ти ж не хочеш, щоб у тебе були неприємності, правда, Сузі? — запитав Еванс.

— Ні, сер.

— Я це кажу цілком серйозно.

— Ви ж теж не хочете, щоб у вас були неприємності, правда? — мовила Сузі.

Запрягаючи коней, південець сказав:

— Не дуже ми з тобою відзначились, еге ж?

— Він таки випорснув від нас, — мовив Еванс. — Тепер у нього є харчі й, певно, рушниця. Але він ще недалеко. Я можу спіймати його. Ти вмієш ходити по сліду?

— Ні. Не дуже. А ти?

— Хіба по снігу, — засміявся другий доглядач.

— А нам і не треба висліджувати його. Нам головне зметикувати, де він може бути.

— Він би не брав так багато харчів, якби тікав на південь. Узяв би що-небудь і попростував би до залізниці.

— Що зникло з сарая, я не можу сказати. Але в кухні він набрав чимало. Кудись прямує. Я розпитаю про всіх його друзів. А ти зробиш усе можливе, щоб не дати йому пройти в Шарлевуа, Петоскі, Сент-Ігнас та Шібойген. Куди б пішов ти, якби був на його місці?

— На Верхній Півострів.

— Я також. І він там бував. На поромі його було б найлегше схопити. Але звідси до Шібойгена страх як далеко, і він знає цю місцевість не згірш од нас.

— Їдьмо краще до Пакарда. Ми ж збирались сьогодні все з'ясувати.

— А що йому завадить піти на південь через Іст-Джордан і Гранд-Траверс?

— Нічого. Але для нього ці місця чужі. Він піде туди, де йому все знайоме.

Сузі вийшла надвір, коли вони вже відчиняли ворота.

— Можна, я під'їду з вами до крамниці? Мені треба купити продуктів.

— А чому ти думаєш, що ми їдемо саме до крамниці?

— Ви ж казали вчора, що хочете побачити містера Пакарда.

— А як назад? Як ти все донесеш?

— Я гадаю, що хто-небудь підвезе мене. Може, хтось їхатиме на озеро. Сьогодні ж субота.

— Гаразд. Сідай, — сказав місцевий доглядач.

— Дякую, містере Еванс,— відповіла Сузі.

Біля пошти й крамниці Еванс прив'язав коней і перед тим, як зайти досередини, вони з південцем перекинулися ще кількома словами.

— Я нічого не міг допитати в цієї клятої Сузі.

— А що ж ти хотів!

— Пакард непоганий чолов'яга. Його люблять в окрузі. Цю справу з фореллю йому не пришиєш ніяк. Він не з лякливих, і нам не варто псувати з ним стосунки.

— Гадаєш, він може нам посприяти?

— Якщо діяти обережно.

— Ходімо до нього.

Зайшовши до крамниці, Сузі швидко поминула скляні вітрини, одкриті барильця, ящики, полиці з консервами, не помічаючи нікого й нічого, аж поки не дійшла до поштового відділення, де стояли сейфи і видавалась кореспонденція до запитання. Віконечко для відвідувачів було опущене, і вона пройшла далі, в глибину приміщення. Містер Пакард ломиком відкривав дерев'яний ящик. Він глянув на неї і посміхнувся.

— Містере Джон,— швидко заговорила дівчина.— Зараз сюди зайдуть ті два інспектори, які ловлять Нікі. Він утік учора ввечері, і сестричка теж пішла з ним. Ви не прохопіться. Його мати знає про це, так що все гаразд. Вона їм нічого не скаже.

— Він забрав з дому всі харчі?

— Та майже.

— Підбери все, що потрібно, і склади список, а потім ми з тобою все підрахуємо.

— Вони зараз сюди зайдуть!

— Вийди чорним ходом і знову зайди з вулиці. А я піду з ними побалакаю.

Сузі обійшла кругом довгастої будівлі й піднялась на ганок з вулиці. Цього разу вона вже помітила все, коли заходила: впізнала індіанців, які прийшли з плетеними кошиками, двох індіанських хлоп'ят, що розглядали рибальську снасть у вітринах ліворуч. Вона побачила всі патентовані ліки в другій вітрині й помітила тих, хто мав звичай їх купувати. Колись ціле літо вона прослужила в цій крамниці, і їй було добре відомо, що означають загадкові літери й цифри, виведені олівцем на картонних коробках для взуття, для калош, вовняних шкарпеток, рукавиць, кепок та светрів. Вона знала, скільки коштують кошики, що їх принесли індіанці, а також, що пора вже надто пізня, аби виторгувати за них добрі гроші.

— Чому ви так пізно їх принесли, місіс Тейбшоу? — запитала Сузі індіанку.

— Дуже веселе свято — Четверте липня, — засміялась та.

— А як Біллі? — поцікавилася Сузі.

— Не знаю, Сузі. Я не бачила його вже чотири тижні.

— Чому ви не понесете кошики до готелю й не спробуєте їх продати приїжджим? — сказала Сузі.

— Я вже якось носила, — відповіла місіс Тейбшоу.

— Це треба робити щодня.

— Туди далекий шлях, — сказала місіс Тейбшоу.

Поки Сузі балакала зі знайомими й складала список потрібних продуктів, обидва доглядачі зайшли в підсобне приміщення до містера Джона Пакарда.

У містера Джона були сіро-блакитні очі, темне волосся й темні вуса, і в нього завжди був такий вигляд, наче він забрів у свій магазин ненароком. Колись, ще замолоду, містер Джон виїхав з північного Мічігана на цілих вісімнадцять років, і нині він більше скидався на шерифа чи чесного картяра, ніж на власника крамниці. Свого часу він тримав веселі салуни і справи його йшли добре. Але після того, як ліси навкруги повирубували, він осів і купив ділянку землі. Кінець кінцем, коли жителі округи одержали деякі пільги від властей, містер Джон купив цю крамницю. На той час він був уже власником готелю. Але, за його словами, готель без бару нічого не вартий, отож він майже ніколи там не з'являвся. Готелем керувала місіс Пакард. Вона була більш честолюбна, ніж містер Джон, а той запевняв, що не бажає гаяти час на людей, у яких достатньо грошей, аби відпочити, де завгодно, а тоді приїхати до готелю без бару й порозсідатись на веранді у кріслах-гойдалках. Він називав приїжджих «піжонами» і глузував з них перед місіс Пакард, але вона любила його і ніколи не ображалась, коли він її піддражнював.

— Я не проти того, щоб ти називав їх піжонами, — сказала вона йому якось, коли вони вже лежали в ліжку. — Я возилась з цією клятою справою, але я все ще та сама жінка, з якою ти можеш дійти згоди, правда?

Місіс Пакард подобались приїжджі, бо деякі з них були освічені люди, а за словами містера Джона, вона любила культуру так, як лісоруби любили «Пієрлес» — незрівнянний жувальний тютюн. Чоловік щиро поважав її потяг до культури, тому що вона твердила, що не байдужа до культури так, як він до міцного контрабандного віскі, додаючи: «Пакарде, ти можеш не забивати собі голову культурою. Я тобі не буду нею надокучати. Але для мене це щось надзвичайне».

Містер Джон відповідав, що нехай вона собі буде, та культура, дідько з нею, аби тільки йому не довелося їздити в Чотоко чи відвідувати спеціальні «Курси самовдосконалення». Він бував на церковних відправах і релігійних зібраннях, але ніколи не був у Чотоко. Він казав, що ці відправи й зібрання досить нудні, та після них принаймні можна розважитись, спостерігаючи пробудження сексуальності в тих, хто найбільш палко молився. А от йому ще ніколи не траплялись такі, які після подібного зібрання сплатили б свій рахунок. Місіс Пакард, розповідав він Нікові Адамсу, починає непокоїти спасіння його безсмертної душі щоразу, коли вона вислухає проповідь Джіпсі Сміта, знаменитого місіонера, чи когось подібного; але, зрештою, виявляється, що він, Пакард, дуже схожий на цього Джіпсі Сміта, і все знову стає на свої місця. А Чотоко — це взагалі щось далеке. Культура, можливо, і вартісніша од релігії, думав містер Джон. Але це було безстороннє твердження. А вони ж схибнулися на тій культурі. І це була не просто примха, ні.

— Вона їх міцно чимось заполонила, — говорив він Нікові Адамсу. — Це, мабуть, схоже на секту трясунів, тільки розумову. Ти колись це докладно вивчиш і скажеш мені свою думку. Адже ти хочеш стати письменником, і тобі треба в цьому швидше розібратись. Не дай їм себе обскакати.

Містер Джон любив Ніка Адамса, бо в хлопцеві, за його словами, сидить первородний гріх. Нік не знав, що воно таке, але пишався цим.

— Тобі буде в чому каятись, хлопче, — казав містер Джон Нікові. — А це одне з найприємніших занять, які взагалі існують. Ти завжди можеш вирішити, каятись тобі чи ні. Але суть у тім, щоб було в чому каятись.

— Я не хочу робити нічого лихого, — відповів тоді Нік.

— І я не хочу, щоб ти робив, — сказав містер Джон. — Але ти жива істота й будеш грішити. Тільки не треба брехати й красти. Всім людям доводиться обманювати. А ти вибери собі кого-небудь, кому ти ніколи не збрешеш.

— Я вибираю вас.

— Добре. Ніколи не обманюй мене, навіть в дрібницях, а я ніколи не обманю тебе.

— Я спробую, — сказав Нік.

— Е ні, — промовив містер Джон. — Тут треба бути певним.

— Гаразд, — відповів Нік. — Я ніколи вам не брехатиму.

— А що сталося з твоєю дівчинкою?

— Казали, що вона працює в місті, в зоопарку.

— Вона була вродлива і завжди мені подобалась, — сказав містер Джон.

— Мені теж, — сказав Нік.

— Не треба брати це надто близько до серця.

— Я нічим не можу тут зарадити,— сказав Нік. — Вона ні в чому не винна. Така вже в неї вдача. Якби я знову з нею зустрівся, мабуть, усе почалося б спочатку.

— А може й ні.

— Важко сказати. Але я намагався б стриматись.

Містер Джон думав про Ніка, підходячи до прилавка, де на нього чекали двоє чоловіків. Він придивився до них, поки стояв там, і вони йому не сподобались. Еванса, місцевого доглядача, він завжди недолюблював і не мав до нього анінайменшої поваги, але чуття підказувало йому, що південець — людина небезпечна. Він ще не розібрався, чим саме, лише помітив, що в того дуже бляклі очиці, а рот жорсткіший, ніж буває у простих собі жувальників тютюну. На ланцюжку від годинника в нього висів справжній лосячий зуб. Це було таки гарне ікло самця років п'яти. Прекрасне ікло, і містер Джон подивився на нього ще раз, а тоді на відстовбурчений доглядачів піджак, під яким був револьвер.

— Ви забили цього самця із пістолета, з яким носитесь під пахвою? — спитав він у південця.

Той зневажливо глянув на містера Джона.

— Ні, — сказав він. — Я забив цього самця біля центральної дороги у Вайомінгу з вінчестера калібру 45—70.

— Ви мисливець з великою рушницею, его ж? — запитав містер Джон. — Та ще й з великими ногами. Невже вам потрібна така велика гармата, коли ви ходите полювати дітей?

— Що ви маєте на увазі під словом «дітей»? — запитав південець. Він влучив точно.

— Я маю на увазі хлопця, якого ви шукаєте.

— Ви сказали «дітей», — промовив південець.

Містер Джон зайшов за прилавок. Це було необхідно.

— А з чим Еванс полює на хлопця, який двічі відлупцював його сина? Ти, мабуть, озброєний до зубів, Евансе. Бо цей хлопець і тебе може відлупцювати.

— А ти приведи його, і ми це перевіримо, — відповів Еванс.

— Ви сказали «дітей», містере Джексон, — повторив південець. — Що змусило вас так сказати?

—Твій вигляд, ти, недоноску, — відповів містер Джон. — Ти, кривоногий виродку.

— Чому ж ви не вийдете з-за свого прилавка, якщо вирішили говорити з нами в такому тоні? — мовив південець.

— Ви розмовляєте з поштмейстером Сполучених Штатів, — сказав містер Джон. — Ми балакаємо без свідків, за винятком Еванса — Смердючої Пики. Я гадаю, ви знаєте, чому його прозивають Смердюча Пика. Можете самі докумекати. Ви ж детектив.

Тепер він був задоволений. Йому вдалося відбити атаку, а зараз він почував себе так, як колись, у молоді роки, поки ще не заробляв на життя тим, що здавав ліжка й годував приїжджих. Тих, які ви-

Іспанія, 1954 р. Хемінгуей показує своє вміння орудувати матадорським плащем кіноактрисі Аві Гарднер і Луїсові Мігуелю Домінгіну, зірці іспанської кориди.

В Мадріді 1954 р. Ернест почувався недужим. Завжди енергійний і бадьорий зранку, тепер він снідав у своєму готельному номері, пив чай, читав газети.

1956 р. Хемінгуей відвідав ті місця в Ескоріальських горах, де відбувалася дія його роману «По кому подзвін». Струмок, у якому мила ноги Пілар.

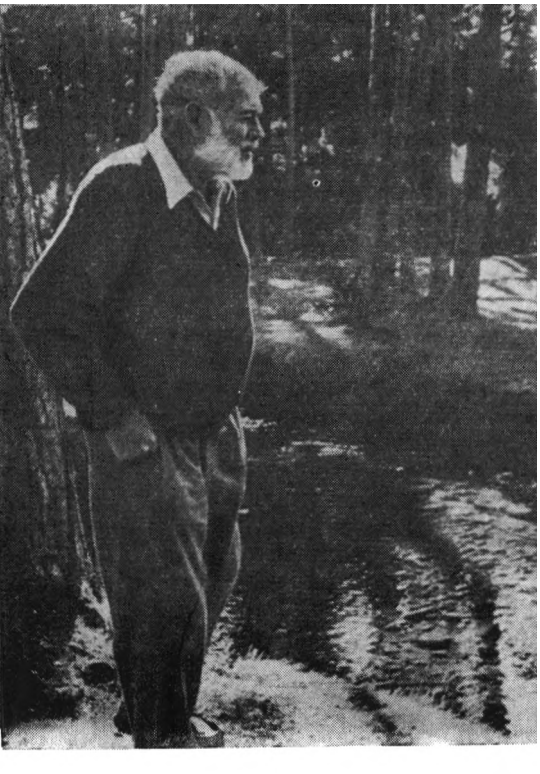

Мандрівка по Іспанії. Ернест любив знайомитися з країною, їздячи на автомашині, щоб уникнути уваги цікавої публіки.

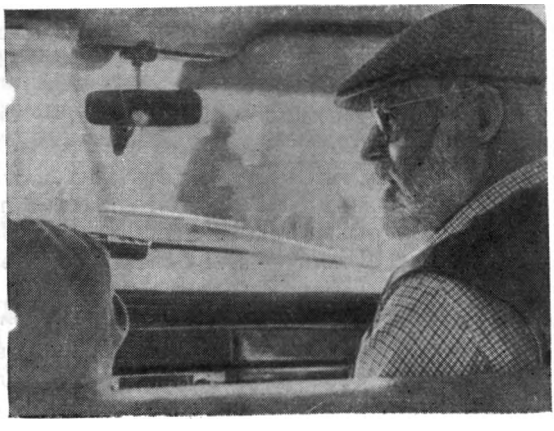

дивлялись на озеро, гойдаючись в необтесаних дерев'яних кріслах на веранді його готелю.

— Слухай-но, Кривоногий, я тебе дуже добре пригадую. А ти мене пам'ятаєш, Кривоніжко?

Південець дивився на нього, але впізнати не міг.

— Згадай Шайенн, той день, коли повісили Тома Горна, — вів далі містер Джон. — Ти був одним із тих, хто годував його обіцянками від синдикату. Тепер пригадуєш? Він тримав салун на Медсін-Боу, а ти працював на тих, хто віддав його Томові. Тому ти докотився до таких справ, як оце зараз? Ну що, згадав чи ні?

— Коли ти повернувся сюди?

— Два роки по тому, як повісили Тома.

— Чорт мене візьми.

— Пригадуєш, я дав тобі це ікло, коли ми вибирались із Грейбула?

— Певно. Послухай, Джіме, я мушу спіймати цього хлопчину.

— Мене звуть Джон, — сказав містер Джон. — Джон Пакард. Ходи-но сюди, і трохи випий. Ти хочеш ближче пізнати цього типа? Його звуть Еванс — Огидна Пика. Ми називали його Смердюча Пика. Я змінив ім'я тільки з ввічливості.

— Містере Джон,— сказав містер Еванс.— Чому ви не хочете бути лояльним і посприяти нам?

— Я ж тільки змінив твоє ім'я, правда? — спитав містер Джон. — А якого саме сприяння ви, хлопці, од мене хочете?

В підсобній кімнаті містер Джон узяв пляшку з низької полиці в кутку й подав її південцю.

— Ковтни трохи, Кривоніжко, — сказав він. — У тебе такий вигляд, наче ти цього тільки й ждеш.

Вони випили, і містер Джон запитав:

— Чому ви ганяєтесь за цим хлопцем?

— Він порушив закон про полювання, —відповів південець.

— А точніше?

— Дванадцятого числа минулого місяця він убив самця оленя.

— Двоє чоловіків з рушницями ловлять хлопця, тому що він дванадцятого числа минулого місяця убив оленя,— сказав містер Джон

— Були й інші порушення.

— Але доказ у вас тільки один.

— Схоже, що так.

— Ну й що ж то були за порушення?

— Та всякі.

— Проте доказів у вас катма.

— Я так не казав, — мовив Еванс.— Але цей доказ ми таки маємо.

— Отже, дванадцятого числа?

— Так, — відповів Еванс.

— Чому б тобі не задати кілька питань, замість відповідати на них? — звернувся південець до свого напарника.

Містер Джон засміявся.

— Облиш його, Кривоніжко, — сказав він. — Одна втіха дивитись, як працює цей могутній розум.

— Ви добре знаєте цього хлопця? — спитав південець.

— Непогано.

— Маєте з ним якісь справи?

— Деколи він купує в мене продукти. Платить готівкою.

— А ви не можете бодай приблизно сказати, куди він подався?

— У нього є родичі в Оклахомі.

— Коли ви востаннє бачилися з ним? — спитав Еванс.

— Годі, Евансе, — сказав південець. — Ти тільки марно гаєш час. Дякую за віскі, Джіме.

— Я Джон, — промовив містер Джон. — А тебе як звуть, Кривоніжко?

— Портер. Генрі Джей Портер.

— Ти не будеш стріляти в того хлопця, Кривоніжко.

— Я збираюсь його спіймати.

— Ти завжди був кровожерним виродком.

— Ходімо, Евансе, — мовив південець. — Ми тут тільки гаємо час.

— Добре собі затям, що я тобі сказав про хлопця, — дуже тихо мовив містер Джон.

— Я зрозумів вас, — відповів південець.

Обидва чоловіки вийшли з крамниці, відв'язали коней і сіли на візка. Містер Джон дивився їм услід. Еванс правив кіньми, а південець щось йому говорив.

«Генрі Джей Портер, — думав містер Джон. — Єдине його ім'я, котре я можу пригадати, це Кривоніжка. Він мав такі великі ноги, що мусив собі черевики замовляти в шевця. Його прозивали Кривоногим. Потім Кривоніжкою. Це його сліди були коло джерела, де застрелили того хлопця, Нестера, через якого повісили Тома. Кривоніжка. Кривоніжка, а далі як? Може, я ніколи й не знав. Кривоногий Кривоніжка. Кривоногий Портер? Ні, це був не Портер».

— Я дуже шкодую, що так вийшло з кошиками, місіс Тейбшоу, — сказав він уголос. — Зараз уже надто пізно, й на них нема попиту. Але якщо у вас стане терпіння віднести їх до готелю, там ви їх продасте.

— Купіть ви, а в готелі перепродайте, — запропонувала місіс Тейбшоу.

— Ні. У вас їх розкуплять швидше, — сказав містер Джон. — Ви симпатична жіночка.

— Була колись, — відповіла місіс Тейбшоу.

— Сузі, я хочу з тобою побалакати! — І містер Джон вийшов з дівчиною до підсобного приміщення. — Розкажи мені геть усе з самого початку.

— Я вже вам розповіла. Вони приїхали по Нікі й чекали, коли він прийде додому. Його найменша сестричка повідомила Нікі, що на нього чекають. Коли вони п'яні позасинали, він забрав свої речі і втік. Харчів йому стане на добрих два тижні, в нього є рушниця, і маленька Мізинчик теж пішла з ним.

— Чому?

— Не знаю, містере Джон. Я думаю, вона хоче уберегти його від лиха. Ви ж знаєте, який він.

— Ти мешкаєш біля Евансів. Як, на твою думку, йому добре відомі ті місця, де буває Нік?

— Він вивчив їх, але чи добре, я не знаю.

— А куди вони пішли, як ти гадаєш?

— Важко сказати, містере Джон. Нікі знає багато місць.

— Той тип, що з Евансом, мені не подобається. Він справді небезпечний.

— Він не дуже меткий.

— Меткіший, ніж вдає з себе. Це його від чарки так розморило. Але він спритний і дуже лихий. Я колись його знав.

— Що я повинна зробити?

— Нічого, Сузі. Тримай мене в курсі справи.

— Я підрахую, скільки винна вам, а ви, містере Джон, перевірте.

— Як ти повернешся додому?

— Можу човном до Генрі-Док, а тоді візьму шлюпку в котеджі й довезу все. Містере Джон, що вони зроблять з Нікі?

— Мене це теж непокоїть.

— Вони щось казали про виправну колонію.

— Я шкодую, що він убив того оленя.

— Нікі теж. Він мені розповідав, що вичитав у якійсь книжці, як можна закласти в рушницю щось разом із кулею, і тоді ніякої шкоди не буде. Що вона просто оглушує, і Нікі хотів це перевірити. Він казав, що це була з його боку страшенна дурниця, але йому просто хотілося спробувати. Він влучив у оленя і перебив йому шию. Він дуже переживав через це.

— Я знаю.

— А потім, мабуть, Еванс знайшов тушу, що її Нік підвісив у старому мисливському будиночку. В кожному разі, хтось забрав її.

— Хто ж міг сказати про це Евансові?

— Я думаю, це його син знайшов її. Він слідкує за Ніком весь час. І ніколи його не помітиш. Він міг побачити, як Нікі забив оленя. Це поганий хлопчисько, містере Джон. Він може шпигувати за ким завгодно. Цілком можливо, що він зараз тут, у цій кімнаті.

— Ні, — сказав містер Джон. — Але, може, він підслуховує надворі.

— Я думаю, він пішов за Ніком, — сказала дівчина.

— Ти не чула, чи говорили вони вчора щось про нього?

— Навіть не згадували, — відповіла Сузі.

— Еванс, мабуть, залишив його вдома на господарстві. Гадаю, нам не треба його побоюватись, доки вони не повернулись назад до Еванса.

— Я можу вдень навідатись човном додому і послати когось із дітей дізнатись, чи найняв Еванс якого поденника. Якщо найняв, то це означало б, що він звільнив хлопця для якоїсь іншої справи.

— Обидва доглядачі надто старі, щоб вислідити кого-небудь.

— Але цей хлопець жахливий, містере Джон, і він надто багато знає про Нікі та про його улюблені місця. Він розшукає їх, а потім приведе туди доглядачів.

— Ходімо на пошту, — сказав містер Джон.

Там, за рядами підшивок, за поштовими скриньками, за столом, де лежав журнал для записів і рівні стосики марок з печатками та підставками для них, за опущеним віконцем «Листи до запитання», Сузі знову пройнялася повагою до цього закладу, який належав і їй, коли вона служила поруч, у крамниці.

— То як ти гадаєш, куди вони пішли, Сузі? — запитав містер Джон.

— Я справді не знаю. Кудись не дуже далеко, інакше Нікі не взяв би Мізинчика. В якусь гарну місцину, інакше він би не взяв її. Про форель їм також відомо, містере Джон.

— Від того хлопчиська?

— Певно.

— Може, варто щось зробити з цим малим Евансом?

— Я б його вбила. Я певна, що Мізинчик саме тому і пішла з Ніком. Щоб Нікі його не порішив.

— Спробуй довідатись, де вони.

— Гаразд. Але ви мусите нам допомогти, містере Джон. Місіс Адамс просто не знає, що робити. В неї, як завжди, мігрень. Ось, прошу. Візьміть цього листа.

— Вкинь його в скриньку,— сказав містер Джон.— Це ж бо пошта Сполучених Штатів.

— Я хотіла вбити їх обох уночі, коли вони спали.

— Ні, — сказав містер Джон. — Не смій такого навіть думати.

— А вам ніколи не хотілося кого-небудь убити, містере Джон?

— Траплялося. Але я засуджую це — вбивство нічого не дає.

— Мій батько вбив людину.

— Я певен, що це не принесло йому ніякої користі. Він нічого не міг удіяти,— сказав містер Джон.— Як тобі там ведеться, Сузі?

— Я забіжу до вас сьогодні ввечері або завтра вранці, — сказала Сузі. — Я б не проти й зараз працювати у вас, містере Джон.

— І я теж, Сузі. Але місіс Пакард дивиться на це зовсім інакше.

— Я знаю, — сказала Сузі. — Отак воно й буває.

Нік і його сестра лежали на ложі з молодих соснових пагінців у курені на околиці соснового лісу, пильно стежачи зі схилу гори за порослою кедрами драговиною і блакитними пагорбами позаду.

— Щось не зовсім зручно, Мізинчику. Ми можемо розпушити нашу перину, додавши до неї ще гілок із цієї ялиці. Ми з тобою зараз натомлені, і на цю ніч нам вистачить і того, що є. Але завтра спробуємо влаштуватися по-справжньому.

— Постіль чудова,— сказала сестра.— Ляж вільно і спробуй відчути це як слід, Нікі.

— А табір у нас вийшов нівроку, — сказав Нік. — І його майже не видно. Але ми розводитимемо лише малий вогонь.

— А що, хіба вогонь видно з-за гір?

— Можуть побачити, — сказав Нік. — Уночі вогонь видно здалеку. Але я повішу перед ним ковдру. Так його вже напевно ніхто не побачить.

— Нікі, як було б добре, коли б за нами ніхто не гнався й ми просто прийшли сюди задля розваги!

— Про таке рано ще мріяти, — сказав Нік. — Це лише початок. У кожному разі, якщо б ми навіть прийшли сюди задля розваги, то все одно зупинилися б не тут.

— Вибач, Нікі.

— Нема чого вибачатись, — сказав Нікі. — Знаєш, Мізинчику, я зараз спущусь униз і спробую впіймати кілька форелей на вечерю.

— Можна й мені з тобою?

— Ні. Ти залишишся тут і будеш відпочивати. У тебе сьогодні був важкий день. Почитай трохи чи просто посидь спокійно.

— А й справді, важко було, коли ми продиралися через болото, еге ж? По-моєму, це було таки нелегко. Чи я все робила як слід?

— Ти робила все просто чудово і чудово влаштувала наш табір. Але зараз ти мусиш заспокоїтися.

— А наш табір матиме якусь назву?
— Давай назвемо його Табір Номер Один, — сказав Нік.

Він спустився з гори до струмка і, підійшовши до самої води, зрізав вербовий прут близько чотирьох футів завдовжки й обчухрав його, не очищаючи кори. Йому було видно бистру течію струмка. Струмок був вузький і глибокий, і береги його поросли мохом там, де він вливався в болото. Темна чиста вода текла швидко, і її струмені випиналися горбами. Нік не підходив ближче до води, бо знав, що вона підмиває береги, а крім того, не хотів лякати рибу.

«Зараз тут, мабуть, риби чимало, — подумав він. — Вже пізнє літо».

Він вийняв з кисета, який носив у лівій нагрудній кишені сорочки, кільце шовкової волосіні, відрізав шматок, трохи коротший за вербовий прут, і прив'язав волосінь до прутика в тому місці, де зробив легеньку насічку. Тоді прив'язав гачок, який вийняв з кисета, випробував пружність волосіні й гнучкість прута. Поклавши вудку на березі, Нік пішов туди, де колода невеличкої берези, всохлої ще кілька років тому, лежала в березняку, який ріс між кедрами і струмком. Він відкотив колоду і знайшов під нею кілька дощових черв'яків. Вони були маленькі, але червоні й жваво викручувались, і він поклав їх у пласку круглу бляшанку з дірками в кришці. У цій бляшанці колись був копенгагенський нюхальний тютюн. Він трохи присипав черв'яків землею і закотив колоду на те саме місце. Вже третій рік він знаходив наживку на цьому місці і щоразу закочував колоду туди, де вона лежала.

«Ніхто не знає, що цей струмок дуже повноводий, — думав Нік. — Він виносить силу-силенну води з того клятого верхнього болота». Нік глянув угору проти течії і вниз, а потім — у бік соснового лісу, де був табір. Відтак пішов туди, де залишив прут з волосінню і гачком, обережно насадив наживу на гачок і поплював на нього «на щастя». Тримаючи в руці прут з волосінню і насадженою на гачок наживою, він, м'яко ступаючи, пішов до берега вузького, з стрімкою течією струмка.

Струмок був тут такий вузький, що вербовий прут міг сягти протилежного берега, і коли Нік підійшов ближче, він почув, як бурхливо клекоче вода. Він зупинився на деякій відстані, так що йому не видно було води, витяг з кисета два свинцевих грузила з прорізами і почепив їх на волосіні приблизно за фут від гачка, затиснувши зубами.

Нік закинув гачок, на якому звивались два черв'яки, й він легенько занурився у воду, крутячись у швидкій течії. Нік опустив кінець вербового прута, щоб течія затягла волосінь і гачок з наживою під берег. Зненацька він відчув, як волосінь натяглася і важко напружилась. Він смикнув прут угору, і той зігнувся майже вдвоє в його руці. Нік відчув, як щось затрепетало, засмикалось на гачку, чинячи опір, коли він сіпнув. Потім воно таки здалося, потяглося за волосінню. У стрімкій течії воно ще раз несамовито сіпнулось, і за мить, вихоплена з води, звиваючись у повітрі, форель пропливла над Ніковим плечем і впала на берег позад нього. Нік побачив, як вона зблиснула на сонці, а потім відшукав її серед папороті. Вона була важка і сильна, від неї гарно пахло. Нік побачив, яка темна в неї спина, і як виблискують на ній плями, і які яскраві кінчики її плавців. Вони були білі на кінцях з чорною лінією позаду, а живіт був кольору вечірнього сонця. Нік узяв рибу правою рукою й ледве зміг обхопити її пальцями.

«Вона така велика, що навіть жалко смажити, — подумав він. — Але я поранив її і тепер мушу вбити».

Він ударив форель головою об ручку свого мисливського ножа і поклав її на березову колоду.

— Чорт забирай, — сказав він. — За розміром вона якраз для обідів, що їх готує місіс Пакард. Але для нас із Мізинчиком риба завелика.

«Мабуть, треба піти вгору проти течії, знайти мілину і спробувати спіймати там пару менших, — подумав він. — Цікаве відчуття, коли тягнеш рибину вгору. Багато рибалок люблять її виводити, але лише ті, хто висмикнув її вгору, знають, який тебе охоплює захват. Ну й що, коли це триває всього мить? Спочатку вона опирається з усієї сили, далі починає піддаватися і яка це насолода, коли витягнеш її з води».

«Дивний струмок, — подумав він. — Доводиться шукати дрібної риби».

Нік знайшов вудку там, де кинув її. Гачок зігнувся, і він виправив його. Потім підхопив важку рибину й рушив угору берегом струмка.

«Там, де струмок витікає з верхнього болота, є мілина, вкрита рінню, — подумав він. — Я зможу спіймати там кілька менших рибин. Мізинчикові може не сподобатись оця велика. Якщо Мізинчик затужить за домівкою, доведеться відвести її назад. Цікаво, що зараз роблять ці чоловіки? Навряд, щоб той клятий Евансів вилупок знав це місце. Сучий син. Навряд, щоб хтось іще рибалив тут, окрім індіанців. Треба було народитися індіанцем, — подумав він. — Не сушив би голову всякими клопотами».

Нік простував понад струмком, тримаючись подалі від води, й лише один раз підійшов до краю берега, там де він навис над самою водою. Скинулася велика форель, сполохавши довколишню тишу. Це була така велика форель, що, здавалось, ледве може повернутися в струмку.

— Коли ти тут з'явилася? — сказав Нік, як риба зникла під берегом, прямуючи проти води. — Оце то рибина!

На мілині, вкритій рінню, він зловив дві невеличкі форелі. Вони були також гарні, тугі й міцні, і він вительбушив усі три рибини, нутрощі викинув у струмок, старанно промив форель у холодній воді, а тоді вийняв з кишені невеличкий вигорілий мішечок з-під цукру і загорнув їх у нього.

«Добре, що Мізинчик любить рибу, — подумав він. — Було б ще краще, якби нам пощастило назбирати трохи чорниць. А втім, я знаю, де завжди можна їх назбирати».

Він рушив схилом назад до табору. Сонце вже сіло за гору, й надвечір'я було чудове. Він оглянув болото й позирнув у тому напрямку, де мала бути затока озера. У небі ширяв яструб, полюючи на рибу.

Нік піднявся до куреня тихо, як тільки міг, і сестра не почула його кроків. Вона лежала на боці й читала. Дивлячись на неї, він сказав лагідно, щоб не злякати її:

— Що це ти зробила з собою, мавпочко?

Вона повернулася, поглянула на нього і, засміявшись, похитала головою.

— Я їх обрізала, — відповіла вона.

— Чим?

— Ножицями. Ну і як, личить мені?

— Як же це ти змогла без дзеркала?

— Я просто взяла в руку коси й відрізала. Це легко. Ну що, схожа я тепер на хлопця?

— На дикого хлопця з Борнео.

— Я ж не могла зробити таку зачіску, як у хлопця з недільної школи. Невже я й справді виглядаю так дико?

— Ні.

— Дуже цікаве відчуття, — сказала вона. — Я твоя сестра, але водночас я хлопець. Як ти гадаєш — я стала хлопцем?

— Ні.

— Я б так хотіла стати...

— Ти дурненька, Мізинчику.

— Може, й так. А я що, схожа на хлопця-дурника?

— Трохи.

— Ти можеш підправити мою зачіску. Тобі ж видно, як треба підрізати волосся, — узяв би гребінця й підрізав.

— Я зроблю твою зачіску трохи кращою, але не дуже. Ти голодний, мій братику-дурнику?

— А не можна бути просто не-дурником-братиком?

— Я не хочу видавати тебе за свого брата.

— Це необхідно, Нікі, хіба ти не розумієш? Ми повинні були це зробити. Треба було запитати твоєї згоди, але я знала, що ми повинні щось зробити, й вирішила, хай це буде для тебе несподіванкою.

— Мені подобається твоя зачіска, — сказав Нік. — До біса все! Мені вона дуже подобається.

— Дякую тобі, Нікі, щиро дякую. Я лежала й намагалася відпочити цілком, як ти звелів. Але весь час думала про те, що зробити для тебе. Я збиралась добути для тебе бляшанку з-під жувального тютюну, повну надзвичайно смачних цукерок з якогось великого бару, з такого як у Шібойгені.

— Хто їх тобі дістав?

Нік сидів на землі, а дівчинка вмостилась у нього на колінах, обняла за шию і терлася своїм обчикриженим волоссям об його щоку.

— Мені дала їх королева блудниць, — сказала вона. — Ти знаєш, як називається цей бар?

— Ні.

— «Королівський Червінець» — готель і універмаг.

— Що ти там робила?

— Я була помічницею блудниці.

— А що робить помічниця блудниці?

— Вона несе шлейф її плаття, відчиняє їй дверці екіпажа й показує, в яку кімнату заходити. Я думаю, що це все одно, що фрейліна.

— Що вона говорить блудниці?

— Вона говорить усе, що їй спадає на думку, якщо воно звучить пристойно.

— Наприклад, братику?

— Наприклад: «О мадам, мабуть, це досить втомливо такого спечного дня, як сьогодні, сидіти пташкою в позолоченій клітці». Щось подібне до цього.

— Ну, а що каже блудниця?

— Вона каже: «Так, це втомливо. Справжня насолода». Тому що блудниця, у якої я була помічницею, з бідної родини.

— А ти з якої родини?

— Я сестра чи брат письменника, і я гарно вихована. Саме це робить мене особливо бажаною для головної блудниці і для всього її кола.

— Ти одержала ці надзвичайно смачні цукерки?

— Звичайно. Вона сказала: «Візьми собі ці цукерочки». «Дякую»,— відповіла я. «Передай від мене привіт своєму братові й попроси, щоб він зупинявся в нашому готелі завжди, коли приїжджатиме до Шібойгена».

— Забирайся з моїх колін, — сказав Нік.

— Але вони саме так і говорять у Шібойгені, — сказала Мізинчик.

— Я приготую вечерю. Ти голодна?

— Я сама приготую.

— Ні, — сказав Нік. — Розкажи ще.

— Тобі не здається, що нам тут буде весело, Нікі?

— Нам уже й зараз весело.

— Може, розповісти тобі, що я робила для тебе?

— Тобто, що було перед тим, як ти вирішила перейти від фантазії до дійсності і обрізала собі волосся.

— Це був спражній перехід до дійсності. Почекай, зараз я тобі все розкажу. Можна, я поцілую тебе, поки ти готуєш вечерю?

— Потерпи хвилинку, я скажу, коли можна. Що ж ти збиралась робити?

— Ну, я думаю, що я деморалізувалася минулої ночі, коли вкрала віскі. Як ти думаєш — можна деморалізуватися, вкравши віскі?

— Ні. Та й потім пляшка все одно була відкоркована.

— Так. Але я взяла порожню пінтову пляшку й четвертину з віскі, що була на кухні, й налила з четвертини в пінтову пляшку. Коли я наливала, трохи віскі розлилося мені на руку, я злизала його й подумала, що це, напевне, здеморалізувало мене.

— Яке воно на смак?

— Жахливо міцне і якесь дивне, і від нього трохи нудно.

— Це не могло деморалізувати тебе.

— Правда? Тоді я рада, бо як би я могла на тебе добре впливати, коли б була деморалізована?

— Не знаю, — сказав Нік. — Ну, а що ж ти ще збиралась робити?

Вогонь тим часом розгорівся, і Нік поставив на нього сковороду, поклав у неї кілька шматків бекону. Сестра спостерігала за його руками, обхопивши коліна руками. Нік дивився, як вона розчепила руки і опустила одну вниз, сперлася на неї, а тоді випростала ноги. Вона вчилася поводитись по-хлоп'ячому.

— Я повинна навчитись тримати свої руки як слід.

— Тримай їх подалі від голови.

— Я знаю. Було б значно легше, якби тут був який-небудь хлопець мого віку, щоб я могла його наслідувати.

— Наслідуй мене.

— Хіба це буде природно? А ти не будеш з мене сміятись?

— Можливо.

— Я сподіваюсь, що під час нашої мандрівки розучусь поводитися по-дівчачому.

— Не турбуйся.

— У нас однакові плечі й ноги.

— Що ти ще збиралася робити?

Нік смажив форель. Бекон на сковорідці скрутився й побурів на вогні з дерев'яних трісок, нарубаних із бурелому. Запахло смаженою фореллю. Нік змазав шматки риби жиром, перевернув їх і знову змазав жиром. Стемніло, і він повісив шматок полотна позад маленького багаття, щоб вогонь не помітили здаля.

— Що ж ти збиралась робити? — запитав він знову.

Мізинчик нахилилася вперед і сплюнула у вогонь.

— Ну як?

— Все одно ти не доплюнула до сковороди.

— Ой, так погано робити. Я вичитала це в біблії. Я хотіла взяти три великих цвяхи, по цвяхові на кожного, і забити їх у тім'я своїм двом переслідувачам і тому хлопцеві, коли вони спатимуть.

— А чим ти забивала б ті цвяхи?

— Обгорненим молотком.

— А як би ти обгорнула молоток?

— Я б обгорнула його як слід.

— Цвяхи для цього досить незручні.

— Але ж у біблії дівчина зробила саме так, і оскільки я бачила озброєних чоловіків, п'яних і сонних, лазила поміж них уночі й навіть украла їхнє віскі, то чому б я не змогла зробити всього іншого, особливо, якщо я вичитала це в біблії?

— У біблії не згадується про обгорнений молоток.

— Напевне, я переплутала це з обгорненими веслами.

— Можливо. Але ж ми не збираємось нікого вбивати. Через це, власне, ти й пішла зі мною.

— Я знаю. Але злочин легко вдається й тобі, й мені, Нікі. Ми не такі, як інші. А потім, я подумала: якщо вже я деморалізована, то могла б прислужитися тобі цим.

— Яка ти ще дурненька, Мізинчику, — сказав Нік. — Послухай, ти добре спиш, коли нап'єшся міцного чаю?

— Не знаю. Я ніколи не пила чаю на ніч. Хіба що чай з м'яти.

— Я заварю тобі слабенького чаю й додам туди згущених вершків.

— Це не обов'язково, Нікі, якщо в нас сутужно з харчами.

— У молока буде просто деякий присмак.

Вони заходилися їсти. Нік відрізав собі й сестрі по дві скибки житнього хліба і вмочив по одній із них у бекоиовий жир на сковорідці. Вони їли хліб і форель, добре підсмажену та ніжну. Потім укинули кістки у вогонь і їли бекон, зробивши собі з другого шматка хліба сендвічі. Мізинчик напилася слабенького чаю із згущеним молоком, і Нік заткнув дві дірочки в бляшанці прутиками.

— Більше не хочеш?

— Ні. Форель була чудова і бекон теж. Я гадаю, нам пощастило, що в них виявився житній хліб.

— З'їж яблуко, — сказав він. — Можливо, завтра у нас буде краща вечеря. Може, ти не наїлася, Мізинчику?

— Ні, що ти.

— Ти не голодна?

— Ні. Я наїлася. В мене є трохи шоколаду, хочеш?

— А де ти його взяла?

— У своєму ощадникові.

— Де?

— В ощадникові. Там, де я все заощаджую.

— Та ну?

— Це свіжий шоколад. Тут у мене є ще й твердіший, який я знайшла на кухні. Ми можемо з'їсти цей, а решту залишити на якийсь особливий випадок. Поглянь, на моєму ощадникові мотузок затягується, як на кисеті. Ми можемо класти в нього самородки золота і все таке інше. Як ти вважаєш, ми підемо на захід, Нікі, під час цієї подорожі?

— Я ще цього не вирішив.

— Я б хотіла, щоб мій ощадник був наповнений золотими самородками ціною по шістнадцять доларів за унцію.

Нік почистив сковорідку і заховав усе в курінь. Одна ковдра була розстелена на ложі з листя, і він поклав на неї другу, підтикавши її під боком Мізинчика. Потім помив двопінтове бляшане відерце, в якому готував чай, і зачерпнув у нього холодної води зі струмка. Коли він повернувся, сестра вже спала, поклавши голову на подушку, яку зробила собі, замотавши в джинси мокасини. Він поцілував її, але вона не прокинулась. Тоді Нік надяг свій старий плащ і почав ритися в рюкзаку, поки не знайшов пінтову пляшку з віскі.

Він відкоркував її й понюхав — пахло дуже приємно. Він зачерпнув з маленького відерця півчашки води, яку приніс із струмка, і влив туди трошки віскі. Потім сів і дуже повільно почав пити, затримуючи рідину під язиком перед тим, як повільно її проковтнути.

Він спостерігав, як під легеньким вечірнім вітерцем спалахували жаринки в попелі, смакував віскі з холодною водою, дивився на присок і думав. Потім він допив усе, що було у чашці, зачерпнув трохи холодної води, напився й ліг спати. Рушницю поклав під ліву ногу, а голова спочивала на твердій подушці з його мокасинів, загорнутих у штани. Він підтикав під себе край ковдри, проказав молитви й поринув у сон.

Вночі він змерз, устав і накрив сестру своєю картатою курткою, потім ліг, присунувшись спиною ближче до неї, щоб краще загорнутися в ковдру. Помацав, де рушниця, і знову підсунув її під ногу. Повітря було холодне й різке, пахло ялицею. Він не відчував, який втомлений, доки холод не розбудив його. Тепер він лежав зручно, відчуваючи спиною тепло сестриного тіла, і думав: «Я повинен доглядати її, пильнувати, щоб їй було добре, й повернути її додому живою і здоровою». Ще якийсь час він прислухався до її дихання і до нічної тиші, а тоді заснув знову.

Коли Нік прокинувся, вже так розвиднілося, що він бачив далекі горби за болотом. Він лежав спокійно і розпростував затерпле тіло. Потім сів і натягнув штани кольору хакі, взув мокасини. Хвилину спостерігав, як спить сестра, підтягши до підборіддя його куртку. Її гострі вилиці і коричнева веснянкувата шкіра трохи рожевіла, обчикрижене волосся відкривало прекрасну форму її голови й підкреслювало прямий носик та приплюснуті вуха. Йому хотілося вміти намалювати її обличчя, і він дивився на її довгі заплющені вії.

Нік замісив тісто і поставив сковорідку на вогонь, змазавши її заправою — для цього він використав паличку, обгорнену шматинкою. Спочатку сковорода тьмяно засяяла, потім почала шкварчати й плюватися. Він змастив її знову, налив у неї тонкий шар тіста і дивився, як воно булькає, а потім починає гуснути по краях. Він спостерігав, як підіймається і формується м'якуш, як сірішає колір млинця. За допомогою чистенької свіжої тріски він підкинув його й спіймав знов у сковорідку, підпеченим коричневим боком догори. Млинець знову

зашкварчав на сковороді. Нік міг відчувати його вагу, просто дивлячись, як млинець росте, підпливаючи на сковороді.

— Доброго ранку, — сказала сестра. — Я, мабуть, спала страшенно довго?

— Атож, немилосердно довго.

Вона встала, і її сорочка сповзла вниз, закривши її смагляві ноги.

— Ти вже щось зготував?

— Ні. Я тільки-но почав пекти млинці.

— Але ж і чудово пахне ось цей! Я піду до струмка вмиюсь, тоді допоможу тобі.

— Тільки не вмивайся милом над водою.

— Я ж не біла, — сказала вона і вийшла за курінь. — Де ти поклав мило? — запитала вона.

— Біля струмка. Там у воді, в порожній бляшанці з-під смальцю, стоїть масло. Принеси його, добре?

— Я зараз повернусь.

Масла було десь із півфунта, і вона принесла його, загорнуте в проолієний папір, у порожній бляшанці з-під смальцю.

Вони їли гречані млинці з маслом і сиропом «Лісова хатина» з бляшанки у формі лісової хатини. Верх димаря відкручувався і звідти лився сироп. Обоє були страшенно голодні, і млинці з маслом дуже їм смакували; масло текло по краях млинців, змішувалося з сиропом. Вони з'їли сливи, насипавши їх у бляшані чашки і випили узвар. Потім напилися чаю з тих самих чашок.

— Коли їси сливи, то наче свято, — сказала Мізинчик. — Тобі не здається? Як ти спав, Нікі?

— Добре.

— Дякую, що ти вкрив мене курткою. Це все-таки була чудова ніч. Правда?

— Атож. Ти не прокидалась?

— Я ще й досі не прокинулась, Нікі, а ми не могли б залишитись тут назавжди?

— Думаю, що ні. Ти виростеш, і доведеться вийти заміж.

— Я одружуся тільки з тобою. Я хочу бути твоєю фактичною дружиною. Я читала про таке в газеті.

— Це там, де ти читала про звичаєве право?

— Атож. Я хочу стати твоєю фактичною дружиною згідно зі звичаєвим правом. Можна так, Нікі?

— Ні.

— А я стану. Щоб ти знав, для цього треба тільки жити певний час, як чоловік і жінка. А я постараюся, щоб врахували і цей час, що ми живемо тут. По суті, у нас з тобою спільне господарство.

— Я не дозволю тобі подати заяву.

— Ти нічого не зможеш удіяти. Це ж звичаєве право. Я думала про це вже багато разів. У мене будуть візитні картки, на яких буде надруковано «Місіс Нік Адамс, Кросс-Вілідж, Мічіган,— фактична дружина». Я роздаватиму ці картки людям щороку, доки термін не скінчиться.

— Навряд, щоб це допомогло.

— В мене є й інший план. Ми народимо кількох дітей, поки я ще не повнолітня. Тоді ти змушений будеш одружитися зі мною, згідно зі звичаєвим правом.

— Це вже не звичаєве право.

— Я його з чимось сплутала.

— Однаково, ніхто не знає, чи воно ще діє.

— Повинно діяти, — сказала вона. — Містер Тоу вважає, що так.

— Містер Тоу міг і помилитись.

— Але ж, Нікі, містер Тоу, власне, і винайшов це звичаєве право.

— Я думаю, що це зробив його адвокат.

— Нехай, але містер Тоу запровадив його в життя.

— Я не люблю містера Тоу, — сказав Нік Адамс.

— Це добре. В ньому й справді є дещо таке, чого я теж не люблю. Але він, безумовно, зробив газету значно цікавішою для читання, хіба ні?

— Він дає людям поживу для ненависті.

— Містера Стенфорда Уайта вони теж ненавидять.

— По-моєму, вони просто заздрять обом.

— Мабуть, і справді заздрять, Нікі. Так само, як вони заздрять нам.

— По-твоєму, нам хтось заздрить?

— Ну, може, не зараз. Наша мама думатиме, що ми втекли від правосуддя, бо погрузли в пороках і гріхах. Добре, що вона не знає про віскі, яке я прихопила для тебе.

— Я покуштував його увечері. Воно дуже смачне.

— Я дуже рада. Це перше віскі, яке я вкрала в своєму житті. Це чудово, що воно смачне. Я не сподівалась, що в цих людей може бути щось смачне.

— Я вже думав про них аж занадто. Давай не говоритимемо більше про них, — сказав Нік.

Стояв чудовий ранок. На високому і чистому блакитному небі не з'явилося ще жодної хмарки. Нік був щасливий тут зі своєю сестрою і думав про те, що байдуже, як посуватимуться далі справи, — вони однаково можуть добре і весело проводити час. Він уже знав, що один день буває важливіший за інші, і цей день завжди сьогоднішній. Він триватиме аж до ночі, а завтра буде знов сьогодні. Це було найголовніше з усього того, що він засвоїв.

За хвилину він був уже готовий і міг рушати. Все-таки, де ж Мізинчик? «А втім,— подумав він,— нема чого хвилюватися. Ти ж сам сказав їй, щоб не поспішала. Не нервуйся». Але він нервувався і через це був на себе сердитий.

— А ось і я, — сказала сестра. — Вибач, що я так довго затрималась. Я пішла надто далеко.

— Все гаразд, — сказав Нік. — Ходімо. Ти взяла цеберки?

— Еге ж, і кришки для них теж.

Вони пішли до струмка. Нік уважно обдивився схил і берег над струмком. Сестра спостерігала за ним. Вона тримала цеберки в одному з мішечків і несла його, перевісивши через плече разом з іншим мішечком.

— Ти не взяв вудку, Нікі? — спитала вона.

— Ні. Я виріжу ще одну, якщо ми будемо рибалити.

Нік ішов попереду, тримаючи рушницю в одній руці й звернувши трохи вбік від струмка. Полювання розпочалося.

— Дивний струмок, — сказала сестра.

— Це найбільший з маленьких струмків, які мені доводилося бачити, — сказав Нік.

— Він глибокий і страшний, як на маленький струмок.

— Його живлять джерела, — сказав Нік. — Він підмиває берег і поглиблює своє дно. Тут страшенно холодна вода Мізинчику. Ось спробуй.

— Еге ж, — сказала вона. Вода була холодна до дрижаків.

— Сонце трохи нагріває її, — сказав Нік. — Але не дуже. Нам буде легко полювати. Он там нижче ростуть чорниці.

Вони попрямували вниз уздовж струмка. Нік вивчав береги. Він помітив слід норки й показав його сестрі. Вони побачили корольків з червоними коронами на головах, що полювали на комах і дозволили хлопцеві і дівчині підійти ближче, а тоді шаснули у кедрові зарості. Вони побачили кедрових омелюхів таких спокійних, лагідних і гордовитих, які рухалися з елегантною грацією, красуючися своїми гарними крилами і хвостами кольору воску. Мізинчик сказала: «Вони найпрекрасніші з усіх птахів, Нікі. Не може бути прекрасніших за них».

— Вони такі, як твоє обличчя, — сказав він.

— Ні, Нікі. Не жартуй. Кедрові омелюхи сповнюють мене такою гордістю, урочистістю і щастям, що мені аж плакати хочеться.

— Вони особливо гарні, коли кружляють і спускаються і потім походжають з таким гордим, приязним і шляхетним виглядом, — сказав Нік.

Вони йшли далі. Раптом Нік звів рушницю і вистрілив, перш ніж його сестра побачила, куди він цілиться. Потім вона почула, як падає великий птах і б'ється крильми об землю. Вона бачила, як Нік знову налаштував рушницю і вистрілив ще двічі, і кожного разу чула, як серед вербових заростів тріпочуть крила. Великі коричневі птахи вихопилися з вербняку, і один птах лише трішки пролетів й опустився у верболіз, і його гребінчаста голова схилилася набік, і комірець із пір'я настовбурчився на його шиї: він дивився вниз, туди, де ще билися на землі підстрелені птахи. Птах, що дивився вниз з червоного верболозу, був прегарний, відгодований, важкий і виглядав страшенно по-дурному із своєю нахиленою головою, і коли Нік повільно підняв свою рушницю, сестра прошепотіла: «Не треба, Нікі, прошу тебе, не треба! Ми вже й так маємо багато».

— Гаразд, — сказав Нік. — Ти хочеш зняти його?

— Ні, Нікі! Ні!

Нік пішов у вербняк, підняв три шотландських куріпки, добивши їх головами об приклад рушниці, поклав їх на мох. Мізинчик помацала їх, теплих, повногрудих, з чудовим пір'ям.

— А які вони смачні, — сказав Нік. Він був щасливий.

— Мені їх шкода, — сказала сестра. — Вони раділи ранкові так само, як і ми. — Вона дивилася на куріпку, що все ще сиділа на дереві.

— Вона й справді має трохи придуркуватий вигляд, коли дивиться отак униз, — сказала вона.

— В цю пору року індіанці називають їх дурними курами. Після того, як на них трохи пополюють, вони стають жвавішими. Вони не справжні дурні кури. А ось ці ніколи не стають жвавими. Це вербові куріпки. А тих називають комірцеві куріпки.

— Я сподіваюсь, що ми теж наберемося спритності, — сказала сестра. — Скажи їй, щоб вона забиралася геть, Нікі.

— Скажи сама.

— Забирайся геть, куріпко!

Птах не рухався.

Нік підняв рушницю, і птах подивився на нього. Нік знав, що він не може застрелити птаха, не засмутивши цим сестру, і тоді він зафуркотів, наче куріпка, що вилітає зі схованки, і птах подивився на нього зачарованим поглядом.

— Давай краще ми не будемо його займати, — сказав Нік.

— Вибач, Нікі, — сказала Мізинчик. — Він дурень.

— А які вони смачні, — сказав Нік. — Ти зрозумієш, чому ми на них полювали.

— На них теж іще не сезон?

— Авжеж. Але вони цілком дорослі, і ніхто, крім нас, на них тут не полював би. Я вбив чимало великих рогатих сов, а велика рогата сова вбиває куріпок майже щодня. Вони полюють весь час і вбивають усіх гарних птахів.

— Цю куріпку сова могла б убити легко, — сказала сестра. — Мені вже трохи відлягло з душі. Тобі дати сумку?

— Я випатраю їх, а потім складу в сумку, загорнувши в папороть. Звідси вже недалеко й до чорниць.

Вони сіли під одним з кедрів. Нік розчинив птахів, вийняв теплі нутрощі, покопався в них, знайшов їстівні частини потрохів, вичистив їх і промив у струмку. Коли птахи були випатрані, він пригладив їхнє пір'я, загорнув їх у папороть і поклав у мішок з-під борошна. Потім зробив з мішка рюкзак, повісив собі на плече, вернувся до струмка, кинув у нього нутрощі, а тоді почав шпурляти маленькі яскраві шматочки легенів у струмок, щоб подивитись, як у бистрій течії шугає форель.

— З цього була б гарна принада, але нам її не треба зараз, — сказав він. — Наша форель вся в струмку, і ми братимемо її, коли нам буде потрібно.

— Цей струмок зробив би нас багатими, якби він був близько нашого дому, — сказала сестра.

— Тоді з нього виловили б усю рибу. Це останній струмок у наших краях, до якого не добралася людина, за винятком хіба ще отого, що в нетрях за озером. Я ніколи нікого не приводив сюди рибалити.

— А хтось будь-коли тут уже рибалив?

— Ніхто, наскільки мені відомо.

— То це незайманий струмок?

— Ні. Індіанці тут рибалили. Але вони забралися звідси після того, як перестали зрізати з ялиць кору, і тут не зосталося жодного їхнього табору.

— А Евансів хлопець знає це місце?

— Де там, — сказав Нік. Але потім він подумав про це, і йому стало неприємно. Цей хлопець наче постав в нього перед очима.

— Про що ти думаєш, Нікі?

— Я не думаю.

— Ні, ти думав, Нікі. Скажи мені. Ми ж товариші.

— Може, він і знає, хай йому біс,— сказав Нік.— Може, він і знає.

— Але ж ти цього не певен.

— Ні. В тому-то й уся біда. Якби я був певен, то забрався б звідси.

— Може, він уже порається в нашому курені, — сказала сестра.

— Не кажи отак. Ти що, хочеш його прикликати?

— Ні, — сказала вона. — Пробач. Нікі, я шкодую, що згадала про це.

Щоб відпочити від вуличного гамору Памплони, Хемінгуей поїхав на день у гори. Але й тут, у поросломy мохом буковому гаю, йому не пощастило побути в самотині: його знайшов приблудний пес.

Куба 1960. Хемінгуей у холі свого дому. Таким Хотчнер сфотографував його востанне.

Перед початком кориди. Хемінгуей з прославленими матадорами Домінгіном і Ордоньєсом.

А. Е. Хотчнер і Ернест Хемінгуей біля дому Хемінгуея в Кетчамі, штат Айдахо

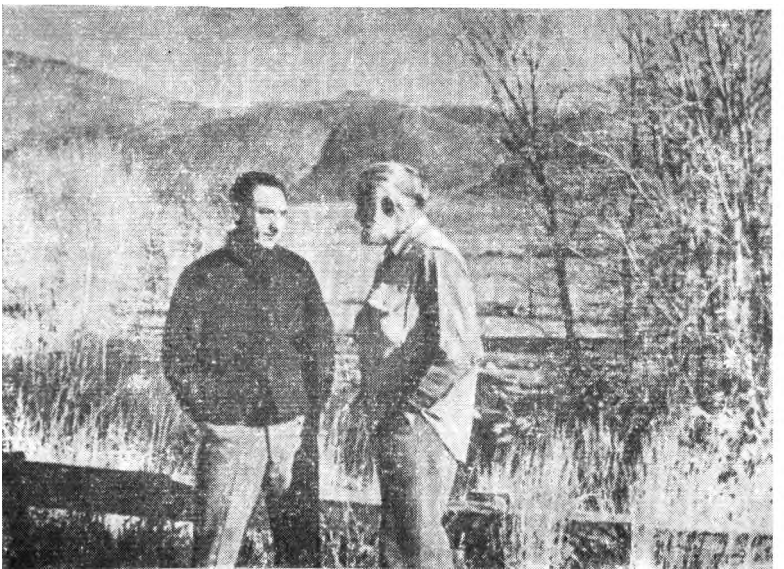

— А я ні, — сказав Нік. — Я вдячний тобі за це. Однаково я здогадувався про це. Тільки перестав думати. Тепер мені доведеться думати про все на світі до кінця життя.

— Ти завжди думав про все на світі.

— Але не про це.

— Так чи інакше, ходімо вниз, назбираємо чорниць, — сказала Мізинчик. — Ми ж бо нічим не можемо зараз собі зарадити, правда?

— Так, — сказав Нік. — Ми назбираємо чорниць і повернемось назад до куреня.

Але Нік намагався обміркувати ситуацію і придумати якийсь вихід. Не треба тільки панікувати. Нічого не змінилося. Все так, як було тоді, коли він вирішив прийти сюди і почекати, доки все минеться. Евансів хлопець міг вистежити його тут ще раніше. Але це було малоймовірно. Він міг вистежити його лише один раз, коли він звернув сюди з дороги повз ферму Ходжесів, але це було сумнівно. У струмку ніхто не рибалив. Він був у цьому переконаний. Але ж Евансів хлопець не захоплювався рибальством.

— У цього виродка одне-єдине захоплення: як би вистежити мене, — сказав він.

— Я знаю, Нікі.

— Він уже тричі накликав на нас біду.

— Я знаю, Нікі. Але ти не вбивай його.

«Ось чому вона пішла зі мною, — подумав Нік. — Ось чому вона тут. Я не можу зробити цього, доки вона зі мною».

— Я знаю, що не повинен вбивати його, — сказав він. — Ми нічого не можемо зараз зробити. Облишмо це.

— Облишмо, доки ти не вбиватимеш його, — сказала сестра. — З усього можна виплутатись, і все минеться рано чи пізно.

— Вертаймось до куреня, — сказав Нік.

— Без чорниць?

— Ми назбираємо їх іншим разом.

— Ти занепокоївся, Нікі?

— Так. Вибач мені.

— Але що ми виграємо від того, як повернемося зараз назад?

— Швидше знатимемо.

— А чи не можна все-таки сходити туди, куди ми зібралися?

— Сходимо потім. Я не боюся, Мізинчику. І ти не бійся. Але я занепокоєний.

Нік рушив навпростець понад узліссям, і вони пішли в затінку. Тепер вони підійдуть до табору згори.

До табору вони наблизились дуже обережно. Нік ішов попереду з рушницею. Ніяких ознак, що в таборі хтось побував.

— Залишайся тут, — сказав Нік сестрі. — Я піду роздивлюсь довкола. — Він залишив свій мішок з куріпками й цеберки для чорниць і подався проти течії струмка. Як тільки Нік зник з поля зору сестри, він замінив дробові набої на кульові. «Я не вбиватиму його, — подумав він, — хоч це було б цілком справедливо». Він старанно оглянув довколишню місцевість. Ніде не було ніяких слідів. Тоді він повернувся до струмка, а звідти до табору.

— Вибач, що я так непокоюся, Мізинчику, — сказав він. — Ми можемо зготувати собі гарну вечерю, і зовсім не думати про те, що багаття буде видно здалеку вночі.

— Я теж стривожилася, — сказала вона.

— А ти заспокойся. Все гаразд, нічого не змінилося.

— Але ми повернулися через нього назад, навіть не назбиравши чорниць. А його тут і близько не було.

— Я знаю. Але його тут таки немає. Можливо, він взагалі ніколи не був на цьому струмку. Можливо, ми його ніколи й не побачимо.

— Він налякав мене, Нікі, більше, ніж коли б був тут.

— Я знаю. Але яка користь від того, що людина боїться.

— Що ж ми будемо робити?

— Давай зачекаємо до вечора, а тоді вже почнемо куховарити.

— А чому ти так вирішив?

— Він не дістанеться сюди вночі. Він не зможе пройти через болото потемки. Нам нічого боятися, що він з'явиться тут рано-вранці чи пізно ввечері. Будьмо, як ті олені, що вдень вилежуються в схованці й виходять тільки в безпечний час.

— А може, він ніколи й не прийде сюди?

— Може, й так.

— Але мені можна залишатися з тобою весь час, правда?

— Боюсь, що доведеться відіслати тебе додому.

— Не треба, прошу тебе, Нікі. Хто ж тоді втримає тебе, коли ти схочеш убити його?

— Слухай, Мізинчику, припини ці розмови про вбивство, я ж тобі й слова не сказав, що збираюся когось убити. Ні про яке вбивство не може бути й мови.

— Це правда?

— Правда.

— Я така рада.

— Нема чого радіти. Про це навіть мови не було.

— Гаразд. Я ніколи не думала й не говорила про це.

— Я також.

— Звичайно, ти також ні.

— Я ніколи й не думав про таке.

«Авжеж,— подумав він.— Ти ніколи й не думав про таке. Тільки цілий день і цілу ніч. Але не можна думати про це, коли ти поруч з нею, бо вона вгадує твої думки. Адже вона твоя сестра, і ви любите одне одного».

— Ти голодна, Мізинчику?

— Не дуже.

— З'їж твердого шоколаду, а я тим часом принесу свіжої води із струмка.

— Мені зараз зовсім нічого не хочеться.

Вони дивилися й бачили, як великі білі хмари, гнані ранковим бризом, випливали з-за блакитних пагорбів по той бік болота. Небо було високе, чисте, блакитне, і хмари підіймалися білі, відривалися від пагорбів і сунули у височості; бриз посвіжішав, і тіні хмар попливли над болотом і через схил. Дерева захиталися від вітру, і на Нікa із сестрою, які лежали в затінку, війнуло прохолодою. Вода із струмка була холодна й свіжа у бляшаному цеберку, і шоколад був не зовсім гіркий, але твердий і хрумкий.

— Вода така приємна, як у тому джерелі, біля якого ми вперше побачили їх,— сказала дівчина.— А після шоколаду вона здається навіть смачнішою.

— Ми можемо щось зготувати, якщо ти голодна.

— Я не голодна, якщо ти не голодний.

— Я завжди голодний. Я зробив дурницю, що не пішов далі й не назбирав чорниць.

— Ні. Ти хотів перевірити, чи вони, бува, не дістались сюди.

— Слухай, Мізинчику. Я знаю місце по той бік драговини, через яку ми проходили, де можна назбирати чорниць. Я поховаю все, і ми зможемо піти туди лісом. Там назбираємо пару відерець, щоб нам стало чорниць ще й на завтра. Це буде непогана прогулянка.

— Гаразд. Але мені й так добре.

— Ти не голодна?

— Ні. Зовсім не голодна після шоколаду. Я б охоче залишилася тут і почитала. Ми з тобою гарно прогулялися, коли ходили на полювання.

— Гаразд, — сказав Нік. — А може, ти все-таки відчуваєш утому після вчорашнього дня?

— Трохи, мабуть, відчуваю.

— Тоді ми спокійно відпочинемо. Я почитаю «Буремний перевал».

— Вона не занадто доросла?

— Ні.

— Ти почитаєш мені?

— Звичайно.

З англійської переклали
Людмила ГОНЧАР та Юрій ПОКАЛЬЧУК

ПЕРЕЇЗД ЧЕРЕЗ МІССІСІПІ

Поїзд до Канзас-сіті зупинився біля роз'їзду на східному березі, і Нік визирнув на дорогу, що була на півфута вкрита пилюкою. Окові тут більше ні за що було зачепитися, окрім цієї дороги та ще кількох сірих від пилюки дерев. Погойдуючись на ресорах, по колії проїхав фургон; кучер хитався на сидінні, попустивши віжки, що вільно лежали на спинах коней.

Нік подивився на фургон і спробував здогадатись, куди він їде, чи цей кучер живе біля Міссісіпі й чи він коли-небудь рибалив. За хвилину фургон зник з очей, і Нік подумав про чемпіонат світу з бейсбола, що відбувався зараз у Нью-Йорку. Він згадав кругову пробіжку Хеппі Фелша в першій грі, яку він бачив в Уайт-Сокс-парку. Слім Солі розмахувався так, що його коліна майже торкалися землі, й біла цятка м'яча летіла до зеленого паркана за центральним полем, Фелш, нахиливши голову, мчав до білого квадрата в першій базі, а потім — задоволене ревіння глядачів, коли м'яч влучив у клубок болільників, що зчинили бійку на відкритих трибунах.

Коли поїзд рушив і запилені дерева й коричнева дорога попливли назад, у вагоні, похитуючись у проході між сидіннями, з'явився продавець журналів.

— Що там на чемпіонаті? — запитав його Нік.

— Уайт-Сокс виграв фінальну гру,— відповів той, просуваючись поміж сидіннями перевальцем, наче моряк. Його відповідь викликала в Ніка задоволення. Уайт-Сокс побив їх! Це було приємне відчуття. Нік розгорнув «Сатердей Івнінг Пост» і почав читати, мимохідь позираючи у вікно, щоб пересвідчитись, чи не зблиснула вже попереду Міссісіпі. «Переїзд через Міссісіпі має бути великою подією», — думав він, і йому не хотілося втрачати жодної хвилини.

Краєвид, здавалось, пропливав повз вікна вагона: телеграфні стовпи, поодинокі будинки, рівні коричневі поля. Нік чекав, що берег Міссісіпі буде крутий, але зрештою після нескінченно довгої болотистої рівнини побачив крізь вікно, як паровоз їхнього поїзда виїжджає на довгий міст через широкий, каламутно-коричневий водяний обшир. Нарешті боці виднілися голі кручі, але тут берег був низький, мулистий. Здавалось, ріка суне суцільною масою, не тече, а суне, наче рухоме суцільне озеро, трохи вируючи там, де виступали опори мосту. Марк Твен, Гек Фінн, Том Сойєр і Ла Саль — ці імена одне за одним зринали в голові Ніка, коли він дивився на каламутно-коричневий обшир води. «Все одно я побачив Міссісіпі», — подумав він і відчув себе щасливим.

З англійської переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК

ОСТАННЯ НІЧ У МОРІ

Блукаючи в темряві палубою, Нік проминув ряд шезлонгів, у яких влаштувались офіцери-поляки. Хтось награвав на мандоліні. Леон Хоцянович сидів, простягнувши ноги.

— Гей, Ніку, — мовив він, — куди йдеш?

— Нікуди. Просто гуляю.

— Сідай з нами. Тут є місце.

Нік вмостився у вільний шезлонг і задивився на тих, що гуляли при світлі моря. Стояла тепла червнева ніч. Нік випростався у шезлонзі.

— Завтра прибуваємо,— сказав Леон.— Я чув про це від радиста.

— А я від перукаря, — відказав Нік.

Леон розсміявсь і заговорив по-польськи до чоловіка в сусідньому шезлонзі. Той нахилився вперед і посміхнувся Нікові.

— Він не розмовляє по-англійськи, — мовив Леон. — Каже, що чув про це від Гебі.

— А де Гебі?

— Нагорі в шлюпці з кимось.

— А Галинський?

— Можливо, з Гебі.

— Ні,— сказав Нік.— Вона казала, що не терпить його.

Гебі була єдиною дівчиною на судні. В неї було біляве волосся, що спадало на плечі, гарна фігура, дзвінкий голос, і про неї ходили різні чутки. Тітка, яка супроводила її до батьків у Париж, не виходила з каюти від самого початку плавання. Батько Гебі мав якесь відношення до французького флоту, і вона завжди обідала за столом капітана.

— Чому їй не подобається Галинський? — спитав Леон.

— Вона казала, що він схожий на кашалота.

Леон знову розсміявся.

— Ходім розшукаємо його й розкажемо про це.

Вони підвелися й попрямували до поручнів. Вгорі над ними висіли шлюпки, готові до спуску на воду. Судно зробило крен, палуба похилилась і шлюпки широко розгойдувались. Вода внизу тихо пінилась і засмоктувала величезні плями водоростей, що блискотіли фосфоричним світлом.

— Йдемо з пристойною швидкістю,— сказав Нік, дивлячись на воду.

— Ми зараз у Біскайській затоці, — відказав Леон. — Завтра, напевне, побачимо землю.

Вони обійшли всю палубу, знову спустились на корму і задивились на фосфоричний струмінь, що вивертався позаду, наче зораний грунт під плугом. Над ними була гарматна платформа, де походжали два матроси, й контури гармати чорніли в мерехтливому морському сяєві.

— Ідемо зигзагами,— Леон уважно дивився на воду.

— Цілу добу.

— Кажуть, що ці судна перевозять німецьку пошту, і тому їх ніколи не топлять.

— Можливо,— мовив Нік.— Але мені щось не віриться.

— Мені теж. Проте думка непогана. Ходімо шукати Галинського.

Вони застали Галинського в його каюті за пляшкою коньяку. Він пив із вищербленого кухля.

— Привіт, Антоне.

— Привіт, Ніку. Леоне, випий зі мною.

— Ніку, скажи ти йому.

— Слухай, Антоне. Одна вродлива леді попросила нас дещо тобі переказати.

— Знаю я вашу вродливу леді. Візьміть її і почепіть зверху на димарі.

Лежачи на спині, він задер ноги й штовхнув пружинний матрац горішньої койки.

— Карпер! — загукав він.— Агов, Карпер! Уставай і випий зі мною.

З горішньої койки схилилось обличчя. Воно було кругле і в окулярах зі сталевою оправою.

— Не проси мене випити, коли я й так п'яний.

— Злазь додолу і випий! — загорлав Галинський.

— Ні, — долинуло зверху.— Подай мені коньяку сюди.

Обличчя знову сховалося.

— Карпер п'яний вже два тижні, — сказав Галинський.

— Я перепрошую,— долинув голос із горішньої койки.— Це твердження безпідставне, бо ми з тобою познайомились тільки десять днів тому.

— Хіба ти не був п'яний ці два тижні, Карпер? — запитав Нік.

— Звичайно, був,— відказав Карпер згори.— Однак Галинський не має права говорити про це.

Галинський знову штовхнув матрац ногою.

— Забираю свої слова назад, — сказав він. — Я думаю, що ти не п'яний.

— Не сміши людей,— пробурмотів Карпер.

— Що ти робиш, Антоне? — запитав Леон.

— Думаю про свою дівчину з Ніагара-Фолз.

— Гайда, Ніку,— мовив Леон.— Ходімо від цього кашалота.

— Вона вам сказала, що я схожий на кашалота? — запитав Галинський. — Вона обізвала мене кашалотом. Знаєте, що я сказав їй по-французьки? «Мадмуазель Гебі, у вас немає нічого, що могло б мене зацікавити». Випий, Ніку.

Він простягнув йому пляшку з коньяком, і Нік трохи ковтнув.

— А ти, Леоне?

— Не хочу. Ходімо, Ніку.

— Я заступаю на вахту опівночі,— сказав Галинський.

— Гляди не напийся,— промовив Нік.

— Я ніколи не напивався.

Карпер нагорі щось буркнув.

— Що ти сказав, Карпер?

— Я благав господа покарати його.

— Я ні-іколи не напивався,— повторив Галинський і розлив півкухля коньяку.

— Покарай його, господи,— мовив Карпер.— Покарай.

— Я ні-іколи не напивався. Я ні-іколи не спав з жінкою.

— Благаю тебе, господи. Зроби праве діло. Покарай його.

— Ходімо звідси, Ніку.

Галинський подав Нікові пляшку. Той ковтнув і вийшов слідом за високим поляком.

За дверима вони чули, як Галинський кричав: «Я ні-іколи не напивався. Я ні-іколи не спав з жінкою. Я ні-іколи не брехав».

— Покарай його,— долинув тонкий Карперів голос.— Не пробачай йому цього, господи. Покарай його.

— Славні хлопці,— сказав Нік.

— Що це за Карпер? Звідки він?

— Він два роки пролежав у лікарні. Перед тим його вигнали з коледжу, а тепер повертається додому.

— Він забагато п'є.

— Карпер не дуже щасливий.

— Давай візьмемо пляшку вина й підемо спати в шлюпку.

— Давай.

Вони зупинились коло бару, й Нік купив червоного вина. Леон чекав біля стойки, височенний в своїй французькій формі. В барі була в розпалі гра в покер. Нік залюбки приєднався б, якби це не був останній вечір. Грали всі. Ілюмінатори щільно попричиняли, і в барі було задушливо від цигаркового диму. Нік зиркнув на Леона.

— Хочеш зіграти?

— Ні. Давай вип'ємо вина й поговоримо.

— Тоді треба взяти дві пляшки.

Вони вийшли з душного приміщення на палубу, несучи кожен по пляшці. Піднятися в одну з шлюпок не вимагало великих зусиль, хоча Нікові було страшно дивитися вниз на воду, коли він вибрався на шлюпбалку. Вони зручно вмостились усередині човна на рятівних поясах, відкинувшись на сидіння. Почувались між морем і небом. Це не те, що теліпатись на великому судні.

— Добре тут,— мовив Нік.

— Я щоночі сплю в одній із цих шлюпок.

— Я боюся, що почну ходити уві сні,— сказав Нік, відкорковуючи пляшку,— і тому ночую на палубі.— Він простягнув пляшку Леонові.

— Залиш цю собі, а мені відкоркуй другу,— промовив поляк.

— Бери цю,— відповів Нік. Він відкоркував другу пляшку і в темряві цокнувся з Леоном. Вони випили.

— У Франції можна буде дістати кращого вина,— сказав Леон.

— Я не буду в Франції.

— Я й забув. Шкода, що ми не служитимемо разом.

— З мене була б невелика користь, — мовив Нік. Він подивився униз на темну воду за бортом. Йому було лячно спускатись із шлюпбалок.— А от чи боявся б я? — сказав він.

— Ні, — відповів Леон.— Не думаю.

— Було б цікаво побачити літаки і все інше.

— Так,— промовив Леон.— Я збираюсь літати, як тільки зможу перейти в авіацію.

— Я б ніколи не зміг літати.

— Чому?

— Не знаю.

— Тобі не треба думати про страх.

— Я не думаю. Справді не думаю. Ніколи не думав. Просто я відчував себе трохи ніяково, коли ми оце з тобою залазили в шлюпку.

Леон лежав на боці, тримаючи пляшку прямо над головою.

— Нам не треба думати про страх,— сказав він.— Ми не з таких.

— Карпер боїться,— мовив Нік.

— Так. Галинський казав мені.

— Через те його й відіслали назад. Ось чому він весь час п'є.

— Він не такий, як ми,— сказав Леон.— Послухай, Ніку. В тобі і в мені — в нас щось є.

— Я знаю. Я відчуваю це. Інших можуть убити, а мене ні. Я знаю це напевно.

— От-от. Саме це в нас і сидить.

— Я хотів служити в канадських військах, але мені відмовили.

— Знаю. Ти казав мені про це.

Обидва випили. Нік відкинувсь на сидіння й спостерігав, як проти неба з димаря підіймається хмарка диму. Небо починало ясніти. Мабуть, скоро зійде місяць.

— В тебе є дівчина, Леоне?

— Ні.

— Зовсім немає?

— Зовсім.

— А в мене є,— сказав Нік.

— Ти живеш із нею?

— Ми заручені.

— Я ніколи не спав з дівчиною.

— Мені траплялося з повіями.

Леон ковтнув вина. Пляшка, яку він тримав, чорніла на тлі неба.

— Я не про це. Мені теж так траплялося. Це мені не до вподоби. Я маю на увазі цілу ніч спати з дівчиною, яку любиш.

—Моя дівчина спала б зі мною цілу ніч.

— Звісно, якщо вона тебе любить.

— Ми збираємось одружитись.

З англійської переклала
Людмила ГОНЧАР

ЛЮДИ ВЛІТКУ

Коли спускатися з містечка Гортонс-Бей по гравієвій дорозі до озера, то десь посередині шляху буде джерело. Вода витікає з глиняної труби обік дороги, вихлюпується через вищерблений край труби й стікає заростями м'яти в болото. У темряві Нік опустив руку в джерело, але довго не зміг утримати її там — вода була дуже холодна. Він відчував, як б'ють об його пальці фонтанчики піску, підіймаючись із дна джерела. «Я б занурився сюди весь, якби міг,— подумав Нік.— Це напевне привело б мене до тями». Він витяг руку з джерела й сів на краю дороги. Стояла задушлива ніч.

Внизу, над водою, білів на палях будинок Біна. Нікові не хотілося спускатися на причал. Усі купалися там, унизу. Йому не хотілося, щоб Одгар і Кейт були поруч. Він бачив автомобіль на дорозі біля складу. Одгар і Кейт були там, унизу. Одгар, чиї очі ставали як у смаженої риби, коли він дивився на Кейт. Невже Одгар нічого не розуміє? Кейт ніколи не одружиться з ним. Вона ніколи не одружиться з кимось, хто не був з нею близький. А якби хтось спробував наблизитися до неї, вона вся згорнулася б у тугий клубочок і вислизнула. Він єдиний може змусити її скоритися йому. Замість того, щоб згорнутися в тугий клубочок і вислизнути, вона м'яко розкриється, розслабиться, стане податливою під його руками. Одгар думає, що це може робити з нею тільки кохання. Очі його наче більмами вкриті, а повіки червоні. Їй було неприємно, коли він торкався її. Певно, через очі. Потім Одгар захоче, щоб вони були такими ж друзями, як і до цього. Гратися в піску. Ліпити з глини фігурки. Виїжджати спільно човном на цілий день. Кейт у своєму купальнику. А Одгар дивитиметься на неї.

Одгарові тридцять два роки, і йому двічі робили операцію — у нього розширення вен. Він негарний собою, а проте його обличчя всім подобається. Одгарові ніяк не щастить домогтися близькості, і він страшенно мучиться. З кожним літом дужче. На нього жалко дивитись. Одгар хлопець страшенно добрий. До Ніка він ставився краще, ніж будь-хто інший. А Нік міг би домогтися, якби хотів. «Одгар убив би себе,— подумав Нік,— коли б дізнався про це. Хотів би я бачити, як він уб'є себе». Він не міг думати про Одгарову смерть. Сам він ніколи не зробив би цього. Люди, однак, це роблять. Близькість буває не тільки від кохання. Одгар думає, що вона породжується тільки коханням. Одгар таки щиро кохає її. Насправді близькість стає можлива тоді, коли потяг виникає, коли відчуваєш потяг до тіла, коли хочеш сподобатися своїм тілом, коли вмієш переконати і не боїшся ризикнути, і не відчуваєш страху, і впевнений у взаємності, і коли жоден з вас нічого не вимагає, і коли відчуваєш ніжність і потяг, і коли твориш потяг і щастя, і коли жартуєш і вмієш розвіяти страх. І вмієш потім усе залагодити. Це не було кохання. Кохання лякає. Він, Ніколас Адамс, може домогтися того, чого йому хочеться, бо в ньому щось є. Може, цього не стане надовго. Може, він утратить це. Йому хотілося, щоб він міг це передати Одгарові чи принаймні сказати йому про це. Ніколи не можна нікому ні про що розказувати. Особливо Одгарові. Ні, не тільки Одгарові. Будь-кому, будь-де. Це завжди було його найбільшою вадою — базікання. Він забагато чого вибовкував. Однак треба ж якось допомогти тим студентам Прінстона, Єля та Гарварда, які досі не знають жінки. Чому немає жодного такого в державних університетах? Може, через змішане навчання. Вони зустрічають дівчат якраз на виданні, і дівчата допомагають їм, а потім вони одружуються з цими дівчатами. Що буде з такими, як Одгар і Гарві, і Майк, і всі інші? Він не знає. Він ще не прожив достатньо довго, щоб знати це. Вони найкращі люди в світі. Що станеться з ними? Звідки, до дідька, він може знати? Хіба може він писати так, як Гарді і Гамсун, коли знає справжнє життя лише десять років? Не може. Треба чекати, аж поки йому мине п'ятдесят.

Нік став потемки на коліна й напився з джерела. Він почувався чудово. Він знає, що згодом стане великим письменником. Він багато чого знає, але все те не може збити його з пантелику. Ніхто не може зби-

ти його з пантелику. Але він ще багато чого не знає. Це прийде до нього згодом. Він цього певен. Вода була холодна, і йому запекло в очах. Він, мабуть, ковтнув її надто багато. Як морозива. Так буває, коли п'єш, зануривши носа. Краще він піде поплаває. Думати недобре. Як почнеш думати, то думкам і кінця не буде. Він пішов униз дорогою повз автомобіль і великий склад, що стояв ліворуч і де вантажили яблука й картоплю, насипаючи їх у човни, повз пофарбований у біле будинок, де вони часом танцювали при світлі ліхтаря на підлозі з грубих дощок, і далі до причалу, біля якого вони купалися.

Всі вони плавали біля причалу. Коли Нік ішов по грубих дошках настилу високо над водою, він відчував, як двічі гойднувся довгий трамплін, щось плюснуло й вода захлюпала внизу серед стояків. «Це, напевне, Гі»,— подумав Нік. Кейт виринула з води, наче тюлень, і підтяглася на драбинку.

— Це Вімідж! — повідомила вона решту. — Давай, Вімідже, тут чудово!

— Привіт, Вімідже,— сказав Одгар.— Хлопче, це розкіш!

— Де Вімідж? — запитав Гі, який плив далі у темряві.

— А що, той Вімідж не вміє плавати? — Голос Білла розлігся над водою басовито й лунко.

Нікові було гарно. Приємно, коли тебе гукають, як оце зараз. Він скинув свої брезентові туфлі, стяг через голову сорочку і зняв штани. Його босі ноги відчули пісок на дерев'яному настилі причалу. Він швидко побіг по дошках трампліну, що вгиналися під його вагою, пальці ніг відштовхнулися від краю дошки, і наступної миті він був уже в воді, йшов плавно вниз, навіть не усвідомлюючи, що вже пірнув. Стрибаючи, він глибоко вдихнув повітря і тепер плив далі й далі під водою, прогнувши спину й непорушно випроставши ноги. За хвилину він вигулькнув на поверхню, полежав на воді долілиць. Потім перевернувся на спину й розплющив очі. Йому більше подобалось пірнати й бути під водою, ніж плавати.

— Ну як, Вімідже? — запитав Гі, який виявився позад нього.

— Вода тепла, наче суп,— сказав Нік.

Він зробив глибокий вдих, обхопив руками коліна, підтяг їх до підборіддя й повільно пірнув у глибину. Вгорі вода була тепла, але він швидко дістався холоднішої, а тоді й зовсім холодної біля дна. Дно було мергельне, і він з огидою торкнувся його пальцями ніг, потім сильно відштовхнувся від нього, щоб виринути на поверхню. Було дивно виринати з-під води у темряву. Нік відпочивав на воді, ліниво хлюпаючись, задоволений. Одгар і Кейт розмовляли на причалі.

— Ти колись плавав у морі, коли воно фосфорує, Карле?

— Ні.— Голос Одгара звучав неприродно, коли він розмовляв з Кейт.

«Ми могли б натерти свої тіла фосфором з сірників,— подумав Нік, глибоко вдихнув повітря, підтягнув коліна до підборіддя і, напруживши м'язи, пірнув цього разу не заплющуючи очей. Він занурювався обережно, спочатку боком, а потім головою. Але так було погано. Він нічого не бачив під водою в темряві. Краще було першого разу, коли він пірнав із заплющеними очима. Дивна реакція. А втім, людина не завжди реагує правильно. Цього разу він не досягнув дна, випростався і поплив прямо й угору в прохолодній воді, тримаючись нижче теплого шару близько поверхні. Дивно, як багато задоволення від плавання під водою і як мало справжнього задоволення у звичайному плаванні. Йому подо-

балося ще плавати в океані. Передусім тому, що там легше плавати. Але там є ще й смак морської води, і відчуваєш спрагу. Прісна вода краща. Ось як зараз, у задушливу ніч. Він виринув на поверхню якраз під настилом причалу й виліз на драбинку.

— О, пірни ще раз, Вімідже, прошу тебе,— сказала Кейт.— Пірни гарненько.

Вони сиділи з Одгаром на причалі, прихилившись спинами до великих стояків.

— Пірни безшумно, Вімідже,— сказав Одгар.

— Гаразд.

Нік, з якого капала вода, пішов до трампліна, пригадуючи, як треба стрибати звідти. Одгар і Кейт стежили за його постаттю, що чорніла у темряві. Він став на краю дошки, почекав, поки дошка перестала хитатися, й пірнув так, як навчився, спостерігаючи за морською видрою. У воді, коли він уже плив до поверхні, Нік подумав: «От якби Кейт була зі мною тут, углибині». Він вигулькнув на поверхню, відчуваючи воду в себе в очах і вухах. Напевно він мимохіть зробив спробу вдихнути повітря.

— Досконалий стрибок! Цілком досконалий! — гукнула з причалу Кейт.

Нік виліз на драбинку.

— А де хлопці? — запитав він.

— Вони попливли аж у затоку,— сказав Одгар.

Нік ліг на причалі біля Кейт і Одгара. Йому було чути, як Гі та Білл плавають там десь у темряві.

— Ти чудово пірнаєш, Вімідже,— сказала Кейт, торкаючись його спини ногою.

Нік весь напружився від цього дотику.

— Ні, — сказав він.

— Ти — диво, Вімідже, — сказав Одгар.

— Зовсім ні,— сказав Нік. Він думав. Думав про те, що коли взагалі можливо бути з жінкою під водою, то він міг би затримати дихання на три хвилини, на піщаному дні, вони могли б випливти на поверхню разом, вдихнути повітря й піти знову на дно; пірнати легко, коли знаєш як. Одного разу, заклавшись, він випив пляшку молока, облупив і з'їв під водою банан, однак довелося б узяти з собою на дно тягар, який би утримував його; якби на дні було кільце або ще що-небудь, щоб зачепитися рукою, то можна було б. От було б здорово, але дівчина не витримає, вона наковтається води, Кейт захлинулася б, Кейт погано плаває під водою, от якби дівчина була добрим підводним плавцем, можливо колись попадеться така дівчина, швидше — ніколи, бо ніхто не вміє пірнати, як він. Звичайні плавці, чорт забирай, та вони просто слиньки, крім нього, ніхто не знається на підводному плаванні, у Івенстоні йому довелося бачити хлопця, що міг затримати дихання на шість хвилин, але той хлопець був несповна розуму. Він хотів би бути рибою, а втім не хотів би. Він засміявся.

— Чого ти смієшся, Вімідже? — запитав Одгар; голос його звучав хрипко, як завжди, коли поряд була Кейт.

— Я хотів би бути рибою,— сказав Нік.

— Гарний жарт, — сказав Одгар.

— Авжеж,— сказав Нік.

— Не будь віслюком, Вімідже,— сказала Кейт.

— Ти хотіла б бути рибою, Батстейн? — спитав Нік. Він лежав на дошках і дивився в протилежний бік.

— Ні,— сказала Кейт.— Не цієї ночі.

Нік міцно притиснувся спиною до її ноги.

— Яким би звіром ти хотів бути, Одгаре? — спитав Нік.

— Дж. П. Морганом,— сказав Одгар.

— Ти милий, Одгаре,— сказала Кейт.

Нік відчув, як Одгар засяяв.

— Я б хотіла бути Віміджем,— сказала Кейт.

— Ти завжди можеш стати місіс Вімідж,— сказав Одгар.

— Не буде ніякої місіс Вімідж,— сказав Нік. Він напружив м'язи спини. Кейт умостила обидві ноги у нього на спині так, ніби спочивала перед вогнищем, поклавши ноги на колоду.

— Не будь таким упевненим,— сказав Одгар.

— Я страшенно впевнений,— сказав Нік.— Я збираюся одружитися з русалкою.

— Вона буде місіс Вімідж,— сказала Кейт.

— Ні, не буде,— сказав Нік.— Я не дозволю їй.

— Як же ти їй це заборониш?

— Знаю як. Хай лишень спробує.

— Русалки не виходять заміж,— сказала Кейт.

— Тебе покарають, як порушника закону Манна,— сказав Одгар.

— Ми житимемо за межами територіальних вод,— сказав Нік.— Їжу нам приноситимуть контрабандисти. Ти можеш надягти плавки і прийти відвідати нас, Одгаре. Бери з собою і Батстейн, якщо вона схоче. Ми будемо приймати щочетверга пополудні.

— Що ми робитимемо завтра? — спитав Одгар, його голос знову зазвучав хрипко, нагадуючи, що він поряд із Кейт.

— Ой, давайте не будемо говорити про завтра, хай йому чорт, — сказав Нік.— Порозмовляємо про мою русалку.

— Ми вже скінчили про твою русалку.

— Гаразд,— погодився Нік.— Ви з Одгаром розмовляйте собі, а я буду думати про неї.

— Ти аморальна людина, Вімідже. Страшенно аморальна людина.

— Зовсім ні. Я просто чесна людина.— І, полежавши трохи з заплющеними очима, він додав: — Не заважайте мені. Я думаю про неї.

Він лежав і думав про свою русалку, в той час як п'яти Кейт впиралися йому в спину.

Одгар і Кейт розмовляли, але він не чув їх. Він лежав, переставши думати й почувався щасливим.

Білл і Гі вийшли з води на берег, пішли до автомобіля і, давши задній хід, підвели його до причалу. Нік устав і одягся. Білл і Гі сиділи спереду, втомлені тривалим плаванням. Нік вмостився позаду разом з Кейт і Одгаром. Вони відкинулися на спинку сидіння. За кермом був Білл. Машина з ревінням виїхала на гору і повернула на шосе. Попереду Нік бачив світло інших автомобілів, світло часом зникало, потім знову спалахувало, коли вони виїздили на гору, блимало, наближаючись, і, коли машини розминалися, тьмяніло позаду. Дорога простяглася високо понад берегом озера. Великі машини з Шарлевуа, в яких позаду своїх шоферів сиділи багаті слиньки, мчали їм назустріч і поминали їх, заступаючи дорогу і не пригашуючи своїх фар. Вони пролітали, як поїзди. Білл увімкнув рухому фару, спрямувавши світло на автомобілі, що стояли обіч дороги попід деревами, і тривожачи пари,

які вмостилися на сидіннях. Жодна машина не обігнала Білла, хоч деякий час світло рухомої фари вигравало на їхніх потилицях, але зрештою Білл одірвався від переслідувача. Та ось Білл зменшив швидкість, потім різко звернув на піщану дорогу, що вела через сад до будинку ферми. Автомобіль поволі їхав садом. Кейт притулила губи до Нікового вуха.

— Через годину, Вімідже,— сказала вона. Нік міцно притис своє стегно до її стегна. Автомобіль виїхав на горб, що височів над садом, об'їхав його і зупинився перед будинком.

— Тітонька спить. Ми повинні поводитися якомога тихіше,— сказала Кейт.

— На добраніч вам, — прошепотів Білл. — Ми заїдемо за вами вранці.

— На добраніч, Сміте,— прошепотів Гі.— На добраніч, Батстейн.

— На добраніч, Гі, — сказала Кейт.

Одгар стояв біля будинку.

— На добраніч вам,— сказав Нік.— До завтра, Морген.

— Добраніч, Вімідже,— сказав Одгар з ганку.

Нік і Гі почали спускатись дорогою в сад. Нік зіп'явся навшпиньки й зірвав яблуко. Воно було ще зелене, але він надкусив його, висмоктав кислий сік і виплюнув м'якуш.

— Ви з Птахом плавали сьогодні далеко, Гі,— сказав він.

— Не так уже й далеко, Вімідже,— сказав Гі.

Вони вийшли з саду повз поштову скриньку і попростували по шосе. У видолинку, де дорога перетинала струмок, завис холодний туман. Нік зупинився на мосту.

— Ходімо, Вімідже,— сказав Гі.

— Гаразд,— погодився Нік.

Вони пішли нагору; дорога звертала в гайок, серед якого стояла церква. В будинках, повз які вони проходили, не світилося жодного вікна. Гортонс-Бей спав. Жоден автомобіль не проїхав дорогою.

— Мені ще не хочеться в хату,— сказав Нік.

— Може, пройдемося разом?

— Ні, Гі, не турбуйся.

— Гаразд.

— Я проведу тебе до котеджу,— сказав Нік. Вони відстебнули сітку на дверях і зайшли до кухні. Нік відчинив холодильник і зазирнув туди.

— Їсти хочеш, Гі? — спитав він.

— Хочу шматок пирога,— сказав Гі.

— Я теж,— сказав Нік. Він узяв шматок смаженої курятини і два шматки пирога з вишнями і загорнув їх у проолієний папір, що лежав на холодильнику. — Візьми це з собою,— сказав він.

Гі запив свій шматок пирога водою, зачерпнувши її ковшем з відра.

— Якщо хочеш щось почитати, Гі, візьми у мене в кімнаті,— сказав Нік.

Гі дивився на пакунок, який загортав Нік.

— Не роби дурниць, Вімідже! — сказав він.

— Все буде гаразд, Гі.

— Хай буде гаразд. Тільки не роби дурниць,— повторив Гі. Він відхилив сітку на дверях і попрямував по траві до котеджу. Нік вимкнув світло і вийшов, застебнувши сітку. Він тримав у руці пакунок, пе-

рейшов мокрою травою, переліз паркан і пішов дорогою через місто під великими в'язами, повз останній ряд поштових скриньок на перехресті і далі по шосе до Шарлевуа. За струмком він перетнув поле, обійшов паркан саду, прямуючи до краю просіки, переліз через залізну огорожу довкола лісової ділянки. Посередині ділянки росли три високі ялиці. Під ногами було м'яко від соснових голок, що встеляли землю, і тут зовсім не було роси. Ділянку ніколи не проріджували, і земля була суха й тепла, без підліску. Нік поклав пакунок під однією з ялиць і ліг очікуючи. Він побачив Кейт, що йшла в темряві між деревами, але навіть не ворухнувся. Вона не бачила його і мить стояла, тримаючи перед себе дві ковдри. В темряві здавалося, що у неї величезний живіт,— куди більший, ніж у вагітної жінки. Нік був шокований. Потім йому стало смішно.

— Привіт, Батстейн,— сказав він.

Вона впустила ковдри.

— Ой, Вімідже! Навіщо ти так лякаєш мене. Я думала, що ти не прийшов.

— Люба Батстейн,— сказав Нік. Він притис її до себе, відчуваючи її тіло біля свого, усе її солодке тіло біля свого. Вона ще міцніше пригорнулась до нього.

— Я так люблю тебе, Вімідже.

— Люба моя Батстейн,— сказав Нік.

Вони розстелили ковдри, Кейт розгладила їх.

— Знаєш, мені ледве вдалося винести ковдри,— сказала Кейт.

— Знаю,— сказав Нік.— Нумо роздягнемося.

— Ой, Вімідже.

— Так приємніше.

Вони роздяглися, сівши на ковдри. Ніка трохи збентежило те, що вони сидять роздягнені.

— Я тобі подобаюсь так, Вімідже?

— Авжеж. Давай укриємось,— сказав Нік. Вони лежали під грубими ковдрами. Він був гарячий, а вона прохолодна. Все було гаразд.

— Все гаразд?

Замість відповіді Кейт притислася до нього всім тілом.

— Тобі приємно?

— Ой, Вімідже. Я так хотіла до тебе! Мені ти так потрібний!

Вони лежали поруч під ковдрами. Голова Віміджа схилилася нижче, він провів носом по шиї Кейт і далі поміж її грудьми. Ніби по клавішах фортепіано.

— Ти пахнеш прохолодою,— сказав він і ніжно торкнувся її маленької груді. Вона ожила між його губів. Він відчув, як все бажання повертається знову, і, просунувши руку знизу, перевернув Кейт. Кейт міцно притиснулась до нього.

— Добре тобі так? — спитав він.

— Як гарно! Як гарно! Я люблю тебе! Я люблю тебе, Вімідже!

— Ось воно,— сказав Нік.

Він раптом відчув, що під його голим тілом груба ковдра.

— Я була поганою, Вімідже? — спитала Кейт.

— Ні, ти була хорошою,— сказав Нік. Його мозок працював дуже чітко і тверезо. Усе він бачив дуже гостро і ясно. — Я голодний, — сказав він.

— Я б хотіла, щоб ми спали тут цілу ніч.— Кейт згорнулась клубочком біля нього.

— Це було б прекрасно,— сказав Нік.— Але не можна. Ти повинна повернутись у будинок.

— Я не хочу,— сказала Кейт.

Нік устав, відчуваючи, що легенький вітерець обдуває його тіло. Він натяг сорочку, і йому приємно було відчувати дотик тонкої матерії. Потім надів штани і взув черевики.

— Ти повинна одягтися, дівчисько,— сказав він.

— Зачекай-но ще хоч хвилинку,— сказала вона.

Нік узяв пакунок з-під дерева й розгорнув його.

— Одягайся,— сказав він.

— Не хочу,— сказала Кейт.— Я буду спати тут цілу ніч.— Вона сіла.— Подай мої речі, Вімідже.

Нік подав їй одежу.

— Я вже думала про це,— сказала Кейт.— Якби я спала тут до ранку, вони просто подумали б, що я придуркувата і тому вийшла сюди з ковдрами, і все було б гаразд.

— Тобі буде незручно,— сказав Нік.

— Я надягну ще щось,— сказала Кейт.

Вони сиділи поруч, їли смажену курятину та пиріг з вишнями.

Нік устав, потім опустився навколішки й поцілував Кейт.

Дійшовши по мокрій траві до котеджу, він піднявся нагору, до своєї кімнати, ступаючи обережно, щоб не рипіли східці. Було приємно опинитися в ліжку, лягти на простирадла, випростатися на повен зріст, схилитися головою в подушку. Приємно в ліжку, зручно, затишно, а завтра поїдемо рибалити, він молився так, як завжди, коли згадував, що треба помолитися за рідних, за себе, щоб стати великим письменником, за Кейт, за хлопців, за Одгара, за те, щоб добре порибалити, за бідного Одгара, бідного Одгара, що спить там у котеджі, а може, й не спить, може, й не спатиме цілу ніч. А проте нічого не вдієш, анічогісінько.

З англійської переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК

ДЕНЬ ОДРУЖЕННЯ

Він покупався в озері й тепер мив ноги в раковині умивальника, бо назад, на гору, повертався босоніж. У кімнаті було душно. Датч з Люменом стояли неподалік і виглядали знервованими. Нік витяг чисту білизну, чисті шовкові шкарпетки, нові підв'язки, білу сорочку, комірець з шухляди комоду й усе це надів. Потім став перед дзеркалом і почав зав'язувати краватку. Датч і Люмен нагадали йому роздягання перед боксерським матчем чи футбольною зустріччю. Йому подобалася їхня знервованість. Цікаво, чи не так само вони поводилися б перед тим, коли б його мали відвести на шибеницю. Мабуть, так само. Він ніколи не міг нічого уявити собі, поки не побачить на власні очі. Датч вийшов по штопор, за мить повернувся і відкоркував пляшку.

— Ковтни як слід, Датчу!

— Після тебе, Стейне.

— Чого це раптом? Ну ж бо, пий!

Датч зробив довгий ковток. Нік обурився. Тут була лише одна пляшка віскі. Датч передав пляшку йому. Він простяг її Люмену. Люмен зробив ковток, набагато менший, ніж Датч.

— Чудове, Стейне, чудово, старий! — Він простяг пляшку Нікові.

Нік зробив кілька ковтків. Віскі йому смакувало. Він надяг штани, зовсім ні про що не думаючи. Горні Білл, Арт Мейєр і Гі одягались нагорі. У них повинно б бути якесь питво. Боже, ну чому тут тільки одна пляшка віскі!

Одразу після шлюбної церемонії вони сіли в форд Джона Котескі й поїхали гірською дорогою до озера. Нік заплатив Котескі п'ять доларів, і той допоміг йому перенести валізи до човна. Вони потисли один одному руки, й форд Котескі подерся назад на гору. Їм ще довго було чути гуркіт його мотора. Нік ніяк не міг знайти весел там, де батько ховав їх для нього,— серед сливових дерев за льохом,— і Гелен чекала на нього внизу в човні. Нарешті він відшукав весла й приніс їх на берег.

Вони довго пливли через озеро. Ніч була душна й гнітюча. Жодне з них не мало бажання говорити. Людей було мало, і це зіпсувало весілля. Нік міцно наліг на весла, коли вони вже були біля берега, й човен урізався в пісок. Він ще трохи підтяг його, і Гелен зійшла на берег. Нік поцілував її. Вона відповіла на його поцілунок,— так, як він навчив її: уста напіврозтулені, щоб їхні язики могли торкатися. Нік і Гелен міцно пригорнулися одне до одного й пішли нагору до котеджу. Котедж був темний і довгий. Нік відімкнув двері, а потім повернувся до човна по валізи. Він засвітив світло, і вони разом почали оглядати котедж.

З англійської переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК

ПРО ТВОРЧІСТЬ

Ставало гаряче, і сонце припікало в потилицю.

Нік зловив одну велику форель. Йому було байдуже, скільки рибин він спіймає. Річка о цій порі року була мілка і широка. Обидва береги поросли деревами. При вранішньому сонці вони кидали на воду з лівого боку короткі тіні. Нік знав, що в кожному затінку причаїлась форель. Вони з Білом Смітом виявили це одного спекотного дня на Блек-рівер. Після полудня, коли сонце котилось над пагорбами, форель ховалася в холодок під другим берегом потічка.

Найбільші рибини водились коло самого берега. Там, на Блек-рівер, вони з Білом у цьому переконались. Після заходу сонця форель випливала на середину річки. Перед самим присмерком, коли вода сліпуче виблискувала в промінні призахіднього сонця, скрізь можна було натрапити на велику рибину. Але тоді рибалити було майже неможливо, бо поверхня річки сліпила, наче дзеркало на сонці. Звісно, можна було спробувати щастя проти течії, але й тут, і на Блек-рівер, доводилося б борсатися в хвилях на глибоких місцях. Рибалити проти течії було зовсім нецікаво, хоча в усіх книжках говорилось, що це єдино можливий спосіб.

В усіх книжках. Як свого часу вони з Білом потішалися з тих книжок. Усі вони починались із фальшивих приманок. Немов під час полювання на лисиць. Один дантист, який лікував Біла Берда в Парижі, просторікував, що, будячи на живця, ти протиставляєш свої розумові здібності риб'ячим. Я завжди думав про це саме так, сказав тоді Езра. Над

цим варто було посміятись. Існує чимало речей, над якими варто посміятись. У Штатах на бій биків дивляться, як на жарт. Езра вважав сміховиною риболовлю. Багато хто вважає сміховиною поезію. Англійці — це теж сміховина.

Пригадуєш, як у Памплоні вони перекинули нас через бар'єр прямо до бика, думаючи, що ми французи? Дантист Біла стає схожим на них, коли йдеться про рибалку. Дантист Біла Берда. Колись Біл — це був Біл Сміт. Тепер Біл — це Біл Берд. Біл Берд тепер у Парижі.

Коли Нік одружився, він утратив усіх своїх давніх друзів — і Біла Сміта, і Гі, і Одгара. Це трапилось через те, що вони ще не знали жінок? Але Гі напевно знав. Ні, він утратив їх тому, що своїм одруженням наче визнав щось важливіше, ніж риболовля.

Він досяг усього поступово. До того, як вони познайомились, Біл ніколи не рибалив. Потім вони скрізь бували удвох. На Блек-рівер і на Стерджен-Бей, на Пайн-Беренз і на Верхній Мінні, на безлічі маленьких річок. Майже всі секрети риболовлі вони з Білом збагнули разом. Обидва працювали на фермі, рибалили і з червня по жовтень мандрували лісами. Щовесни Біл звільнявся з роботи. Він також. А Езра вважав риболовлю жартом.

Біл не ставив Нікові в провину, що він рибалив до їхнього знайомства. Біл пробачив йому всі річки. Він справді пишався цим. Це було схоже на ставлення дівчини до своїх суперниць: якщо вони були до неї, то їй було до цього байдуже, але, якщо після, то вже зовсім інша річ.

Ось чому він утратив своїх приятелів, подумав Нік.

Усі вони були заручені з риболовлею. Езра, як і багато хто, вважав риболовлю жартом. А Нік був заручений з нею до одруження з Гелен. Справді заручений. І це не жарт.

Отож він утратив їх усіх. Гелен думала, що це сталося через неї — мовляв, вона їм не подобалась.

Нік присів на валун у затінку і звісив мішок у річку. Вода нуртувала навколо каменя. В тіні було прохолодно. Вздовж піщаного берега тяглася посадка. На піску виднілися сліди норки.

Вона, мабуть, теж ховалась від спеки. Валун був сухий і холодний. Нік сидів, і вода з його черевиків стікала по камені.

Це сталося через те, що вона їм не подобалась, думала Гелен. І щиро в це вірила. Боже мій, з якою зневагою дивився він колись на людей, що одружувались! Можливо, дивився так тому, що всі його друзі були старші й ніхто з них досі не оженився.

Одгар давно хотів одружитися з Кейт. А Кейт взагалі не мала бажання виходити заміж. Вони часто сварилися через це; Одгар, крім неї, нікого не хотів, а Кейт не цікавив взагалі ніхто. Вони воліли залишитись друзями і, прагнучи цього, почувалися нещасливими.

Це Хазяйка хотіла зробити з них аскетів. А Гі їздив до Клівленда в борделі, Нік теж там бував. Все це так бридко. Спочатку створюєш собі фальшивий ідеал, а тоді все життя живеш йому на догоду.

Всю свою любов вони віддавали риболовлі та літу.

Це Нікові подобалось понад усе. Він любив копати з Білом картоплю восени, любив рибалити в затоці, читати в гарячі дні в гамаку, плавати біля причалу, грати в бейсбол у Шарлевуа й Петоскі, йому подобались тривалі прогулянки на автомобілі, відпочинок коло затоки, Хазяйчині страви, її ставлення до служниць, розмови з нею, подобалось обідати в їдальні й дивитись крізь вікно на довгі поля й косу біля озера,

він полюбляв випивати з батьком Біла, їздити на риболовлю подалі від ферми, а то й просто лежати без діла.

Нік любив довге літо. Йому завжди робилося сумно, коли наближалося перше серпня і він знав, що до закриття сезону на форель лишається тільки чотири тижні. Тепер подеколи це приходило до нього в снах. Нікові снилося, що літо вже майже минуло, а він ще ні разу не рибалив. І йому робилося так тоскно уві сні, наче він потрапив до в'язниці.

Гори поблизу Велун-Лейк, бурі на озері, моторний човен, парасолька над мотором для захисту свічки запалення від хвиль, що накочувались, прогулянки човном у грозу, доставка овочів по узбережжю, перекочування човна з хвилі на хвилю, закупки на березі озера, листи і чікагська газета, схована під брезентом, причалювання в шторм, тепло вогнища, шум вітру в соснах, вогка глиця під ногами, коли він босий ішов по молоко. Вставати на світанку, веслувати на озері, ходити в Гортонс-Крік через горби після дощу, щоб рибалити там.

Дощ завжди був потрібен на Гортонс-Крік. А з річки Шульце в зливу не було ніякої користі; вона виходила з берегів і розливалась мутною водою по траві. Де могла сховатись форель, коли річка ставала такою?

Це було там, де бик погнав його через паркан і він загубив гаманця з усіма гачками.

Якби він тоді знав про биків усе, що знає нині. Де тепер Маера і Альгабено? Августо Ферія у Валенсії і Сантандері, погані бої в Сан-Себастьяні. Санчес Мехіас убиває шістьох биків. Корида з Міурасом. Попри всі його горезвісні помилки при виконанні «пази». Квітка Андалузії. Chiquelin el camelista [1]. Хуан Теремото. Бельмонте Вуельве?

Менший брат Маери зараз теж матадор. Отак це робилось.

Протягом цілого року корида була єдиним змістом духовного життя Ніка. Чінк був блідий та нещасний, йому було шкода коней. Дон ніколи не брав їх до уваги, так він казав. « І тоді я раптом відчув, що скоро полюблю бій биків». Це, напевно, був Маера. Нік знав, що Маера — найвидатніший з усіх людей, з якими він будь-коли стрічався. Чінк теж розумів це. Він скрізь їздив за ним.

Він, Нік, був другом Маери, і той помахав їм із свого боксу № 87, потім зачекав, доки Гелен помітить його, й помахав ще раз; Гелен була від нього в захваті; в боксі чекали троє пікадорів, а всі інші виступали прямо перед перегородкою, тоді подивилися вгору й помахали їм. Нік сказав Гелен, що пікадори просто працювали один для одного, і це, звичайно, була правда. Він ще ніколи не бачив такої гарної роботи пікадорів, і ті троє в кордовських капелюхах схвально хитали головами на кожну вдалу «вара», а інші пікадори вітали їх і продовжували свій виступ. Як тоді, коли приїхали португальці й один старий пікадор, перехилившись через бар'єр та дивлячись на юного да Вейга, кинув свій капелюх на арену. Це була найсумніша сцена, яку він будь-коли спостерігав. Ось ким хотів бути товстий пікадор — кабальєро на арені. Боже мій, як тримався в сідлі цей малюк да Вейга! Ото була їзда верхи! Він ніколи не бачив нічого подібного навіть у кіно.

Кіно руйнувало все. Як балачки про щось вартісне. Ось через що війна здавалася несправжньою. Надто багато балачок.

Балакати про будь-що — погано. Писати про будь-що справжнє — теж погано. Писанина завжди вбиває це.

---

[1] Хвацький хлопчина *(ісп.)*.

Єдине, що має якусь цінність, — це те, що вигадане тобою, що створене твоєю уявою. Що може завжди справдитись. Ось, приміром, коли він написав «Мого старого»: до того йому ніколи не доводилось бачити, як гинуть жокеї, а наступного тижня Джордж Парфремент розбився в такому ж самому стрибку. Все варте уваги, що він будь-коли написав, було ним вигадане. Нічого з того ніколи не траплялось у житті. Щось інше траплялось. Можливо, краще. Цього сім'я його не могла збагнути. Всі думали, що все те взято з власного досвіду.

В цьому слабкість Джойса. Дедал в «Уліссі» — то сам Джойс, ось чому такий жахливий цей образ. Джойс створив його до біса романтичним й інтелектуальним. Блума він вигадав, і Блум чудовий. Він також вигадав місіс Блум. Вона найкраща в світі.

Отак і Мак. Він був надто близький до життя. А треба спершу переварити дійсність і тільки тоді створювати свої образи. В Мака, проте, були непогані речі.

В оповіданнях Нік — це не він сам. Ніка він вигадав. Звісно, йому ніколи не доводилось бачити індіанку під час пологів. Ось чому він так добре описав це. Ніхто не знав про те. Він бачив, як жінка народжувала дитину по дорозі на Карагач, і намагався допомогти їй. От як це було.

Він волів би писати так завжди. І знав, що колись писатиме. Хотів стати видатним письменником. І був упевнений, що стане ним. Незважаючи ні на що. Однак це справа нелегка.

Нелегко бути видатним письменником, коли ти любиш життя, світ і окремих людей. Нелегко, коли ти прив'язаний до багатьох місць. Тоді ти почуваєшся здоровим, веселим, у доброму гуморі, то ж на якого біса все це тобі?

Найкраще йому працювалося, коли Гелен нездужала. Тоді виникало невдоволення собою. Потім настав час, коли не писати було неможливо. Справа не в відчутті обов'язку. Це просто фізіологічна потреба. Іноді тобі здається, що більше ти ніколи не зможеш писати, але через деякий час переконуєшся, що рано чи пізно напишеш іще одне гарне оповідання.

Це найприємніше заняття з усіх відомих. Ось чому берешся до нього. Він ніколи не усвідомлював цього раніше. Це було не почуття обов'язку, ні. Просто від цієї роботи він одержував найбільше задоволення. Вона гострить почуття. Хоча писати добре — страшенно важко.

Існує-бо так багато штукарських засобів.

Коли користуєшся ними, писати легко. Всі так роблять. Джойс винайшов сотні нових. Але від того вони не ставали кращими. Зрештою, всі вони перетворювались на штампи.

Він волів би писати так, як Сезанн малював свої картини.

Сезанн починав із викрутасів. Потім він їх відкинув і створив справжні шедеври. Зробити це було йому страшенно важко. Він став найвидатнішим. Найвидатнішим на всі часи. Це не сліпе схиляння. Він, Нік, хотів би змалювати краєвид у літературі так, як це зробив Сезанн у малярстві. Треба писати з душею. Ніякі викрутаси тут не поможуть. Ніхто ніколи ще не змальовував так природу. Для Ніка це було щось святе. І надзвичайно важливе. Його можна тільки вибороти. Якщо жити з розкритими очима.

Про такі речі не розпатякують. Він збирається працювати доти, поки це йому не вдасться. Можливо, цього не буде ніколи, але він знатиме, що вже наближається до мети. Оце справжня робота. Може, на все життя.

Людей змальовувати неважко. Легко писати дотепно. Камінгс написав «Величезну кімнату», це гарна книга, одна з найкращих. Йому довелося добре попрацювати, щоб написати її.

Хто ж іще? Еш писав непогано в молодості, але зараз важко сказати. Євреї всі починають добре, але швидко виписуються. У Мака теж дещо було. Дон Стюарт найкращий після Камінгса. Скажімо, в «Грошах». Можливо, Рінг Ларднер. Навіть, напевне. Старші хлопці, такі як Шервуд. Ще старші, як Драйзер. Хто ж іще? Може, хтось із молодих. Невизнані генії. Хоча невизнаних не існує.

У них мета була інша, ніж у нього.

Він мав змогу бачити твори Сезанна. Портрет у Гертруди Стайн. Вона б оцінила, якби йому вдалося зробити щось вартісне. Дві прекрасні картини Сезанна в Луврі, малюнки, які він бачив щодня на пересувній виставці Бернхайма. Солдати, що роздягаються перед плаванням, будинок між деревами біля озера, не той, відомий, а інший. Портрет хлопчика. Сезаннові люди вдавалися. Але їх малювати легше, пишучи портрети, він застосовував свою майстерність, набуту при малюванні краєвидів. Нік міг робити це також. Людей описувати легко. Ніхто ж бо про них нічого не знає. Якщо це звучить правдоподібно, вам вірять на слово. Джойсу повірили на слово.

Він точно уявляв собі, як намалював би Сезанн цю смужку ріки. Господи, якби тільки він опинився тут і змалював це! Лихо в тому, що вони всі повмирали. Працювали все життя, старіли і вмирали.

Нік устав, уявляючи собі, як Сезанн змалював би цю смужку ріки й болото, і ступнув у ріку. Вода була холодна і справжня. Він побрів водою, рухаючись на тлі уявної картини. Потім став навколішки на піску і витяг з води мішок. Форель була ще жива. Нік випустив її з мішка в неглибоку воду і дивився, як вона пливе по обмілинах, прослизає поміж камінням на глибину, а спинка її видніє над поверхнею.

— Ця форель завелика на вечерю, — вголос подумав Нік. — Я спіймаю пару менших біля стоянки.

Він вибрався на берег річки, змотав волосінь і почав продиратись крізь чагарі. Потім з'їв бутерброд. Він поспішав, і вудка йому заважала. Він не розмірковував. Просто намагався утримати дещо в пам'яті. Йому хотілося якнайшвидше повернутися до табору і взятися до роботи.

Нік ішов крізь чагарник, міцно тримаючи вудку. Волосінь зачепилась за гілку, він зупинився і підтягнув її. Далі йшов без зусиль, несучи вудку перед собою.

Попереду, прямо на стежці, він загледів зайця. Неохоче спинився. Заєць ледве дихав. На голові в нього сиділо два кліщі, по одному за кожним вухом. Вони були сірі, набряклі кров'ю, кожен завбільшки з виноградину. Лапки їхні ворушились, а голови були маленькі й тверді. Нік їх відірвав і розчавив ногою на стежці.

Тоді підняв зайця, безсилого, з сумними очима-гудзиками і поклав його біля стежки під кущем папороті. Нік відчував, як б'ється серце звірятка у нього під рукою. Заєць лежав нерухомо під кущем. Він ще може очуняти. Кліщі, либонь, вп'ялися в нього, коли він ліг на траві.

Може, після того, як досхочу настрибався на повітрі. Невідомо.

Нік прямував стежиною до табору. Він намагався щось утримати в пам'яті.

З англійської переклала
Людмила ГОНЧАР

ПОРТРЕТИ НАШИХ ДРУЗІВ

Ласло Шандор

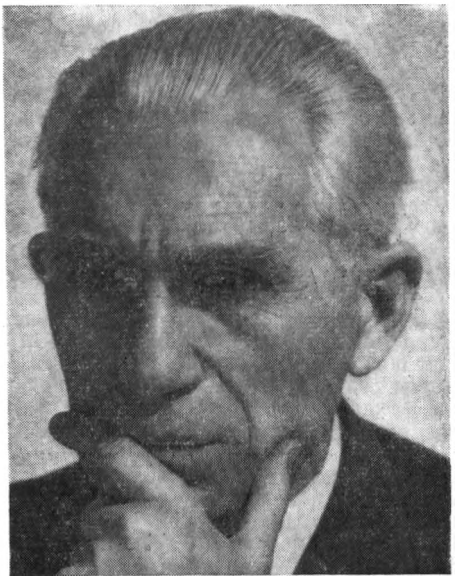

Ласло Шандор народився в 1909 році в Будапешті. Дитячі роки провів у містах Кошіце та Лученец (тепер ЧССР). У 1932 році у місті Лученец Л. Шандор почав видавати антифашистський громадсько-культурний тижневик «Фідєло», а згодом працював у братіславських та острівських угорських газетах. Він був одним із засновників прогресивного угорського молодіжного журналу «Індулаш». З 1935 року Л. Шандор працював у Чехословаччині кореспондентом угорського журналу «Корунк». Написані ним тоді статті присвячені чеським, словацьким і угорським літературним проблемам та чехословацько-угорським культурним зв'язкам.

У середині тридцятих років Л. Шандор заснував, а згодом і очолив культурне товариство «Тюз». Трохи пізніше він переселяється на Закарпаття, в Ужгород, де редагує комуністичну газету для угорськомовного населення «Мункаш уйшаг».

Тут, на Закарпатті, він зустрів і незабутні дні визволення. У 1946 році став директором щойно відкритої Закарпатської картинної галереї, що згодом була реорганізована в музей образотворчого мистецтва. 1962 року переїхав до Угорщини.

З юних років діяльність Л. Шандора присвячена інтернаціональним зв'язкам, взаємопізнанню народів-братів, народів-сусідів. Цій благородній меті він залишився вірний і в літературній творчості. Ще 1938 року він переклав на угорську мову роман прогресивного словацького письменника Міло Урбана «Живий батіг», а згодом видав монографію про видатного чеського літературного критика Ф. К. Шалду. Після визволення Угорщини Л. Шандор перекладає на угорську мову твори Чехова, Горького, Шолохова.

Увагу Ласло Шандора-перекладача привертає і українська література — як класична, так і сучасна. 1949 р. в його перекладі вийшли угорською мовою «Вибрані оповідання» Івана Франка. До творчості Каменяра Ласло Шандор звертається ще кілька разів. Виходять друком «Вибрані твори» і окремою книжкою «Оповідання» Франка, які не ввійшли до видання 1949 року.

Кілька років тому в Будапешті видано «Антологію українського оповідання», до якої ввійшли перекладені Л. Шандором новели Франка, Маковея, Стефаника, Черемшини, Панча, Косинки, Гончара.

Крім того, Л. Шандор переклав трилогію «Прапороносці» О. Гончара та «Вибрані п'єси» О. Корнійчука.

Нині Ласло Шандор працює директором бібліотеки іноземної літератури ім. Горького в Будапешті, яка одержує майже всі періодичні видання з Радянського Союзу. Переглянути журнали й газети, які щодня поповнюють книгозбірню, перечитати те, що може бути перекладене, залишатися в курсі всіх літературних справ — це величезний обсяг роботи.

Ласло Шандор водночас приділяє багато уваги вихованню молодих перекладачів. Він подає велику допомогу угорським перекладачам з російської та української мов — Шарі Каріг, Жужі Раб, Дьердю Радо та іншим будівельникам мостів дружби між нашими братніми народами.

Семен ПАНЬКО

Ужгород.

«ДОБРИДЕНЬ, ГОРДА СВОБОДО!»

Патріотична пісня в Греції 70-х років

Здається, похмура смуга в історії повоєнної Греції минула. Але минула вона не безслідно: через в'язниці і концтабори пройшли десятки тисяч грецьких патріотів-антифашистів. Багатьох із них покалічено в підвалах хунтівської охранки, а дехто й зовсім не повернувся додому. Десятки студентів убито, а сотні поранено — ось результат розправи з повсталою афінською молоддю в листопаді 1973 року.

Знаменно, що в ті тяжкі роки греки не тільки не перестали співати, а навпаки, співали з особливим запалом і піднесенням революційні пісні, нехтуючи заборонами і репресіями.

Перегортаємо газети осені 1973 року. Увагу привертають два накази поліційного управління: «На десять днів закривається нічне кафе «Лідра», бо в ньому серйозно порушується громадський порядок. Там відбувалася генеральна репетиція музичної програми композитора Я. Маркопулоса. По закінченні репетиції голова Студентської спілки крітян І. Каріотіані... звернулася з підбурливою промовою до двохсот студентів і учнів. У результаті понад шістдесят осіб вийшли на демонстрацію, в кафе, а також за його межами, відбулися серйозні заворушення».

В іншій газеті читаємо: «Закрито нічне кафе «Деліна», бо співак Даларас виконував там пісні Мікіса Теодоракіса, зокрема цикл «Греція». Вірші цього циклу належать перу найвидатнішого грецького поета Янніса Ріцоса. В них оспівано подвиги грецьких комуністів, які в найтяжчих умовах не припиняли боротьбу за свободу. Ось одна пісня з тих, які співав Даларас в кафе «Деліна», пісня, що викликала гнів у хунтівської поліції:

Їхні очі стерті до крові від безсоння,
глибока зморшка пролягла поміж брів,
мов кипарисовий стовбур
в призахіднім промінні між гір.
Їхні руки зрослися з гвинтівками,
Гвинтівка — пагін руки,
рука — галузка душі...
Скінчився хліб, скінчились патрони,
тепер вони заряджають гармати своїми
серцями.

...Липень 1974 року. Ненависну всьому народові військову хунту повалено: до влади прийшов цивільний уряд на чолі з Караманлісом. Легалізовано компартію. Мікіс Теодоракіс повертається до Греції. Ось він сходить по трапу літака. Композитора зустрічають десятки тисяч його шанувальників. Люди, що зібралися в аеропорту, співають нові пісні композитора, заборонені хунтою, не видані ще пластинками революційні пісні.

Дев'ятого жовтня 1974 року стадіон Караіскакіса в Афінах переповнений. Починається перший після семирічної заборони концерт Теодоракіса. Лунає голос:

Ластівка самотня, та яка ж весна
прекрасна!
Щоб сонце оберталося, не покладайте
рук.
Треба тисячам загиблих вогняне
крутити колесо,
а живим своєю кров'ю напувати його.

Цю пісню на слова О. Елітіса виконує сам композитор. У бурхливих оплесках тоне трохи хрипкий голос Теодоракіса. Тисячі людей скандують: «Смерть імперіалізму!» «Янкі — геть!» «Хунту — під суд!» Що це таке — концерт, політична демонстрація? І те й друге. Такими були майже всі концерти політичної пісні під час панування хунти. Такими залишаються вони й нині: характерними проявами незламності мужнього грецького народу.

Хунту повалено, але вона ще не розгромлена остаточно: під час концерту невідомі особи перерізали проводи гучномовців. «Ми все передбачили,— сказав Теодоракіс,— крім ножиць. Але концерт триватиме да-

лі всупереч фашизму». Композитор обертається до аудиторії і починає співати й диригувати — разом зі співаками співають сто тисяч слухачів. У той час як Мікіс диригує, до нього піднімаються голова лівої партії ЕДА, член секретаріату «Єдиних лівих» І. Іліу, поет Я. Ріцос, колишні міністри — в'язні хунти професори Г. Мангакіс і Я. Пезмазоглу. «Сьогоднішнє свято,— звертається до публіки Іліу,— це свято молодих духом, це вечір усіх, хто чинив опір диктатурі. Сьогоднішнє свято — це свято всієї Греції». Відомий письменник Нотіс Пер'яліс читає вірші Маноліса Анагностакіса.

Його вбито, убито напевно...
Його ніхто не бачив —
Морок вечірній наринув.
Він затиснув імлу в кулаках.

Майже для всіх діячів музичного мистецтва Греції часів панування хунти стало звичним звертання до фольклорних традицій, насамперед, до «клефтських» пісень — партизанських пісень часів турецького поневолення. Янніс Маркопулос з успіхом освоює крітські народні пісні і багату фольклорну спадщину понтійських (анатолійських) греків. В окремих випадках Теодоракіс, Ставрос Ксархакос та інші переймають і трансформують музичний фольклор інших народів, зокрема іспанського й латиноамериканських. Цілий ряд пісенних циклів і ораторій грецьких композиторів — це покладені на музику вірші Лорки й Пабло Неруди.

На початку 70-х років величезну популярність здобула творчість Янніса Маркопулоса. Одну зі своїх останніх композицій, створену разом з поетом К. Х. Мірісом, він назвав «Хронікою». Ось назви пісень цього циклу: «Перша частина», «До нашої ери», «1922 рік», «1925 рік», «Архангел», «1940 рік», «1944 рік», «1946 рік. Старий учитель», «1950 рік», «Левеня», «Остання частина». Ці назви невипадкові. В кожний з цих періодів грецької історії сталося щось драматичне. Спроба висвітлити сучасність шляхом історичних паралелей — один із головних художніх прийомів композитора.

В 1972 році Маркопулос видав цикл пісень під назвою «Різітіка». Це народні пісні й мелодії однієї місцевості на Криті. Композитор пояснює: «Це — старовинні крітські пісні. Їх співали раніше, співають їх і нині. Соліст починає, хор підхоплює мотив».

Янніс Маркопулос — крітянин. Зібрані й опрацьовані ним пісні мають тому особливу цінність. Композитор так визначає коло своїх художніх інтересів, висловлюючи думку про значення культурної спадщини свого народу: «Народна пісня, скарби візантійської музики, музичний супровід східних ритуалів — нас ніколи не навчали цього в школах. На щастя, все це живе в нас самих». Музика народних пісень,— провадить далі Маркопулос,— «вільна й людяна. Вона тверда, наче криця, ніжна й чутлива, наче пташині пера. Зміст її — земний... Я передаю вам ваші «різітіки». Це — ваше, грецьке надбання. Воно супроводжує вас від народження. Це — народна музика, в ній багато світла...»

Показовий і сам добір пісень. Маркопулоса хвилюють пісні громадянські, що закликають до боротьби з іноземним пануванням і місцевими зрадниками. Він звертається до пісень клефтів, борців проти турецького іга:

Коли засяє сонце,
коли настане весна,
я візьму рушницю
і зійду на рівнини...

У всіх піснях циклу оспівується мужність і безстрашна боротьба грецького партизана. Своїм ліризмом вирізняються пісні «Партизани мої, партизани», «Мамо, коли друзі прийдуть...» Як за своїм основним музичним рисунком, так і за інструментами (козиця, сопілка, скрипка, бубон з дзвіночками), ці пісні дуже близькі до балканських — болгарських, сербських, македонських — пісень-танців. Суворий героїзм позначає більшість пісень циклу. У мелодії криється безліч ледве вловимих варіантів музичних фраз, ціле багатство нюансів.

У циклі «Громадянство» (слова теж належать К. Х. Мірісу) Маркопулос продовжує традицію попередніх циклів — «Хроніки» і «Різітіки». Характерна остання частина нового циклу, яка має назву «Танець чоловіків». Мелодію починає ліра соло, потім вступає друга ліра. Певну частину — «рефрен» танцювального мотиву — виконують виключно ударні інструменти (барабани, тарілки, бубон), котрі поступаються місцем бузукі (соло). Така зміна інструментів повторюється тричі, що забезпечує простоту, швидкість темпу, піднесений ліризм і героїчну суворість музичного рисунка.

Потребу в перегуку часів, у використанні минулого для боротьби з новітнім суспільним злом відчуває й інший відомий грецький композитор — Дімос Муціс.

На початку 1972 року в інтерв'ю музичному коментаторові газети «То Віма» він так пояснив виникнення свого пісенного циклу (на вірші поета Маноса Елефтеріу) під назвою «Святий місяць Лютий», що розповідає про трагедію вигнаного турками півторамільйонного грецького населення із Анатолії (1918): «Для нас обох (композитора і поета. — **Я. М.**) було б марним оспівувати гіркі переживання тієї епохи. Цикл «Святий місяць Лютий» — символічне втілення трагедії, яку ми переживаємо, але, в той же час, він — символічне відображення того відродження, яке, ми сподіваємося, обов'язково настане».

В цілому в мистецтві повоєнної Греції переважають поезія і музика, позначені глибокими драматичними переживаннями. Ці мотиви посилюються в період панування в країні військової хунти. У віршах, покладених на музику, обов'язково звучить печаль. Але хоч яким би похмурим був сьогоднішній день, діячі літератури й мистецтва не впадають у безпросвітний песимізм. Крізь морок вони відчувають світло сонця, і ця непохитна віра в прийдешність сповнює їх оптимізмом і впевненістю в перемозі над злом. Інша істотна риса розвитку грецького мистецтва полягає в тому, що віра в перемогу здорового начала в людині ніколи не відривала письменників, композиторів, художників від реальності. Вони займають чітку соціальну позицію, засуджують несправедливість й активно включаються в боротьбу проти неї.

На початку 70-х років композитор Коста Хадзіс написав цикл пісень під назвою «Камінь і світло». «Коли я прочитав вірші Ліберопулоса,— говорить Хадзіс,— названі «Камінь і світло», вони до глибини душі зворушили мене. Першою моєю думкою було — які художні засоби треба використати, щоб покласти їх на музику. Я використав принципи народнопісенної творчості й музичні ритми нашого часу... Я використав також звуки молота й ковадла, бо вони символізують міць і витримку. Таким чином, я вирішив розпочати запис моїх нових пісень у кузні».

Музична композиція на вірші відомого поета Іліаса Ліберопулоса складається з тридцяти пісень. Сам Коста Хадзіс — композитор і виконавець своїх пісень — співає їх, акомпануючи собі на гітарі. Часто він переходить від співу до речитативу, як форми найбезпосереднішого контакту з аудиторією. Хадзіс надає перевагу контрастності музичного розкриття теми. Його пісням властиві то плавний наспів, то раптовість переходу від елегії до драматичності. Перехід зі світу мрії й світлої надії до суворої дійсності відбувається не тільки протягом цілого циклу, а й дуже часто в одній і тій же пісні. Ліричного героя пісень зображено непримиренним до свого оточення: між ними пролягає безодня, і тільки надія на краще майбутнє і віра в перемогу справедливості перекидає міст між сьогоднішнім днем і завтрашнім.

Викриття гнобителів і оспівування подвигу висувають авторів композиції «Камінь і світло» в ряди активних борців проти хунти. Композитор, пояснюючи свій внесок у розвиток сучасної грецької пісні, говорив, що фольклорні мотиви він поєднав з пісенними традиціями нашої епохи. Дається взнаки також і циганське походження Хадзіса: циганські ритми й інтонації, своєрідна манера виконання в супроводі гітари, а не традиційного бузукі.

1970 року грецький композитор Янніс Спанос створив серію пісень, назвавши її «Антологія II». «Коли я почав творити музику на вірші наших відомих поетів,— говорив він, — я й не думав об'єднувати їх в одну композицію чи видавати окремою пластинкою. Я хотів довести самому собі можливість перекладу на музику деяких віршів — на противагу поширеній думці про те, що вірші не потребують музики. Так виникла ідея створення моєї першої антології пісень. Резонанс цих пісень у нашій країні підбадьорив мене й спонукав до створення «Антології II», на знак авторської вдячності тим людям, яким припала до душі «Антологія I».

Які ж вірші й яких поетів переклав на музику сучасний композитор? Назвемо імена авторів поетичних текстів: Костіс Паламас (1859—1943) — класик новогрецької літератури; Георгіос Візіїнос (1849—1896) — палкий прихильник народної мови й фольклорних традицій; Георгіос Залокостас (1805—1858) — романтик, один з найбільш тонких ліриків; автор багатьох задушевних і пристрасних віршів; Аргіріс Ефталіотіс (1849—1923) — пере-

кладач «Одіссеї» на новогрецьку мову; Міртіотісса (нар. 1883) — видатна грецька поетеса; Василіс Ротас (нар. 1889) — продовжувач фольклорних традицій у грецькій літературі; чотири поети школи Каріотакіса — сам Костас Каріотакіс (1896—1928), Марія Полідурі (1902—1930); Наполеон Лапафіотіс (1893—1943), Теллос Аграс (1899—1944).

Впадає в око, що композитор Янніс Спанос довільно добирає вірші для своїх пісень із ліричної скарбниці грецької літератури двох останніх століть. В одну пісенну антологію потрапили й романтики, й грецькі поети кінця XIX і початку XX століть, і лірики-песимісти школи Каріотакіса.

Ясна річ, композитор бере з багатющої ліричної спадщини цих поетів лише те, що співзвучне його настрою і творчому завданню. Спанос написав ці пісні в тяжкі часи, коли Греція стогнала під ярмом військової диктатури. Слухачеві тоді найбільш імпонував смуток, драматична напруга. Проте почуття печалі, скорботи, розчарування в жодній пісні циклу не переростає в трагічну безвихідь.

Професор Георгіос Мангакіс, якого за активну підпільну діяльність кинули до в'язниці, писав у статті, опублікованій у багатьох антифашистських газетах: «В нашому становищі — становищі в'язнів — багато характерних особливостей... Одна з них у тому, що ми співаємо, і співаємо часто. Людям, яким невідомо, що таке в'язниця, це може здатися дивним. Однак це так, і тепер мені здається, що це цілком природно. Пісня — один з неписаних порадників старших товаришів молодим в'язням: коли біль стає нестерпним — співай. Здається, що пісня знімає з нас той страшний тягар, який ми несемо на своїх плечах, і якраз у той час, коли ми переконуємося, що більше несила його нести. І тоді тягар щезає, так само як тане незримий сірий туман, і в нас з'являється відчуття спокою...

Пісня — дійсна потреба нашого духу. Пісня — це хліб насущний для тих, хто чинить опір натискові безумства. Вона пом'якшує жорстокість світу і відкриває перед нами рятівний простір нових, ширших обріїв... Повинен сказати: я вдячний композиторам, які пишуть пісні, особливо сумні. Мені подобаються, наприклад, пісні Теодоракіса. В своїх раніших піснях він начебто наперед знав, що таке в'язниця, в якій йому й самому довелося побувати... Отже, ми співаємо...»

Серед найзначніших досягнень у жанрі ораторії — циклу пісень на вірші грецьких чи зарубіжних майстрів громадянської лірики — особливе місце посідає твір Ставроса Ксархакоса «Плач по Ігнасіо Санчесу Мехіасу» на слова Лорки.

Саме звернення до творчості іспанського поета, розстріляного франкістами, визначає соціальну позицію композитора й усього колективу, який брав участь у створенні ораторії. Вони не приховують своїх симпатій до республіканської Іспанії, своєї ненависті до фашизму. Протягом 1967—1974 років у Греції згадувалася Іспанія як 30-х років, так і сучасна. У франкістській Іспанії і хунтівській Греції було багато спільного: влада в руках реакції, народ, не примирившись зі своєю долею, в неймовірно тяжких умовах бореться за відновлення демократії, за торжество свободи і соціальної справедливості. У творі Ксархакоса поема Лорки стає гімном боротьби за свободу.

Сучасна грецька пісня, особливо громадянського спрямування, багато чим зобов'язана творчості Мікіса Теодоракіса. Для того, щоб уявити собі місце музики Теодоракіса в житті сучасного грека, досить згадати висловлювання іншого грецького композитора — Маноса Хадзідакіса, опубліковане ще до 1967 року. Сімдесят відсотків пластинок, що продаються в Греції, — сказав він, — це пісні Теодоракіса.

Останнім часом Теодоракіс дедалі частіше говорить про фрески. Саме з настінним живописом він порівнює своє мистецтво. «Звичайно, я не художник,— каже він. — Але я відчуваю, що визрів для такої музики — ораторії... Я хочу йти вперед по шляху, накресленому в ораторії «Марш Розуму». Але я хочу також попрацювати над ораторією «Облога». Я уявляю її собі у виконанні великого оркестру, з хоровими частинами...

Цим пояснюється й те, що я звернувся до «Вселюдської пісні» Неруди Я розраховую завершити цей твір протягом двох-трьох років. Я не пишу музику для обраних. І мене не цікавить критика «втаємничених»... Я творю музику для Греції, для грецького народу...»

Особливого значення надає Теодоракіс своїй ораторії «Марш Розуму», написаній за однойменною поемою Ангелоса Сікеляноса. Цей твір виник як сповідь видатного грецького лірика, активного учасника грецько-

го руху Опору, як поетична клятва перед епохою:

Неосяжні думи,
наче вогняні хмари чи багряні острови
в міфічному заході сонця,
горять у моїй душі,
бо все життя моє було охоплене полум'ям
в турботах про твою нову Свободу,
Греціє!
Тому я й не казав:
Це світло — від вогню моєї смерті...
Я заволав на все горло:
Я — смолоскип твоєї історії
І хай горить моє страдницьке тіло...
. . . . . .
і хай це світло освітить усі кінці Всесвіту;
я шлях прокладу твоїй душі, твоєму
розумові,
твоєму тілу, Греціє!

Так само, як Сікелянос передає в своїй поемі єдність історії грецької нації від античності до наших днів, пов'язує різні знаменні події минулого й сьогоднішнього, Теодоракіс поєднує музику візантійської епохи і народне мистецтво.

Теодоракіс не перший використовує речитатив, але в такому контексті і при наближенні до візантійської літургійної музики цей засіб набуває нових якостей і звучань. Інтермеццо неначе зближує наспівну мову читця і мелодію хору. Голос співака і хор поволі затихають, а потім після короткої виразної тиші звучить одна з найдинамічніших пісень ораторії «Марш Розуму».

Вперед! Давайте піднесемо сонце
над Грецією;
Вперед! Давайте піднесемо сонце
над світом!
. . . . . .
Вперед, товариші, самому сонцю не зійти...

Із повідомлень, які сьогодні надходять із Греції, ми дізнаємося про появу нових музичних творів — пісень і ораторій, дізнаємося про нові імена композиторів, які здобули популярність у себе на батьківщині. Маємо на увазі композитора Нікоса Мамангакіса — автора циклів пісень на вірші лауреата Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Костаса Варналіса і Янніса Ріцоса; нові ораторії Мікіса Теодоракіса, Янніса Маркопулоса, Ставроса Ксархакоса, Леонідіса і багатьох інших. Сучасна грецька музична культура переживає період бурхливого розквіту, чимраз глибше відбиваючи антифашистські й волелюбні настрої грецького народу.

Янніс МОЧОС

Москва.

ПРИСТРАСНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО МИСЛЕННЯ

Останнє двадцятиріччя було одним із найпліднішних у розвитку угорської повоєнної поезії. Його порівнюють з першим десятиріччям нинішнього століття, коли розквітла творчість Ендре Аді; критики пишуть і про успішний розвиток традицій велета соціалістичної поезії Аттіли Йожефа, чия творчість стала наріжним каменем нової угорської лірики, яка почала розвиватись після визволення країни від фашизму.

Може викликати подив те, що розквіт угорської поезії припадає саме на останнє двадцятиріччя. Адже й у попередні роки творили відомі майстри слова. Проте тоді не було ще сприятливої творчої атмосфери, чимало поетів ще не визначили свого ставлення до нового ладу. Лише після 1956 року, коли поезія наблизилася до дійсності, почався новий період, що сприяв виникненню здорового творчого змагання.

Сучасна угорська поезія відзначається багатством стильових та художніх пошуків, але ці пошуки провадяться не на голому місці, вони є органічним продовженням традицій, вироблених попередніми напрямками національної поезії. Часто можна почути, що угорська поезія, так би мовити, емпірична і свій матеріал черпає, головним чином, із царини досвіду. В певному розумінні це справедливо: могутнім струменем угорської лірики є поезія переживань — згадаймо хоча б Петефі й Араня. Але поряд існує й інша традиція, філософічна; ця поезія шукає шляхів до

розуміння людського життя, його можливостей, прагне розгадати загадки Всесвіту, розкрити смисл людського існування і охоче послуговується класичною символікою. До цього напрямку належить лірика Даніеля Бержені, Міхая Верешмарті, Ендре Аді, Міхая Бабіча, Мілана Фюшта, Аттіли Йожефа, Лерінца Сабо. Цю традицію в основному й розвивають та збагачують сучасні угорські поети.

Угорська поезія 70-х років пройнята громадськими мотивами. Їй притаманний пристрасний інтерес до реальності, до злободенних проблем соціалістичного суспільства.

Поети прагнуть побачити й утвердити нове в житті, звідси випливає один з найважливіших принципів їхньої творчості, «чиста строгість» (Габор Гараї), що означає непримиренність до рецидивів дрібнобуржуазності, до індивідуалістичної, антисуспільної свідомості.

Характерними особливостями поетичного таланту Гараї є щирість, правдивість, оптимізм, і це надає його віршам особливої привабливості, змушує читача вірити поетовому слову. Почуття духовної єдності з усім народом пронизує твори Гараї. Майстер витонченого вірша, схильний вірішувати інтелектуальні, філософські проблеми епохи в морально-етичній площині, Гараї заглиблюється в складну діалектику зростання суспільства. В поезіях-роздумах він утверджує свою віру в передову людину соціалістичного суспільства:

І вірю я: всі вади швидкоплинні.
Мов ящери й химери у пітьмі
Повільних і стрімких віків,
Навіки зникнуть ненависть і підозра
І світ очиститься від зла,
Бо вічна лиш любов.

(«Довір'я», підрядковий переклад наш.—І. М.)

Передчасно померлий Міхай Ваці залишив вірші, пройняті любов'ю до рідної землі, пильною увагою до проблем сучасності. Виховання людини в дусі комуністичних ідеалів, становлення соціалістичної свідомості, боротьба з передсудами в психології людей, з байдужістю і кар'єризмом, з будь-якими проявами міщанської ідеології — ось провідні теми його поезії. Ваці пристрасно виступав проти старіння розуму й серця, проти всього, що гальмувало поступ нового життя. Лірика Ваці — це палкий заклик до дії в ім'я найблагородніших людських ідеалів, в ім'я перетворення світу:

Мало — рушати, ступати:
інших зови до мети!
Хай лиш не кличе нікого
Той, хто боїться вести.
Снити на благо — не досить!
Треба хотіти добра!
Мало, замало — хотіти,
Діяти треба, пора!

(«Ще не досить», переклад Ю. Шкробинця.)

Угорська громадянська лірика наших днів радує багатством та яскравістю думки. Ідейною чіткістю, емоційною напругою й пафосом звершень позначені вірші Ласло Беньяміна, Іштвана Шімона, Антала Гідаша, Міхая Ладані. Поетів надихає тема трудового народу як головної опори й сили суспільного розвитку, тема патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Ліричний герой Антала Гідаша, загартований у боях комуніст, промовляє:

О ні, не помру я, допоки
душа не прокинеться згасла,
і схожий на чудо, широкий,
наш світ не полюбить прекрасний.
Допоки пророчисте слово
полотнищем ярим, багровим
не вкриє вщасливлену знову
цю землю весняним покровом.

(«О ні, не помру я», переклад Л. Первомайського.)

Плідно поєднує в своїй поезії епічне й філософське начало Дьюла Ійеш, автор трьох десятків поетичних збірок, лауреат премій імені Кошута й Аттіли Йожефа.

Поезії Ійеша вражають свіжістю, молодістю почуттів, точним відтворенням найтонших нюансів сучасного життя. Водночас їм властивий своєрідний, наповнений глибоким філософським змістом ліризм.

Людина та її місце в житті, її боротьба за щастя, філософські питання життя і смерті, сторінки історії рідного народу — ось теми його віршів.

Надмірне зло до правди звало,
І я повстав на боягузтво.
І поки бруду є хоч мало,
Чищу в собі невпинно людство.

(«Чисті рядки», переклад Ю. Шкробинця.)

Відчуття братерства людей, які будують майбутнє батьківщини, нерозривність їхнього внутрішнього життя з стихіями, природою, речами — це одночасно і тло його поезії, і її емоційна основа. Гуманістичний, демо-

кратичний порив постійно відчувається в поезії Ійєша.

Однією з найголовніших тем поета є праця. В його творах вона є синонімом оновлення світу, універсальним рушієм прогресу. Звільнена від пут капіталістичної експлуатації, людина соціалістичного суспільства виявляє справжній героїзм. Творче натхнення, яке охоплює робітника, селянина, поета, музиканта, — праця всього народу яскраво відображена у збірці віршів Ійєша з промовистою назвою «Творити».

Прагнення «творити нове, краще» — ось те почуття, яке збагачує, звеличує людину. Формування нової трудової моралі тісно пов'язане з образом майбутнього, яке уявляється поетові царством розуму й гуманізму. Оглядаючись на історичний шлях розвитку людства, радіючи величезним можливостям науково-технічного прогресу, митець мріє:

Не раби, а машини — у праці важкій
визволять для творчого натхнення
не мізерну часточку роду людського,
а все людство, загалом!

(«Думки про прядильницю», підрядковий переклад наш. — І. М.)

Для того, щоб використати досягнення науково-технічного прогресу в ім'я духовного розвитку людини, треба «висушити найгниліше болото, мертву воду нашої душі», тобто пережитки приватновласницької свідомості, що є найголовнішою перешкодою на шляху гармонійного розвитку сучасної людини.

Висока поетична напруга, підвищена вимогливість до людини, до самого себе характеризують і своєрідну лірику Ласло Надя, який, ідучи слідом за Аттілою Йожефом та Гарсіа Лоркою, широко використовує в поезії фольклор, сполучає класичні мотиви з мелодіями сучасності.

Автор восьми поетичних збірок, лауреат премій імені Кошута й Аттіли Йожефа, Ласло Надь вживає слова ощадливо і точно, драматична напруга пронизує кожен його рядок.

Митець прагне, щоб його вірші виражали складні думки й почуття соціально активної людини, він бореться проти інертності й духовної черствості, називає байдужість «катастрофою душі».

Вірші Надя насичені кольором, звуками, його пейзажні малюнки рельєфні й яскраві. І це йде не тільки від поетичного обдарування, а й від почуття кревного зв'язку з природою, єдності з нею — і в радості, і в смутку. Але головним об'єктом спостереження й героєм його поезії завжди є людина, навіть тоді, коли вона не виступає на передньому плані. Неослабний інтерес до динамічного, мінливого й складного змісту людської душі, людських стосунків визначає лейтмотив поезії Ласло Надя; вона дихає палкою любов'ю до людини, захопленням її творчою силою, її величчю та красою.

Веселоброва рань — роса,
Вогненоперса ти краса,
алмаз бруска на грань списа...
Вродливице, зарадь мені!
Ти — чередниця солов'їв,
Промінно-лірно вірний спів,
Палац, що мармурно зацвів...
Вродливице, зарадь мені!

(«Гімн красі», переклад Ю. Шкробинця.)

Художня віртуозність, невичерпна винахідливість, новаторство — характеризують творчість Шандора Вереша — поета старшого покоління, лауреата премії ім. Кошута.

Вереш ввів у поетичну творчість багато екзотичних реалій, пов'язаних із стародавньою історією, східною культурою і філософією. Розмаїття тематики, ритміки, строфіки принесло Верешу заслужену славу чародія слова.

Летить на вогник, вихрить веремія,
до лампи-дзвону припада в скорботі
і гине, пригаряючи без теми.
Лежать сліди на полі сторінок:
На збитих буквах — золотий пилок.
На мертвих крильцях від чорнила плями.

(«Вражаюче вривається у вірші», переклад Ю. Шкробинця.)

Формулюючи своє творче кредо, Шандор Вереш писав у вступному слові до «Зібрання творів»: «Хочу... випромінювати живий струм, який зворушить інстинкт, почуття, розум, уяву, дух, усе єство: хай не тільки людина читає поезію, а й поезія — людину. Прагну тебе просвітити й вразити, щоб ти міг перетворити своє замкнуте, скінченне, буденне «я» на соціальне, космічне, нескінченне «я». Я звертаюсь до комуністичної людини, яка усвідомлює приреченість експлуатації, гноблення й насильства...»

Газета «Непсабадшаг», відгукнувшись на «Зібрання творів» Вереша, відзначила складність і суперечливість його творчого шляху, але головний зміст поезії Вереша, вважає газета, полягає в її відданості людині,

ідеалам великого гуманізму. «Вірить він... найбільше — в покликання таланту, вірить, кажучи його словами, в комуністичну людину, яка розкриває свої творчі можливості».

З 50-х років в угорській літературі успішно розвивається жанр віршованої прози (вірша-есе), в якому мовою поезії осмислюються найновіші наукові відкриття. Піонером тут є один з найоригінальніших угорських поетів Ференц Югас — автор чотирнадцяти поетичних збірок, лауреат премії ім. Кошута.

Поезія Югаса — багатий сплав, синтез фактів та ідей, речей і символів, реального й утопії. Сам поет писав: «Чи можемо ми, угорські поети, повністю, гідно нашої епохи висловити її зміст? На мою думку, це найголовніше, і якщо ми не зуміємо цього зробити, саме існування поезії втратить сенс. Я певен, що поезія — не астрономія, в ній нема абсолютно неправильних шляхів, у ній на всі часи була й лишається припустимою будь-яка манера, будь-яка форма, якщо тільки вона виражає зміст, який справді відповідає епосі. В поезії і сьогодні кожен поет покликаний здійснити свою революцію, побудувати свій, не схожий на будь-який інший Всесвіт».

В поезії Югаса ніби зіштовхуються два начала. Одне — стихійно-хаотичне, нищівне, зле й бездушне, дисгармонія чи буйно нерозумні сили природи. Друге—свідомо-вольове, просвітлене розумом та любов'ю, оптимізмом і вірою в прогрес.

Фантастична за своїм сюжетом, поема Югаса «Нічні видіння» навіяна, однак, реальними тривогами неспокійного нашого віку. Вона гуманістична у найвищому розумінні цього слова. Дикі химери не здолають людство, «бо любов сильніша, ніж смерть». «Людина повинна жити і повинна співати, бо серце Всесвіту розірветься, якщо перестане лунати пісня...»

Вдихнути життя в холодний Космос, зробити його затишним для людини покликана праця: творча праця людини, яка, пізнаючи нові закони, дедалі глибше проникає в таємниці буття. «Фізики, — пише Югас, — роблять спроби звести сутність Всесвіту до діяння, що охоплювало б усе, на одній основі. А поет... пульсує в кожній часточці Всесвіту». Читачі Югаса знають, на якому величезному природничо-науковому та соціологічному апараті грунтується його поезія, як тонко вона витлумачує здобутки біології, палеонтології, астрономії. На думку Югаса, поезія, досліджуючи дійсність, виконує функцію своєрідного знаряддя пізнання, створює гармонію між людиною і світом, зміцнює зв'язок між матерією та розумом.

Угорська поезія 70-х років надзвичайно багатогранна й різноманітна. Спільною ж рисою її творців є щира зацікавленість сьогоднішнім і завтрашнім днем своєї соціалістичної вітчизни, прагнення поетичними засобами удосконалити життя, служити справі будівництва соціалізму.

Іван МЕГЕЛА

УГОРСЬКА ЛІТЕРАТУРА НА УКРАЇНІ

Початок роботи над перекладами творів угорських письменників на українську мову припадає на останні десятиріччя минулого століття. В цікавих розвідках з історії перших перекладів з угорської літератури на Україні, що належать перу дослідників Ю. Шкробинця, Я. Штеренберга, В. Васовчик та інших, як і в працях перекладача та дослідника української літератури з Угорщини Дьєрдя Радо, згадуються імена деяких перших перекладачів поезій Петефі й прози Мора Йокаї (його роман «Добрый человек. Посля угорского Мавра Іокая перевел Кумановскій Петр», Львів, «Друг», 1875, № 8). Юрій Шкробинець, відомий перекладач з угорської, переконливо довів, що ще на початку 90-х років минулого століття Петефі видавали українською мовою О. Маковей та І. Пелешкан (на жаль, його переклад вірша Петефі «Божевільний» лишився неопублікований). Угорською поезією цікавився і Василь Щурат, який перекладав не лише Петефі, а й його сучасників, зокрема Яноша Араня.

Та найвизначнішим з тогочасних українських перекладачів угорської поезії був Павло Грабовський. Історія його перекладів небуденна, як і все життя цієї незвичайної людини. Він працював над ними, перебуваючи на сибірському засланні, користуючись і підрядниками, і досить численними російськими перекладами, зокрема збіркою Н. Новича «Мадьярские поэты» (1897). Іван Франко, якому Грабовський надсилав свої рукописи, допоміг їх опублікувати.

Найближчим за спрямованістю своєї поезії був для Грабовського Петефі. Український поет переклав понад 30 віршів великого угорця і навіть збирався видати її окремою книжечкою. Намір цей не здійснився за життя Грабовського: більшість його перекладів з іноземних поетів лишилася в рукописах. Тільки в роки Радянської влади, коли були видані твори українського революціонера-демократа, побачили світ і численні його переклади іншомовних поезій, серед них і угорських авторів: М. Томпи, Д. Ревіцкі, Ш. і К. Кішфалуді, М. Чоконаї, Є. Ком'яті, Я. Араня, Г. Цуцора, Я. Вайди, П. Дьюлаї, М. Верешмарті, Й. Етвеша.

Можна було б назвати ще кілька перекладів з угорської, які були зроблені на дореволюційній Україні. Але доводиться констатувати, що їх було надто мало й з'являлися вони надто спорадично, щоб можна було серйозно говорити про поширення творів угорських письменників на українському грунті.

Великий Жовтень розкрив небачені простори для творчої праці діячів культури, які поставили собі за мету ознайомлення народу нашої країни з найкращими здобутками світової літератури.

Твори сучасних угорських письменників починають широко перекладати на Україні в 30-х роках. 1930 р. в Харкові відбулася міжнародна конференція пролетарських письменників, у якій брали участь видатні зарубіжні діячі революційної і прогресивної літератури. На конгресі були присутні й угорські митці. Тоді в Радянському Союзі жило багато угорських революційних письменників-емігрантів, які були змушені після поразки пролетарської революції 1919 року в Угорщині залишити свою батьківщину. В 30-х роках угорська письменницька секція, що входила до складу Спілки письменників СРСР, була численною і дуже активною.

Харківська конференція дала поштовх до активізації перекладацької роботи, зокрема, над творами угорських пролетарських письменників. Подоланню мовного бар'єру сприяло те, що угорські письменники, які вже довго жили в СРСР, володіли російською мовою й допомагали перекладачам творів своїх товаришів. Крім того, частина творів перекладалась через німецьку мову.

У ці роки на Україні було видано багато творів Мате Залки («Добердо», «Перший, другий, третій», «Повість про вічний мир», кілька збірок оповідань, уривок з роману «Комети повертаються» і окремі но-

вели), Бели Іллеша (окремі частини «Карпатської рапсодії», оповідання, нариси), новели Андора Габора, роман «Гримить барабан» Шандора Гергея, «Угорські оповідання» Фрідьеша Карікаша, «Героїчний район» Лайоша Кіша, оповідання Еміля Мадараса. Широку популярність серед дітей та підлітків мав «Карлусь Бруннер» Бели Балаша. Був перекладений також його «Моцарт». На сценах українських театрів з успіхом йшла антифашистська драма Шандора Гергея «Син», яку він написав разом із радянським драматургом Л. Литовським за своїм однойменним оповіданням.

Всі ці твори порушували важливі теми й проблеми. Вони знайомили радянських людей з угорською дійсністю часів австро-угорської монархії; розповідали про події імперіалістичної війни, про пробудження в солдатах кайзерівсько-цісарської армії антивоєнних і революційних настроїв; про революційні події 1919 року в Угорщині та її героїв, про страшний розгул контрреволюції після падіння Угорської радянської республіки. Важливе місце в цих творах посідала тема інтернаціональної дружби угорських трудящих з робітниками інших країн, тема участі колишніх солдатів австрійської армії, які потрапили до російського полону, в подіях Жовтневої революції і громадянської війни. Великим драматизмом були сповнені твори про життя угорського народу в 20—30-ті роки, про боротьбу комуністів проти фашистського уряду Хорті. Угорські твори, пов'язані з широким антифашистським рухом, становили важливу складову частину іноземної літератури, що виходила в українських перекладах.

У 1938 році в Харкові вийшло перше видання вибраних творів Шандора Петефі в перекладі Леоніда Первомайського. Згодом у своїй статті про Мате Залку Первомайський згадував, як угорський письменник-інтернаціоналіст допомагав йому перекладати вірші Петефі: «Ми безперервно говорили про Петефі. Залка розповідав мені такі подробиці його біографії, яких я потім ніде не зустрічав. Можливо він вигадував їх спеціально для мене, а можливо, давно вже створив для себе свій власний образ поета, по-художницьки не рахуючись з відомими фактами його життя... Отже, наші розмови про Петефі були дуже далекі не тільки від академізму, а й від будь-якої вимушеності чи офіційності. Ми творили свого Петефі і не проміняли б його ні на якого іншого... Не Залка познайомив мене з поезією Петефі (Первомайський згадує, що вперше він прочитав вірші угорського поета у 1927 році в книзі «Александр Петефи. Избранные стихотворения» у перекладах та із вступною статтею А. В. Луначарського. — **К. О.**), але без Залки я не міг би ні до кінця пізнати геніального угорського поета, ні остаточно зрозуміти його значення в угорській і світовій поезії.

Мате познайомив мене з оригінальним звучанням віршів Петефі. Він годинами читав і тлумачив мені угорський текст, а потім терпляче слухав мої переклади і критикував їх, гостро чіпляючись до кожного слова. Але він ніколи не робив мені підрядників. Ми сиділи, де траплялось, — у мене, у нього, в номері готелю, і він рядок за рядком розкривав мені зміст і будову віршів, поки я не схоплював їхній тон, поки їхня музика не починала звучати мені, як моя власна органічна мелодія, тоді ми розходилися і я починав працювати».

Талановиті переклади Л. Первомайського відповідали високим вимогам радянської школи перекладу. Вони відтворювали й зміст поезій Петефі й особливості їхньої форми, образну систему, ритміку, народну простоту мови. В першу збірку ввійшло понад 60 віршів. Основну увагу перекладач приділив ліричним віршам, пісням і жанровим сценкам, а також політичній лірриці. Збірка була вдалою спробою представити українському читачеві твори Петефі. Справжнє знайомство з багатогранною поезією найбільшого поета Угорщини почалося для масового читача на Україні саме з цієї збірки.

Говорячи про твори угорських письменників, видані на Україні в 30-х роках, слід також згадати про те, що в українській періодиці тоді друкувалося чимало статей, рецензій, відгуків на ці твори, що майже до кожної книжки писалися передмови або післямови, які давали читачеві певні відомості про книжку, про її автора, його місце в літературі країни, про події в Угорщині. Серед перекладачів угорської літератури того часу треба назвати Володимира Сосюру і Дмитра Бедзика.

В 1949 р. вийшла збірка поезій Ендре Аді і Аттіли Йожефа в перекладах Костя Дрока і Миколи Шаповала. Тоді ж Держлітвидав УРСР видав масовим тиражем новий переклад «Добердо» Мате Залки.

Якщо в 40-х роках в українських перекладах з'явилося лише дві угорські книжки, то в 50-х їх було вже близько двадцяти, а в 60-х — понад двадцять п'ять. Двічі видавалися в перекладах І. Чендея оповідання видатного угорського прозаїка Жігмонда Моріца, твори відомих сучасних прозаїків: Петера Вереша (збірка оповідань «Випробування», Ужгород, 1955), Дьюли Ійєша (роман «Народжені у пустах», Ужгород, 1958), Жужі Кантор (роман «Вулиця Пратера», Ужгород, 1959) та інші. Вперше вийшов у перекладі на українську мову класичний твір угорського реалізму сатиричний роман Кальмана Міксата «Дивний шлюб» у перекладі М. Томчанія (Київ, 1955; друге видання у 1972 р.). У 1958 р. видруковано повість найпопулярнішого белетриста Угорщини Мора Йокаї «Жовта троянда». Переклали її І. Чендей та О. Маркуш, які відібрали з величезної спадщини письменника один з найпоетичніших його творів. Видавництво дитячої літератури видало переклад фантастичного роману М. Йокаї «20 000 років під кригою», зроблений тими ж перекладачами (1959). У тому ж році К. Бібіков переклав для Держлітвидаву його великий роман «Сини людини з кам'яним серцем». К. Бібіков почав перекладати угорську прозу в 50-х роках. Він співробітничає у видавництвах «Дніпро», «Молодь», «Карпати», багато працює у періодичних виданнях.

Щодо поезії, то тут на чільне місце серед перекладачів уже на початку 50-х років вийшов Юрій Шкробинець. Він звертається і до угорської прози (назвемо хоча б «Народжені у пустах»), але найбільше уваги приділяє поезії. Вже наприкінці 40-х років з'явилися його перші переклади з Петефі, який лишається улюбленим автором Ю. Шкробинця і нині. Він переклав багато його віршів, а також один з найбільших його творів — поему «Апостол». До ювілею Петефі вийшла окремим виданням поема-казка «Витязь Янош», яку Ю. Шкробинець переклав одночасно з Л. Первомайським. Кожен з перекладів заслуговує на високу оцінку й їх порівняння може бути предметом окремого дослідження.

Значним досягненням перекладача було видання антології угорської поезії «Угорська арфа» з передмовою літературознавця О. Рота. Тут представлені всі найвідоміші угорські поети, починаючи від XVII століття і до наших днів. Не можна не погодитися з словами передмови до книжки: «складність вмілого поєднання авторського і перекладацького начал... Юрій Шкробинець... вирішив чесно і сумлінно, вкладаючи в труд весь свій перекладацький досвід і хист».

Перекладацький доробок Шкробинця цим не обмежується. У 1969 році у видавництві «Дніпро» вийшли «Балади і поема «Толді» Яноша Араня. Найпопулярніший в Угорщині поет, великий друг Петефі зазвучав у цих перекладах сильно й мужньо.

Завдання, яке ставив собі автор перекладів з Араня, було дуже складне, адже цей угорський класик вважається найбільшим віртуозом угорської мови, його словник чи не найбагатший. Та Ю. Шкробинець саме й ставить перед собою важкі завдання. Не випадково одним з найулюбленіших його поетів є Дьюла Ійеш, майстер сучасного поетичного слова, складної оригінальної образності.

Не можна не згадати також перекладацькі звершення Л. Первомайського 50—60-х років. У цей час вийшли друге і третє видання віршів Петефі, до яких поет підготував багато нових перекладів. Але найкращим і найповнішим було ювілейне видання «Шандор Петефі. Поезії» (Київ, «Дніпро», 1972) з передмовою перекладача. Ця остання з великих перекладацьких праць Л. Первомайського гідно завершила його більш як сорокарічну діяльність на цій царині.

Чимало поетичних і прозових творів угорських авторів видавалося на Україні в тематичних збірках, де були представлені письменники різних країн.

Серед видань «Дніпра», що вийшли за останнє десятиліття, треба назвати роман «Панський суд» — перший том історичної трилогії Шандора Гергея про Дьєрдя Дожу, роман Ш. Шомоді-Товта про сучасну молодь «Як справи, юначе?», роман Магди Сабо «Фреска» та велику епопею Антала Гідаша «Пан Фіцек». Можна було б продовжити цей перелік. Багато творів з'являються на сторінках журналів і газет, зокрема в журналі «Всесвіт»: тут друкувалися твори Ж. Кантор, Б. Іллеша, К. Біхарі, Ш. Шомоді-Товта, Г. Габора, І. Добозі. Ще повніше була представлена в журналі угорська поезія.

За останні десятиліття перекладено чимало, рівень перекладів здебільшого досить високий. Загальне уявлення про літературу Угорщини в радянських читачів стає дедалі повнішим і ширшим.

У повоєнний час з'явилося декілька праць радянських дослідників, присвячених творчості окремих угорських письменників, загальним питанням літератури братньої країни. В школі радянської унгаристики представлені й літературознавці України.

Клементина ОЛЕКСАНДРОВА

НОВЕ УГОРСЬКЕ ВИДАННЯ

«СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Ének Igor hadáról. Fordította Képes Géza.
Magyar Helikon. Budapest. 1974.

Будапештське видавництво «Мадьяр Гелікон» випустило «Слово о полку Ігоревім» у художньому перекладі видатного поета і перекладача Гези Кепеша, перу якого належать, зокрема, переклади творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Павла Тичини, Максима Рильського.

Хоча минуло майже сто двадцять років, відколи перший переклад «Слова» був надрукований угорською мовою, а після того з'являлися й інші переклади, по-справжньому грунтовні спроби інтерпретації цього твору датуються останнім тридцятиріччям, причому позитивні зміни спостерігаємо як у перекладацькій праці, так і у відповідних філологічних дослідженнях.

В роки після визволення Угорщини Радянською Армією угорська славістика взагалі і русистика зокрема розвивалися надзвичайно інтенсивно. Філологи й перекладачі дістали можливість працювати в контакті з радянськими літераторами, фахівці могли тепер знайомитися з досягненнями радянської філології, дослідженнями радянських істориків літератури. З-поміж угорських учених-філологів, що зробили важливий внесок у дослідження в галузі староруської філології, зокрема в наукову літературу про «Слово о полку Ігоревім», слід згадати насамперед дебреценського професора, історика літератури Ендре Іглої та професора-славіста Будапештського університету Еміля Балецького.

Проте для того, щоб читачі не просто знали про існування «Слова» — шедевра староруської літератури, а щоб «Слово» стало художнім надбанням широкого кола читачів, предметом естетичного переживання, потрібна була зустріч науки з мистецтвом, органічне поєднання філологічного підходу з художнім, перекладацьким. Такий синтез спостерігаємо в тривалій праці Гези Кепеша над «Словом». Можна сказати без перебільшення, що Геза Кепеш є вченим-філологом, істориком культури, поетом-перекладачем та есеїстом в одній особі. Перед першим виданням свого перекладу 1956 р. він сім років працював над староруським поетичним матеріалом. Дослухаючись порад своїх колег, вчених-філологів, він наполегливо й майстерно опрацьовував мовний матеріал, щоб проникнути в поетичну специфіку твору, який, звичайно, не легко піддається перекладу.

Геза Кепеш дуже вимогливий до себе. Працюючи над «Словом», він усвідомлював, що має донести до угорського читача художні образи, мрії, сподівання людини XI століття. Він розумів і те, що завдання своє має виконати так, щоб переклад не вкрився ілюзорним пилом фальшивої архаїзації, але водночас і не став жертвою іншої крайності — зайвої «модернізації» оригіналу. У післямові до нового видання 1974 р. Геза Кепеш пише так: «У першому варіанті, що був готовий уже в 1949 р., я спробував пересадити в нашу літературу цей шедевр руської

старовини, так довго і незаслужено у нас забутий, виключно шляхом використання мови та поетичних засобів угорського поета-класика Яноша Араня. Пізніше мені довелося переконатися в тому, що таке прикрашання та осучаснення «Слова» не лише зайве, але й недопустиме. Бо такий підхід цілком фальсифікує тон, метричну систему, мову оригіналу і замість того, щоб відтворювати дух руської дійсності XI—XII ст., перекладений твір відбиває атмосферу тієї доби, коли панували поетичні смаки школи Яноша Араня».

Геза Кепеш знищив цей перший варіант і приступив до нового, другого варіанту перекладу «Слова о полку Ігоревім». Своє головне завдання він бачив у тому, щоб максимально наблизитися до світосприймання оповідача, тону першотвору, в тому, щоб якнайточніше відтворити просту і водночас надзвичайно сильну поетичну мову, старовинну ритмомелодику «Слова». Ретельно вивчаючи в процесі роботи староруську мову та історію Київської Русі, він од початку до кінця переробив і другий варіант, а до друку підготував третій варіант перекладу (в 1956 р.). Тепер же угорські читачі можуть взяти до рук нове його видання.

В цій праці яскраво втілено перекладацьке кредо Гези Кепеша, на думку якого, «мова йде не про те, щоб написати поезію, кращу від оригіналу, а про те, щоб залишити незміненим оригінал з його своєрідними поетичними засобами... залишити на своєму місці ті частини, які інколи здаються надто прозаїчними, і таким шляхом викликати до життя співця старих часів».

Для багатьох книжка означає радість нової зустрічі з давно знайомим твором. Водночас книжка приносить читачам і радість відкриття, бо у виданні 1974 року зустрічаються нові вдалі перекладацькі рішення.

Кольорові репродукції, суперобкладинка книжки та чорно-білі фотоілюстрації Г. Н. Логвина добре гармонюють з художнім текстом, дбайливо відредагованим Шарою Каріг.

Високі художні якості твору, чудовий переклад Гези Кепеша забезпечують книжці заслужений успіх в угорського читача.

Пал МІШЛЕЇ

Дебрецен.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ДОБУ РОЗКВІТУ УГОРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

К. Шахова. «Венгерская литература 20—40 годов XIX века», Київ, видавництво Київського університету, 1973.

Ми радіємо, коли зарубіжні вчені звертаються до творчості наших геніїв, і, радіючи, буваємо схильні навіть перебільшувати свою вдячність.

Автор цих рядків вважає за потрібне з самого початку підкреслити, що його оцінка книжки Кіри Шахової «Угорська література 20—40 років XIX століття» не є виявом звичайної ввічливості. Саме вартість книжки, а не вимога протоколу викликає нашу вдячність, і ми оцінюємо її як надзвичайне досягнення.

Шандор Петефі був і лишається найвідомішим у світі представником угорської літератури. Поета ще за життя перекладали іноземними мовами, а після загибелі Петефі його твори підкоряли все нові й нові території, перекладалися багатьма мовами світу.

Та на початку XX століття ця популярність помітно спадає. Пояснюється це щонайменше трьома причинами: західна буржуазна література все далі відходила від ідей 1848 року, від революційних традицій, на яких грунтувалася популярність Петефі; модерністські поетичні напрями і модні течії ігнорували народну за своїм звучанням поезію, представником якої був Петефі; книжковий ринок в багатьох капіталістичних країнах заповнила другорядна літературна продукція — розважальна белетристика.

Ці загальні процеси не сприяли поширенню поезії Петефі у країнах Західної Європи чи Америки. Світове літературознавство знало поета, енциклопедії та довідники оцінювали його творчість, але його поезії видавалися рідше, ніж у XIX столітті.

Інакше виглядає історія популяризації творчості Петефі у наших безпосередніх сусідів, особливо в Радянському Союзі, де революційні ідеї поета, його естетика не перешкоджали успіхові його поезії, а навпаки, сприяли цьому успіхові. Нещодавно угорська преса навела вагомі докази популярності нашого митця в СРСР — сорок видань його творів, із загальною кількістю примірників понад мільйон.

150-ту річницю з дня народження Шандора Петефі відзначали більш як у сорока країнах світу — від Куби до Японії, від Швеції до Туреччини.

Видання творів — надзвичайно важлива справа, але про справді світове визнання того чи іншого письменника можна говорити лише тоді, коли за межами рідної країни у нього з'являються наукові тлумачі й дослідники.

У Петефі завжди були зарубіжні шанувальники, натхненні перекладачі, які добре знали його творчість і намагалися поширювати досягнення угорських філологів, що вивчали доробок поета. Але в світовому літературознавстві донедавна не існувало дослідників творчості Петефі, фахівців, які б вивчали його так, як вивчають Шекспіра, Гете чи Пушкіна.

Останні роки принесли зміни і в цьому напрямку. Святкування 150-х роковин з дня народження Петефі показало, що дослідження проблем його творчості вже не є прерогативою самих тільки угорців. І в інших країнах вчені присвячують нашому поетові грунтовні й глибокі монографії.

Автор цих рядків мав честь взяти участь у московській конференції 1973 року, присвяченій пам'яті Петефі. Доповіді й виступи, які прозвучали на цьому науковому форумі, незаперечно свідчать, що найзначніші й найчисленніші сили дослідників творчості Петефі працюють саме в Радянському Союзі.

Нове дослідження Кіри Шахової ми розглядаємо не тільки як досягнення радянського вченого, а й як відрадну подію у розвитку радянської школи дослідників Петефі.

Природно, першочергове завдання радянських дослідників полягає в тому, щоб розкрити значення творчості великого поета для читачів Радянського Союзу, розповісти про нього мовами народів СРСР. Але з цього аж ніяк не випливає, що їхні праці можуть промовляти лише до читачів радянських; оригінальний підхід до проблем, що вивчаються, свіжий погляд на них збагачує водночас і угорське літературознавство.

Щаслива особливість молодої радянської школи дослідників творчості Петефі полягає в тому, що кожний її представник по-своєму, під своїм кутом зору розглядає творчість поета. Олександр Гершкович, наприклад, вивчає її передусім у глибоких зв'язках із загальною та угорською **історією театру,** він написав новаторську працю про «поетичний театр» Петефі. Ужгородський дослідник російсько-угорських та українсько-угорських літературних зв'язків Янош Вараді-Штернберг на московській конференції підкреслював насамперед зв'язок поезії Петефі з **історією ідей,** її місце в ній. В працях радянських дослідників, надрукованих в останні роки, весь час з'являються оригінальні думки, приваблює своя власна точка зору.

Говорячи про праці Кіри Шахової, треба зауважити, що науковий доробок дослідниці в галузі історії угорської літератури XIX ст. — чи не найвизначніший у Радянському Союзі; крім менших за обсягом статей та розвідок, її перу належать три монографічних дослідження про Петефі та його добу. У 1969 році видавництво Київського університету видало книжку К. Шахової «Шандор Петефі — співець угорської революції 1848—1849», в якій ідеться насамперед про революційний світогляд поета, його політичну і громадянську поезію. У 1972 році вийшла її монографія «Шандор Петефі», де на тлі біографії поета досліджуються основні питання всієї його творчості. У третій праці, про яку йде мова, Петефі також центральна постать — багато сторінок книжки присвячено проблемам творчості великого поета в зв'язку із загальною картиною всієї літератури Угорщини «доби реформ».

Дослідження К. Шахової цікаві для нас, зокрема, й тим, що вона, як добрий знавець угорської літератури XIX століття, спромоглася показати ідейно-естетичні особливості поезії Петефі у широкому контексті літератури його часу — від Байрона до Шевченка, від Гейне до Міцкевича. Найцінніше в новій праці те, що творчість Петефі показано в її угорських літературно-історичних взаємозв'язках.

К. Шахова цілком природно виходила з того, що для вивчення Петефі, для справжнього розуміння значення його творчості треба заглибитися в літературу «доби реформ», яка передувала цій творчості і розвивалася паралельно з нею. Цікаво, що останнім часом і угорське літературознавство почало більше уваги приділяти тому, що пов'язує Петефі з «добою реформ». Дослідниця самостійно, випередивши своїх угорських колег, обрала шлях, яким ідуть тепер і вони.

Тут слід зазначити, що нове угорське марксистське літературознавство двадцять-двадцять п'ять років тому цілком справедливо виступило проти старих консервативних шкіл у літературній науці, шкіл, які намагалися приглушити, знецінити, вихолостити революційність Петефі. В той час найважливіше було підкреслити як різко **поривала** з літературою «доби реформ» поезія Петефі. Вивчення ідейних мотивів цього розриву стимулювало дослідження тих впливів, які мали на поета західні демократичні і навіть комуністичні ідеї.

Тепер угорські дослідники розуміють, що дуже важливо показати й те, що творчість Петефі це не просто відрив від літературних традицій «доби реформ», а й **продовження, розвиток** цих традицій. І це цілком природно: поет розкривав у властивому йому революційному дусі ті самі теми, розв'язував ті самі ідейно-естетичні завдання, що і його попередники й сучасники. Таким чином, недосить вивчати лише вплив на Петефі західних революційних ідей; треба належно оцінити й ті духовні імпульси, що їх молодий митець одержав від провідних прогресивних діячів «доби реформ» у галузі політики й літератури. І тут радянська дослідниця, послідовно розвиваючи свою концепцію, йшла назустріч новітнім тенденціям угорського літературознавства.

К. Шахова показує видатних угорських літераторів першої половини XIX століття, найактивніший період діяльності яких припадає на «добу реформ». Таким чином, головними дійовими особами в «Угорській літературі 20—40 років XIX століття», поряд з Петефі, є Іштван Сечені, Йожеф Байза, Йожеф Етвеш і Михай Верешмарті. Окремий розділ присвячений письменникам «дрібнішого калібру» й таким, що, як Янош Арань або Мор Йокаї, найважливіші свої твори написали вже після поразки угорської революції 1848 року.

Декого може здивувати, що автор монографії вважає такою значною постать Сечені-письменника. Відомо ж бо, що у великій шеститомній «Історії угорської літератури», підготовленій Інститутом літератури УАН, Сечені не приділено достатньої уваги. В його творчому доробку художні твори не переважали, тому історія літератури

дає йому лише загальну схвальну оцінку, але не аналізує його прози. К. Шахова рішуче відходить від цієї традиції. З одного боку, тому, що ясно бачить і показує, який плідний вплив мали ідейні концепції Сечені на всю літературу «доби реформ», а з другого — тому, що визнає і вміло оцінює літературні здібності письменника.

Чудовий знавець угорської мови, К. Шахова не обмежується лише вивченням і аналізом змісту, ідей творів Сечені, а й вдало характеризує його мову, побудову фрази, архітектоніку і стиль його прози взагалі й книжки «Кредит» зокрема, підкреслюючи сатиричну силу письменницького пера. На основі аналізованого матеріалу вона справедливо зазначає, що Сечені міцно пов'язаний з просвітницькою літературою. Хотілося б, однак, додати до її чудово змальованого портрета Сечені, що його щоденник і твори, написані після революції, відбивають романтичну сторону його особистості і ще яскравіше, ніж попередні, свідчать про літературну силу його мови, неповторно оригінальної і своєрідної.

Автор монографії знає, що класична російська література здобула в Угорщині справжню популярність лише в другій половині XIX століття, вона пише про це в своїй книзі. Але вона знає і те, що можуть виникати паралельні явища в літературі за схожих суспільних умов навіть тоді, коли не може бути мови про впливи чи запозичення. Серед цікавих спостережень автора на цю тему особливий інтерес становить розгляд схожих і відмінних елементів у творчості Йозефа Етвеша і М. В. Гоголя. Тут К. Шахова тонко досліджує типологічну паралель, на яку вже вказував академік Іштван Шетер.

Розглядаючи творчість Етвеша, К. Шахова багато уваги приділяє «Картезіанцю» — твору, своєрідність якого вона підкреслює вже у вступі до своєї книги. Автор цікаво і переконливо доводить, що «Картезіанець», очевидно, вплинув на «Мотузку ката», єдиний роман Петефі. Тут вона знову торкається теми, яка останнім часом надзвичайно цікавить її угорських колег.

Мета — показати творчість Петефі як цільне явище — служить аналіз таких творів, як «Сільський молот», який часто недооцінюють у зарубіжному літературознавстві. Ми радіємо, що зарубіжні читачі можуть тепер російською мовою прочитати коментар до цього веселого ірої-комічного епосу.

Про поему «Апостол», цей найбільший епічний твір Петефі, К. Шахова писала вже не раз. Розділ, присвячений цьому творові, є найзмістовнішою розвідкою з-поміж усіх, що досі з'явилися в зарубіжному літературознавстві.

Звичайно, деякі питання в рецензованій праці висвітлюються не так, як у дослідженнях угорських філологів. Угорський літературознавець, безумовно, більше уваги приділив би постаті Ференца Кельчеї, хоча поданий автором ескіз портрета Кельчеї вірний і виразний. Те, що в літературі «доби реформ» К. Шахова тлумачить як продовження і розвиток ідей Просвітительства, ми часто-густо схильні вважати не стільки виявами безпосереднього впливу просвітницької ідеології, скільки її залишками, які опосередковано, через твори французького романтизму, дійшли до Угорщини. Але ці розбіжності не мають принципового характеру.

Підводячи підсумки сказаному вище, хочеться щиро подякувати авторові за цю гарну і змістовну працю, яка не лише дає, як ми сподіваємося, корисну інформацію радянському читачеві, але й корисна для угорського літературознавства своїм оригінальним і цікавим підходом до багатьох проблем.

Сподіваємось, що серед авторів нових праць з історії угорської літератури ми будемо зустрічати все більше таких, які підтверджуватимуть плідну точку зору Кіри Шахової і посилатимуться на її дослідження.

Шандор ФЕКЕТЕ.

Будапешт.

УГОРСЬКЕ КІНОМИСТЕЦТВО СЬОГОДНІ

За останнє десятиліття угорське кіномистецтво здобуло досить високий міжнародний авторитет. Це пояснюється поліпшенням художньої якості фільмів — у нас кажуть, що кіно досягло свого «повноліття». Тепер ми можемо з певної часової відстані оглянути наші здобутки. Розквіт угорського кінематографа пояснюється, насамперед, тим, що автори наших творів сміливо вторгалися в суспільно-політичну проблематику, не лише фіксували, а й тлумачили різні життєві явища; при цьому вимогливість до ідейного змісту поєднувалася з цікавими знахідками в галузі форми, художньої мови кіно. «Сміливо дивитися в очі правді» — саме це гасло визначало напрям численних фільмів, знятих у цей час. Спільною рисою постановників таких фільмів, як «Розбійники», «Холодні дні», «Двадцять годин», «Батько», є прагнення розкрити в усій багатогранності й різноманітності роль індивідуума в новому суспільстві і, стверджуючи досягнення соціалістичного ладу, водночас піддати гострій і непримиренній критиці все те, що заважає нашому рухові вперед.

Слід, однак, констатувати факт, який за останні два-три роки особливо дається взнаки: деякі режисери, замість того, щоб вивчати до самих глибин сучасні конфлікти, створюють, так би мовити, фільми-ескізи. Кажучи мовою літературознавства: у нас з'являється більше есе (які безумовно теж мають право на існування в кіномистецтві), ніж наукових досліджень. Є у нас і ще одна — дуже давня — турбота, про яку часто пишуть критики. Розважальна галузь угорського кіно надзвичайно слабка. Порівняно з серйозними драмами, вражаючими трагедіями, наші комедії сприймаються як дрібнички, зліплені за стандартними зразками, випробуваними рецептами.

У 1973 році в Печі відбувся традиційний щорічний фестиваль угорських фільмів. Головний приз здобув Пал Золнаї за фільм «Фотографія». Це була заслужена нагорода. Твір має виразно документальний характер. У ньому йдеться про актуальну дилему — «будемо прикрашати дійсність чи говоритимемо правду?». Золнаї твердо стоїть за правду. Класик угорської літератури Калман Міксат жартома зауважив, що «угорець любить шукати правду, але не любить її знаходити, а коли знайде, вона йому швидко набридає і він відштовхує її від себе — яке ж, мовляв, у тебе неприємне обличчя!». Що ж, Золнаї не відвертає своєї камери навіть тоді, коли міг би це зробити. Сам постановник так пояснює свою концепцію: «В даному разі головне — це яким шляхом — індивідуально та колективно — ми маємо звільнитися від прагнення прикрашати правду. Якщо я вважаю дійсність кращою, ніж вона є насправді, то це неправильне уявлення розслаблює, обеззброює мене» («Фільмвілаг», 1972, № 9).

В суттєвих моментах на тих самих принципах створено і фільм Імре Мігайфі «Павутиння», твір, побудований за мотивами повісті Ержебет Галгоці. Драма торкається проблем політичних і моральних, пов'язаних з новими формами життя, із соціалістичною перебудовою села. Колізії будуються навколо постаті Ніклаї — голови сільськогосподарського кооперативу, такого собі місцевого деспота, «лицаря коньюнктури». Угорське село постає перед глядачем не в «живих картинах», а в русі, змінах, розвитку. Фільм має слабкі місця, деякі постаті гіперболізовані. Але в цілому він примушує глядача визначити свою

громадську позицію, своє ставлення до зображуваного. Навіть певна незавершеність твору дає поживу для роздумів. Додамо, що багато наших фільмів такого спрямування — зокрема, «П'ядь землі», «Карусель», «Двадцять годин», — присвячені селу. «Павутиння» де в чому поступається перед цими фільмами, Мігайфі не досягає рівня, скажімо, Фабрі, але ми відчуваємо типологічний зв'язок цих творів. Це не плітки на тему: «що нового в провінції», а розповідь про важливі суспільні зміни.

З погляду суспільного змісту близький до двох вищезгаданих фільмів перший твір Дьюли Маара «Нарешті». Режисера — у парадоксальний спосіб — цікавить не те, що робитиме людина, яка вийшла на пенсію, у новій для себе формі життя. Для нього важливе інше: співставлення минулого і сучасності, важливий взаємозв'язок проблем «заради чого ми жили» і «заради чого ми живемо», естафета поколінь, одним словом — безперервність процесу будівництва соціалізму. «Нарешті» — політична притча, психологічна драма — і водночас змістовний документ про нашу добу та її героїв. Маар добре знімає імпровізовані ситуації, але йому ще бракує вправності в техніці монтажу.

Режисер Ференц Коша і його постійні співробітники — оператор Шара і поет Чоорі послідовно аналізують зміни у психології людини, яка, опинившись у найтяжчих обставинах, виявляє високі духовні якості. Місце дії фільму «Нема часу» — в'язниця у хортістській Угорщині. В «Сніговому обвалі» солдат-дезертир часів війни і його стара бабуня у сніговій завірюсі бачать вовчі очі представників фашистських властей. Здається, в обох випадках надії не лишається, але люди не капітулюють, а навпаки — саме в цих ситуаціях стають справжніми людьми.

У «Сніговому обвалі» молодий солдат вбиває людину, щоб бути першим у змаганні патрульних, організованому «для піднесення бойового духу підлеглих». За «успіх» солдат одержує нагороду — відпустку додому. І ось за час відпустки він вперше усвідомлює своє місце у світі. Він не стає відразу ж борцем проти несправедливості суспільного устрою, але починає розуміти істину, що інтереси індивіда й суспільства пов'язані між собою, що кривава ворожнеча — зовсім не в інтересах бідняків, об'єднаних спільною долею.

У фільмах «Нема часу» і «Сніговий обвал» Коша часто вдається до трагічного гротеску, до комізму (поява міністра у тюрмі, «філософський» монолог жандармського начальника). Захоплює своєю віртуозністю манера оператора Шандора Шари — знімаючи пейзажі чи змучені стражданням прості й одночасно виразні людські обличчя, він уміє виявити найсуттєвіше й надати йому характеру поетичного узагальнення.

Кадр з фільму «Павутиння».

Кадр з фільму «Фотографія».

Ще одна цікава обставина. Коша охоче запрошує до участі в своїх фільмах не лише професійних акторів, а й аматорів, і йому вдається створити при цьому стильову єдність гри.

Оригінальністю, справжньою новизною вирізняється у кінорепертуарі останніх років комедія Пала Шандора «Футбол давніх часів». Відбудеться чи не відбудеться важливий матч? Це запитання, по-суті, фіктивне. Футбольне змагання лише привід для роздумів про інше. Про що ж саме? Про волю, що перемагає будь-які перешкоди, про необхідність обстоювати певні принципи та ідеї.

«Футбол давніх часів» створений за задумом Івана Манді, одного з найцікавіших сучасних угорських прозаїків.

Про плідний взаємний вплив угорської літератури і кінематографії свідчать такі помітні віхи на шляху розвитку угорського кіномистецтва, як «Люди на снігових верховинах», «П'ядь землі», «Карусель», «Пан учитель Ганнібал», «Двадцять годин», «Холодні дні», «Кохання».

Дві музи і сьогодні йдуть пліч-о-пліч. Зупинимося на останніх екранізаціях. Одна, на наш погляд, успішна, друга — ні. Марцелл Янкович екранізував «Витязя Яноша» Петефі, Карой Макк — п'єсу Іштвана Еркеня «Гра у кота-мишки». «Витязь Янош» аж ніяк не можна назвати типовим мультфільмом. Вся його фабула побудована як протиставлення мовою живопису позитивних і негативних символів. Марцелл Янкович прагне домогтись, щоб кожний персонаж і кожна ситуація мали свій колір (турки — зелений, пекло — бузковий, місяць — блакитний і т. п.). Символом життя тут, як і в казці, є Світло, Квітка, Сонячний промінь. Особливо велика роль належить їм у сцені «перемоги добра».

Замість веселого карикатурного малюнка тут перед нами — поетичний, художній, замість іронічного погляду на світ — ліричний. Ми бачимо не деформовані фігурки, а привабливі своєю гармонією портрети.

Своєрідна у «Витязі Яноші» хореографія рухів персонажів, вони з майже геометричною точністю розміщені у просторі, рухаються в динамічному, швидкому ритмі і бурхливому темпі.

Для характеристики «Гри у кота-мишки» Кароя Макка ми не можемо, на жаль, знайти таких слів похвали. В цій адаптації п'єси Еркеня зникла «сіль» цього гротескного твору — грайлива абсурдність ситуацій, їхній химерний комізм. Постановник перетворив яскравий гумористичний твір на мелодраму, надав сатиричним епізодам надмірно похмурого звучання.

Жанр фільму Іштвана Сабо «Вулиця Тюзолто, 25» можна було б визначити як «лірична поема» (до цього жанру можна віднести й попередні твори здібного митця — «Батько», «Кохання»). Старий будинок мають знести. Це викликає спогади про його минуле, воно оживає, виникають несподівані асоціації. Сабо досліджує зв'язки між сучасним і минулим, втілюючи їх у поетичних епізодах. Фільм «Вулиця Тюзолто, 25» одержав Великий приз локарнського кінофестивалю.

Так само нешаблонно зробив свій фільм «На угорському парі» Андраш Ковач. Назва цієї драматичної стрічки нагадує рядок з вірша Ендре Аді: «У здичавілому краї старі бур'яни...

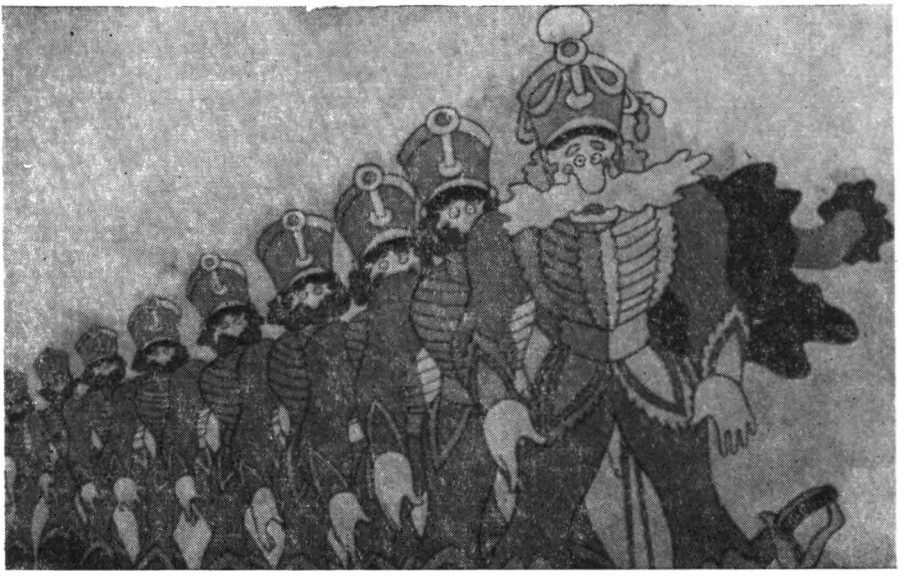

Кадр з мультфільму «Витязь Янош».

Я знаю цю дику луку. Це угорський пар».

Твір Ковача аж ніяк не кіноілюстрація до цих рядків. Це дзеркало певної доби, форм колишнього життя. Ковач каже: «Мій герой — людина, яка добре бачить головні риси даного історичного періоду, але не вміє й не сміє своє розуміння перетворити на конкретні вчинки. Свої ясні спостереження він втілює лише у слова, висловлюючи думки з того чи іншого приводу. Ця форма поведінки була характерна для соціального прошарку дрібнобуржуазної інтелігенції. Цей тип людей надзвичайно легко знаходить ідеологічне обгрунтування невтручанню в дійсність і цим виправдує свою пасивність».

Ковач якоюсь мірою повертається у цьому фільмі до традицій «Холодних днів». Проте замість спонтанної репортажної форми він вдається тут до строгої чіткої архітектоніки. Шкода, що подекуди ритм у цій стрічці надто сповільнюється.

Наприкінці згадаємо фільм Петера Бачо, події якого відбуваються у робітничому середовищі. Це «Променисті дівчата», героїні якого — молоді-робітниці. Бачо добре відчуває актуальні проблеми, створює цікаві образи.

Ось так виглядає угорське кіно останніх років. Після недавнього злету угорського фільму здобутки останніх двох-трьох років здаються скромнішими. Але ми розглядаємо наше сьогодні як час нагромадження сил перед новим стартом і сподіваємось, що традиції таких фільмів, як «Холодні дні» чи «Двадцять годин», будуть продовжені, що з'являться нові твори на ще вищому ідейно-художньому рівні.

Йожеф ВЕРЕШ

Дебрецен.

ЛАСЛО ХОЛЛО — СПІВЕЦЬ РІДНОГО КРАЮ

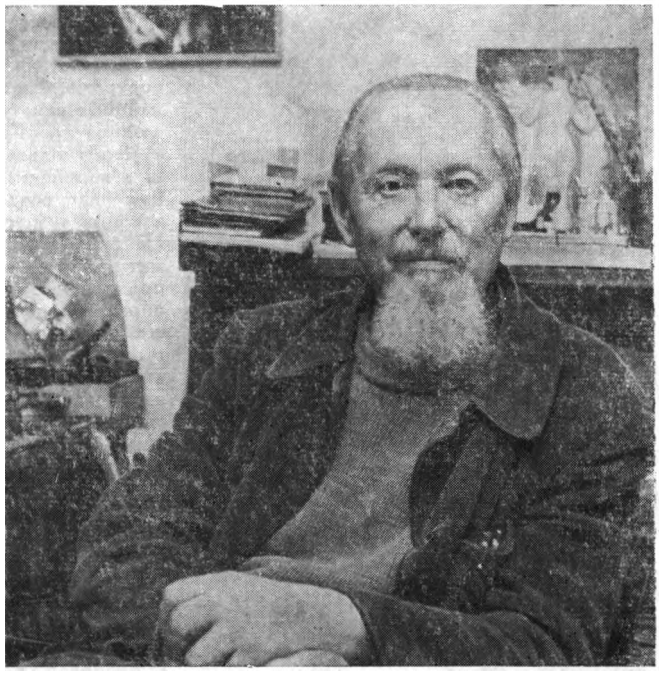

Ласло Холло. Фото И. Хапака.

Музей ім. Дері — один із найцікавіших і найактивніших культурних центрів угорського міста Дебрецена. Перебуваючи там у науковому відрядженні, я мала нагоду оглянути виставку нових творів місцевих живописців і графіків.

У численних залах першого поверху музею експонувалися десятки картин, і серед них багато таких, що приваблювали оригінальністю задуму, вдалим колористичним чи графічним рішенням. Та особливо довго відвідувачі затримувалися перед трьома картинами, що висіли на стіні центрального залу. Сюжети цих творів були дуже прості й досить типові для угорського пейзажного живопису — сільська хата в зеленому гайочку, запряжений кіньми віз, косар, жінка в хустині. Але ці невигадливі сюжети випромінювали незвичайну емоційну силу. Фарби мали велику інтенсивність — яскраво червоний колір не світився, а палав, жовтий — здавався гарячим, ніби зігрітий сонцем, зелене листя мало ту свіжу яскраву барву, яка буває тільки навесні, коли воно, ще зовсім молоде, вмите першим дощем. Але хоч які вони були голосно яскраві, ці барви не кричали, не сперечались між собою, а створювали гармонію — особливу гармонію, сповнену скоріше драматизму й пристрасті, ніж спокою, статики. Низьке синьо-сіре грозове небо, здавалось, рухалося, насувалося на глядача, і яскравість барв була зрозуміла: такими зловісно різкими вони стають в останніх променях сонця перед бурею.

Згодом мені довелося бачити багато полотен Ласло Холло, художника, твори якого я вперше побачила на зимовій виставці 1972 року в музеї ім. Дері, але перше враження не стерлося, а поглибилося, викристалізувалось у якусь цілісність. Я б уже не могла сказати точно, якою була хата на тому першому побаченому мною пейзажі Холло — цей мотив повторюється у нього безліч разів,— чи в який бік мчали ті перші коні і як підганяв їх візник у білій сорочці. Деталі змішалися, злилися в єдине емоційне враження. Залишилося тільки відчуття руху, сміливого, стрімкого польоту коней і синіх хмар, напруження і сили барв, чогось надзвичайно характерного, типового для пейзажу угорського Альфельду.

Ласло Холло називали в його довгому творчому житті по-різному — угорським Ель Греко, поетом Пусти, співцем Альфельду. Він не лише блискучий майстер живопису, а й талановитий графік, що олівцем, пером, вуглем, акварельними фарбами створив цілий світ — і людських образів, і картин природи, — світ людини в її єднанні з природою, в її повсякденній праці на нивах і луках, у без-

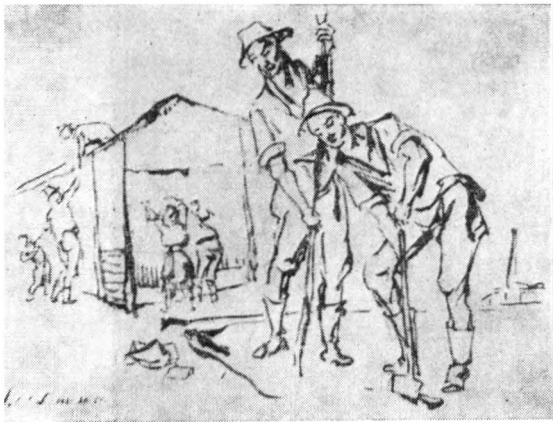

На будівництві. Туш.

Додому. Акварель, туш.

Ескізи до портретів. Олівець, туш.

межних просторах степу. Влаштовувалися різні виставки картин художника — його полотен на міфологічну тематику, портретів, натюрмортів. Але, мабуть, найцікавішою була б виставка на тему: людина праці і природа.

Через кілька днів після першої зустрічі з картинами Холло я побачила його ім'я на обкладинці гарно оформленого альбома у вітрині книжкової крамниці. Це було зібрання малюнків і акварелей митця. Альбом давав багате уявлення про творчість художника в цих галузях образотворчого мистецтва. Мав він і іншу дуже привабливу рису. На першій сторінці його надруковане звернення від видавця. Наведу кілька рядків: «Робітники друкарні «Альфельд», виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, вирішили підготувати це видання безкоштовно, а матеріальний еквівалент тих тисяч годин, які вони витратили на працю над книгою, віддати у фонд допомоги в'єтнамському народові, що бореться. Наш задум — відповідно до благородних традицій друкарні — має на меті й популяризацію нашої культури. Книга складається з творів видатного представника сучасного угорського мистецтва, великого художника-гуманіста Ласло Холло, який зробив вагомий внесок у нашу спільну справу, в усьому нам допоміг, поділяючи наші почуття».

В книзі наведені й біографічні відомості про автора акварелей і графічних листів. Ласло Холло народився у Кішкунфеледьгазі 6 березня 1887 року. Вчився в художній школі у Будапешті у таких відомих майстрів угорського мистецтва, як Пал Сінеї Мерше, Імре Ревес, Берталан Секей, Аладар Едві Іллеш. Рідне місто пишалося молодим художником і призначило йому стипендію для навчання за кордоном. Він навчався у Мюнхені і Парижі, а влітку повертався на батьківщину й працював разом із своїм учителем Шімоном Холлоші на берегах Тиси.

В Італії і Іспанії, у найбільших музеях світу, молодий художник вивчав шедеври великих майстрів минулого. На становлення його стилю в перший період творчості мали великий вплив полотна Ель Греко та Рембрандта. З 1918 року Холло оселився в Дебрецені, зв'язавши свою долю з цим містом, з природою альфельдських степів.

Широко відомими твори митця стають у другій половині сорокових років, у новій Угорщині. Його картини разом з працями інших угорських митців були представлені на всесвітній виставці у Брюсселі, на виставках у Варшаві, Дрездені, Москві, Парижі. За великий внесок у розвиток угорського живопису він одержав премію імені Мункачі, а у 1961 році — найвищу державну премію — імені

Кошута. Він має почесне звання заслуженого діяча мистецтв. Але найвищою нагородою для художника є велика любов до нього тисяч і тисяч його співвітчизників, що захоплюються його полотнами, радіють з того, що літній митець не втрачає творчої активності, продовжує працювати з величезною наснагою. Мені довелося зустрічатися з шанувальниками Ласло Холло і в Дебрецені, і в Кішкунфеледьгазі, його рідному місті, але про це трохи пізніше.

Все, що я вже знала про художника, викликало гаряче бажання познайомитися з ним особисто. Незважаючи на те, що день старого майстра до краю сповнений напруженою працею, він знайшов час зустрітися зі мною. Першою темою нашої розмови був не живопис, а... поезія Шандора Петефі. Дізнавшись, що я цікавлюсь творчістю великого поета, Холло з захопленням почав розповідати про те, як він любить вірші свого земляка, яку значну роль вони відіграли в його житті, допомігши обрати головну тему творчості — зображення життя і праці народу.

Образ Петефі втілений Холло в багатьох малюнках, у цікавих портретах олією. Найкращий з них художник подарував дебреценській школі, яка носить ім'я поета, багато ескізів щедро віддав і шанувальникам поезії Петефі і своїм друзям. Це помітна риса вдачі Холло — щед-

Косар. Олія.

Хутір. Олія.

Портрет дівчини. Акварель, туш.

рість і в творчості, і в тому, як легко він дарує людям свої праці.

В портретах Петефі для нього головним було не точне відтворення зовнішності поета. До того ж різні прижиттєві зображення Петефі далеко не досконалі і дуже відрізняються одне від одного — романтизовані у Барабаша, неглибокі в Орлаї Петрича. Холло прагнув відтворити глибоку сутність поета, його незвичайний характер — романтика, лірика, бунтівника, демократа, відтворити суворість і ніжність, силу і пристрасть, якою сповнена його поезія. Мабуть, кожний художник має право на своє бачення образу великого угорця: про це свідчить багата образотворча петефіана, в якій портретам пензля Холло належить почесне місце.

З лукавою посмішкою художник розповів про те, що в запеклій боротьбі жителів Кішкунфеледьгазі та Кішкереша за те, яке з двох містечок є справжньою батьківщиною Шандора Петефі, він, звичайно, стоїть на боці своїх земляків — феледьгазців. Пізніше у Кішкунфеледьгазі мені не тільки з гордістю показували картини Холло, які він подарував місцевому музею, а й посилалися на його авторитет, як ще один доказ у давній суперечці про місце народження Петефі.

Будинок, в якому живе Ласло Холло, стоїть на околиці Дебрецена. За ним починаються поля. З вікон будинку видно далекі обрії альфельдської рівнини. Раніше Холло багато працював на пленері, охоче малював у своєму саду, відтворював гарні навколишні пейзажі. Тепер майстер працює здебільшого в майстерні.

Він не скаржиться на похилий вік, на хвороби, і з мужньою стійкістю продовжує улюблену працю. Він сказав одного разу, що замолоду, працюючи завжди з натури, жадібно вдивлявся широко відкритими очима у навколишній світ, а тепер цей світ увійшов у нього, став частиною його єства, і він може малювати, вдивляючись у ті картини, у ті барви, які живуть у його душі.

Щоранку Холло стає до мольберта. І знову повертається битим шляхом втомлений косар, і обличчя його вмиротворене після дня, прожитого в праці; мчать степом гарячі коні; копають картоплю селяни у білих сорочках і насунутих на очі капелюхах; стоять сліпучо-білі хати; пливуть у високому небі отари хмаринок. Здається, що з кожним роком палітра старого майстра стає дедалі яскравішою, співучішою. Він ніколи не вдавався до натуралістичної деталізації, завжди був лаконічним у своєму письмі, прагнув відтворити найсуттєвіше, найголовніше. Тепер ці риси майстерності Холло стали ще виразнішими. Простими засобами він уміє сказати надзвичайно багато.

Квіти. Олія.

Автопортрет. Акварель, туш.

В його картинах немає нічого ілюстративного, оповідний елемент має другорядне значення, і тим безпосередніше впливають вони на почуття глядача. Важлива особливість цього впливу полягає в тому, що твори Холло викликають життєрадісний, піднесений настрій. Це мистецтво оптимістичного, відкритого світосприйняття, самовираження цільної, мудрої особистості, людини, яка вірить у добро, працю, красу.

Є серед творів Холло полотна міфологічно-біблійного змісту. Зібрані разом на виставці у тому ж таки музеї імені Дері, вони давали уявлення про ще один напрямок творчих шукань митця, розповідали про важливий і складний період життя художника. Інтерес до такої тематики характерний для багатьох угорських митців 20—30-х років. Складний історичний період після падіння Угорської Радянської республіки, жорстока політична реакція в країні — все це примушувало митців вдаватися до міфологічних алегорій, щоб за їх допомогою розкривати трагізм долі угорського народу в ті роки. Саме такий підтекст мають картини Ласло Холло на міфологічну та біблійну тематику — «Розп'яття Христа» чи «Пієта».

Митець захоплювався і фресковим живописом — він створив цікаві, радісні за настроєм фрески на міфологічні сюжети. Важливою складовою частиною доробку митця є галерея його автопортретів. Намальовані в різні пори життя майстра, вони завжди психологічно насичені, оригінальні за колірним рішенням. Серед малюнків Холло теж багато автопортретів, зроблених кількома точними й вправними штрихами. Іноді їх кілька на одному аркуші паперу, і вони складаються у своєрідну «кінострічку», яка напрочуд вдало передає миттєві зміни міміки й настрою. Велика кількість малюнків є немовби вправами, що роблять руку художника міцною й точною. Потім, вдивляючись у полотна Холло, ми бачимо якийсь рух, поворот тіла, нахил голови, знайдений раніше у цих миттєвих ескізах.

Не можна не згадати про ще одну тему творчості Ласло Холло. Останнім часом він створив низку натюрмортів. Квіти, польові і садові, у пишних букетах і поодинці, завжди насичені теплим сонячним кольором. Переважають пурпурові, жовтогарячі, коричневі барви. В цих натюрмортах є тепло і спокій, стиглість земних плодів і важка краса осіннього саду. І знову гостра насиченість радістю, повнотою життя, яка так приваблює в усьому, створеному чудовим майстром.

Кіра ШАХОВА

З ТУТАНХАМОНОМ

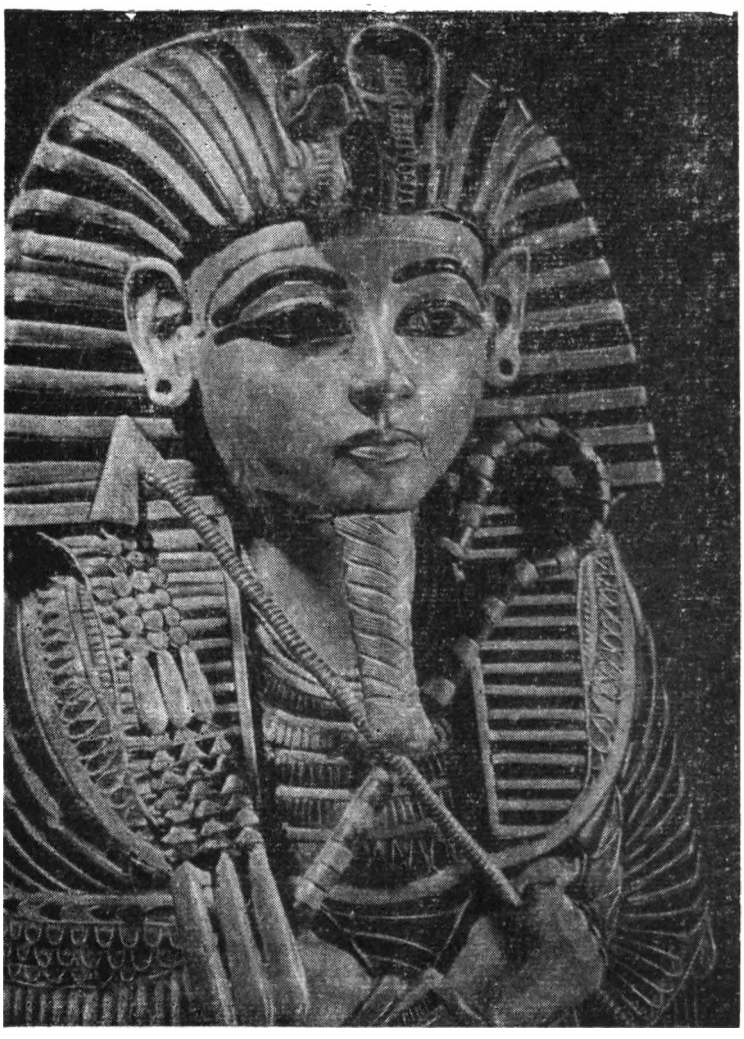

Маска Тутанхамона.

ПОБАЧЕННЯ

Приблизно 1342 року до нашої ери у всесвітньовідомій Долині царів, розташованій на лівому березі Нілу, навпроти стародавнього міста Фіви—столиці Нового царства Єгипту,— відбувався пишний похорон: ховали царя Тутанхамона, який помер у двадцятирічному віці. «За сучасного стану наших знань ми можемо з певністю сказати тільки це: єдиною видатною подією його життя було те, що він помер і був похований». Ці слова належать вченому Говарду Картеру, який 26 грудня 1922 року після тривалих розкопок побачив перед собою обмазану глиною стіну, вкриту відбитками печаток царського некрополя із зображенням шакала — символу бога Анубіса, а також викарбуваним на них іменем фараона Тутанхамона.

Західний берег Нілу протягом багатьох століть був місцем, де будувалися гробниці фараонів, їхніх дружин і знаті. Гробниці вирубували в твердому, кам'янистому ґрунті, прокладаючи заплутані ходи, влаштовуючи пастки й лабіринти. Так рятували від пограбування багатющі скарби, що їх брав з собою в останню путь фараон. Та згодом майже в усіх цих похованнях побували злодії, в деяких навіть по кілька разів. Лише в гробниці Тутанхамона скарб зберігся майже цілком. Злодії побували й тут, але їм, мабуть, хтось завадив. Згодом вхід до гробниці було завалено камінням, і вона лишилася неторканою, доки щасливець Картер не натрапив на неї.

Перед очима археологів постали витвори казкової краси: витончені вироби ювелірного мистецтва, обрядові регалії, посуд і зброя, майстерно виготовлені речі хатнього вжитку, одяг і меблі — все, що оточувало фараона за життя, навіть дитячі іграшки.

Першими знахідками були три великі позолочені ліжка, оздоблені дерев'яним різьбленням, крісла й стільці, розібрана колісниця, посуд, колись наповнений їжею. На спинці трону зображені фараон і його молода дружина Ахнесенамон. Між другим і третім ліжками стояв складаний стілець, сидіння якого зроблене з чорного дерева й інкрустоване слоновою кісткою. В окремих місцях ця річ, виконана з дивовижним мистецьким хистом, вкрита листовим золотом, а ніжки зроблено у вигляді качиних голівок, що тримають у дзьобах палиці-опори. Це досить традиційний елемент оздоби: такі зображення знайдено і в інших гробницях.

Такими ж поширеними в стародавньому Єгипті були вироби з алебастру — вази, статуетки, скриньки.

Такі своєрідні «речові тексти» не раз допомагали історикам розкривати подробиці й тонкощі, що їх не завжди можна знайти в писаних джерелах.

А втім, мова речей інколи виходить далеко за межі наочних доповнень до відомого. Трапляється й так, що знахідки змушують вчених радикально змінювати усталені погляди на історію цілих держав, переосмислювати їх місце і роль у тогочасному світі. Саме такою річчю став кинджал, знайдений на мумії фараона.

Власне, тут виявили два кинджали. На виставці експонується один з них — із золотим клинком. Інший, із залізним, залишився на стендах Каїрського музею, звідки прибула до нас ця виставка. Сам Говард Картер вважав, що ці речі виготовлені в Єгипті, хоч і визнавав, що на стилі їх оздоблення позначився вплив країн Передньої Азії й егейського світу. Та згодом провідні єгиптологи прийшли до думки, що ця зброя, зокрема, залізний кинджал, походить зі стародавньої Нубії.

Наступ пустелі назавжди поховав нубійську цивілізацію. Та ось відблиск цього клинка, по суті єдиної нубійської речі, що дійшла до нас з глибини віків, несподівано осяяв історію країни новим світлом. Були взяті під сумнів погляди, згідно з якими Нубія

Алебастрова ваза у формі лева.

тільки постачала золотом та іншими коштовностями єгипетських майстрів. Безумовно, на той час вона становила собою досить розвинену країну, що знала ливарне виробництво. «Я припускаю, — пише з цього приводу видатний радянський вчений академік Б. Піотровський, — що в ремісничих майстернях Нубії при фортецях працювали і єгиптяни, і нубійці».

Знайдено й інші свідчення того, що золото й самоцвіти завозилися до Єгипту не тільки як сировина, а й як вироби місцевого ремесла. Це підтверджує, зокрема, розпис розкопаної у Фівах гробниці Аменхотеп-Хеві, нубійського намісника за царювання Тутанхамона.

Шлях археологів до мумії Тутанхамона пролягав, так би мовити, повз галерею дивовижних мистецьких творів, серед яких привертають увагу численні — понад чотири сотні — фігурки, що дістали назву ушебті. Виконані з найрізноманітніших матеріалів — дерева й золота, граніту й алебастру, глини й кварциту, вони здебільшого зображують самого фараона. На шести фігурках є написи-присвяти з іменами відомих чиновників двору Тутанхамона. Гадають, що ушебті — дарунки, піднесені небіжчикові різними людьми, чим і пояснюється розмаїття матеріалу й стилів.

Пишнота й цінність пам'яток неначе зростають у міру наближення до мумії. Сама ж вона, точніше, маска, що прикриває обличчя, перевершує за мистецькими якостями всі інші пам'ятки. Вчені визнають цей твір однією з найвидатніших пам'яток тогочасного єгипетського мистецтва. Смугастий головний убір із зображенням шуліки та змії, багате намисто з соколиними головами, юнацьке обличчя з виразом задуми й скорботи, наче привнесених передчасною смертю і, нарешті, велика портретна схожість (перевірити її можна завдяки тому, що мумія порівняно добре збереглася) — все це робить маску Тутанхамона найбільшим шедевром не тільки серед інших творів, знайдених у гробниці, а й серед усього, що зберіг для нас від тієї доби час...

Кияни та гості Києва мали можливість ознайомитися з невмирущими творами древньої культури в Українському музеї образотворчого мистецтва, в залах якого розмістилася експозиція скарбів славнозвісної гробниці фараона Тутанхамона.

Віктор ШИКАН

Традиції і новаторство в романах Михайла Стельмаха

Понад десять років минуло відтоді, як ми ознайомилися з творами Михайла Стельмаха «Велика рідня» та «Правда і кривда», що вийшли окремою книгою в перекладі угорською мовою в 1964 році.

1969 року український письменник, чиї твори стали надбанням радянської класики, порадував читача своїм новим твором — «Дума про тебе». Невдовзі роман з'явився російською мовою, а нині в перекладі Анни Беде вийшло й угорське його видання.

Перед угорським читачем, якому доступна майже вся творчість М. Стельмаха, природно постає запитання: що нового в доробку автора? Безперечно, шанувальникам українського письменника відомо, що він майстер великих епічних полотен. Про це свідчать хоча б такі романи, як «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця» та «Велика рідня», удостоєні Ленінської премії. В такому ж плані створена й епопея з життя українського селянства «Правда і кривда».

Розлогість форми — не самоціль, а необхідність для втілення широкого письменницького задуму. Стельмах творчо вникає в ті буремні періоди історії свого народу, що сколихнули світ. Він прагне до правдивого відтворення епохальних зрушень. В особі Стельмаха як письменника акумулювалися комуністична партійність та

плідна громадська діяльність. Таким він виступає вже у романі «Велика рідня» (1949—1951), а ще точніше у своїй першій збірці новел (1944).

Автор самокритично вважає свій перший роман «спробою крил», хоч насправді це сміливий мистецький злет.

Радянська література не раз порушувала важливі проблеми села епохи глибоких соціальних перетворень. У центрі книги «Кров людська — не водиця» — важкі роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. А фабула роману «Хліб і сіль» (перша частина трилогії) навіяна бурхливими подіями 1905 року. Письменник, що раніше здебільшого фіксував події, у наступних двох творах глибоко їх аналізує. У них М. Стельмах продовжує кращі традиції української класичної прози. Він наслідує Михайла Коцюбинського, автора «Фата-моргани» і «Тіней забутих предків», майстрів української радянської прози — Олександра Довженка та Юрія Яновського. Разом з тим у його творах відчувається характерна самобутність. Це — одвічна проблема боротьби правди з кривдою за конкретних суспільних умов. Засобами фольклору він поляризує ці філософські категорії, відстоюючи, зрозуміло, безкомпромісну правду.

З щедрого доробку багатогранної творчості Стельмаха ми згадали тільки великі епічні полотна, що добре відомі угорському читачеві. Вони проливають світло на творчу манеру письменника, що найяскравіше виражена в «Думі про тебе», написаній 1969 року.

Однією з характерних рис його творчої манери є суспільно-історичний розмах зображуваних подій. З партійних позицій письменника випливають: віра в соціалістичний ідеал, безмежна любов до батьківщини, рідної землі, народу, трудящого люду, непримиренна ненависть до несправедливості. У створенні реальних типів, глибоких психологічних образів найбільше допомагає письменникові фольклор.

Але саме тут буде доцільно відкласти його великі епічні твори і пригадати перші кроки молодого письменника. Свій творчий шлях він почав як поет у 1936 році. Відтоді одна за одною виходять у світ збірки його поезій. Ліричні барви Стельмах вносить згодом і в художню прозу. Та насамперед тісний зв'язок митця з усною народною творчістю ми спостерігаємо у його поезії, що пашить свіжістю, злиттям в одне ціле природи й людини. Яскравим доказом такого захоплення, дбайливого ставлення до усних джерел є також гарно оформлена книга українських пісень «Народні перлини», видана у Києві 1971 року (за редакцією і з передмовою М. Стельмаха).

Твори Стельмаха пройняті автобіографічними мотивами, зворушливим ліризмом та народним світосприйманням. Вони передували таким ліро-епічним шедеврам, як «Дума про тебе», «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір».

Сама назва твору «Дума про тебе» в дослівному перекладі означає «героїчна пісня про тебе». Це своєрідний жанр, в якому широта зображуваних подій підкреслюється мовно-стилістичними засобами. Дума в своєму первісному значенні — це один із жанрів української історичної пісні, близький до героїчної пісні чи епічного фольклорного твору. Своїм сюжетом, засобами виконання дума нагадує наші історичні пісні. Крім усього, Михайло Стельмах у новому творі подає в психологічному плані внутрішній двобій антагоністичних сил, битву ідей, уособлену в конкретних конфліктах між конкретними людьми.

Важливим у цьому творі є і філософське осмислення явищ і подій.

У своєрідному плані письменник підходить до таких категорій, як кохання і любов до батьківщини. Інакше кажучи, «Дума про тебе», що позначена впливом народної пісні, відзначається своєю простотою й широкою перспективою великого епічного твору.

У лабораторії письменника здійснюється цікавий експеримент: з допомогою мистецьких засобів народної творчості оживають величні, неповторні картини епохи. У цьому й полягає новаторство «Думи про тебе», окремі штрихи якого спостерігаємо і в попередніх творах Стельмаха.

У романі є цікава образна думка. Вона зводиться до того, що кожна людина рано чи пізно в житті потрапляє в снігову бурю. І щоб врятуватися, вона повинна сміливо вступати у двобій зі стихією. Буря — це лейтмотив роману. Богданові, героєві твору «Дума про тебе», ще замолоду довелося перебороти чимало життєвих бур, доки всупереч Омелянам, Васютам та їм подібним він довів неминучість перемоги добра над злом.

Пал МІШЛЕЇ

Дебрецен.

(Переклад з угорського журналу «Альфельд».)

СЕМЕН ПАНЬКО

З ПОДОРОЖІ ПО УГОРЩИНІ

НАД ГОЛУБИМ ДУНАЄМ

Від Балатонського озера майже до самого Дунаю, з півдня на північ, розляглися, немов їжаки на моріжку, лісисті Баконські гори. В серці гір, що трохи нагадують Карпати, лежить старовинне містечко Зірц.

Саме сюди мене закинула доля влітку 1940 року. Я тут працював кілька місяців помічником млинного ревізора — перевіряв роботу млинів, скотобоєнь, пекарень, крамниць тощо.

Мандруючи по району Зірця, я бував і на невеличкому хуторі, який звали Вейм-пустою: кількананадцять халуп, в яких животіли наймити-береші, кам'яниця економа та ще величезна стайня.

Ця стайня і запам'яталася мені. Не огирями, що аж вилискували на сонці, коли їх виводили на водопій. Ні. Мене вразило інше. Поряд із дверима стайні раз у раз відчинялися менші двері, і туди заходили змарнілі, вбого вдягнені хутірські діти. Вони йшли на навчання: під однією стріхою із стайнею містилася і школа...

Отож, коли я згадував Угорщину тих часів, міста, містечки й села Задунайщини, ця школа під дахом стайні стояла перед моїми очима, немов своєрідний символ. Вона ніби уособлювала «добробут» і культурний рівень кількох мільйонів безземельних берешів та панських слуг...

Сплило понад тридцять років, і нещодавно здійснилася моя мрія: як перекладачеві творів угорських письменників, мені випала можливість поїхати у творче відрядження в Угорщину. Нову, соціалістичну Угорщину, що святкує 30-річчя свого вільного життя.

Державний кордон Радянського Союзу! Перетнули ми його погідним днем, але на Угорській великій рівнині згодом в'їхали в дощ, який цієї осені побив усі рекорди. З вікон вагона ми спостерігали, як, незважаючи на дощ, угорські кооператори збирають яблука. Вздовж залізничної колії стояли цілі штабелі порожніх і вже наповнених червонощокими славнозвісними джонатанами ящиків. Хоч рік видався не дуже сприятливий, хлібороби Саболч-Сатмарського комітету, що обмінюються досвідом і дружать з колгоспниками Закарпатської області, зібрали, як це стало відомо з преси, непоганий врожай.

...Незабаром промайнули стрункі, багатоповерхові привокзальні житлові корпуси Дебрецена, Цегледа, Сольнока, і за дорожніми розмовами ми й не помітили, як наблизилися до угорської столиці.

У сутінках та ще в дощову погоду важко було визначити, чи Будапешт помолодшав, а чи, може, постарів оцей багатовіковий красень над Дунаєм. Поновлення знайомства почалося лише під обід наступного дня, бо вдосвіта почалася нудна, одноманітна злива, яка вщухла аж десь біля полудня, коли ми нарешті вирвалися з Миколою Федоровичем Хведаровичем — білоруським поетом — із нашої тимчасової будайської вілли і опинилися в центрі, на Ракоці.

Що й казати, коли небо над містом трохи прояснилося, Будапешт зустрів нас як давній, але помітно причепурений знайомий. З висоти своїх двадцяти поверхів здивовано і трохи недбало глянув на перехожих готель «Буданешт», що

поблизу Московської площі. Тут таких будов ніколи не було. Круглий, немов велетенський циліндр, він дивився безліччю своїх вікон на місто, на цілу отару вітчизняних і закордонних машин, що тулилися до його підніжжя. Далі нас проковтнуло затишне світле метро. Воно багато чим нагадує московське. У поїздах, крім угорської, нерідко чути польську мову. Це численні туристи з братньої країни. Біля готелю «Асторія» виходимо і йдемо у бік Народного театру. Тут тепер простора площа з імпозантною будовою редакції провідної угорської газети «Непсабадшаг».

Крокуємо ми отак правим боком Ракоці, приязно розмовляючи. Микола Федорович по-білоруському, а я рідною мені мовою. І раптом назустріч у світлому плащі з парасолькою в руках мій колишній однокашник по гімназії і по будапештському університету Міша Б. з дружиною. От несподіванка... Обійми, знайомство, і незабаром ми вже сидимо у просторій вітальні Мішиної квартири. Було що згадати, було чим поділитися: як вели дискусії із загиблим у концтаборі Д. Вакаровим, як зустрічалися із сербами-комуністами та поляками-підпільниками, як бігали до будапештських букіністів, що оселилися поряд із філософським факультетом (так тоді називали філологічний), на футбол та перегони, як варили самі картоплю у лушпайках... А тепер мій колишній товариш по студентській кімнатці очолює один з відділів міністерства зовнішньої торгівлі і збирається як торговий аташе на п'ять років у Прагу... Долі!

Наступного дня ми завітали на вулицю Байзи, у Спілку письменників. Нас прийняв відомий угорський поет Габор Гараї, секретар-організатор Іван Фелдеак. Довгих засідань не було. Ми прикинули план наших поїздок, домовилися про деякі зустрічі й попрощались. Це мені сподобалося... У другій половині двадцятого століття злочинно марнувати час!

Знайомство з містом. Район Східного вокзалу, де я колись ночами сортував на пошті листи, змінився до невпізнання. Площа Борош у своєму попередньому вигляді перестала існувати. Тепер вона стоїть на кілька метрів нижче навколишніх вулиць, тут розмістилися станція метро, підземні переходи, газетні кіоски тощо. Не міг я не зайти і на пошту, де провів багато безсонних ночей. Зовні вона майже не змінилася, а всередині обладнана по-сучасному. За віконечком, де я колись приймав рекомендовані та авіалисти, сидить літня жінка. Літня жінка? Що я кажу? Жінка мого віку, можливо, й молодша.

Наступного дня мене потягло на давно знайомі місця. Наприклад, на Музеум Керут, де містився колись філософський чи то філологічний факультет. Широко відкриті залізні ворота. За ними починалася непідвладна поліції територія. Тут не могли заарештувати нашого однокашника студента-поета Діму Вакарова, тому й послали по нього провокатора, що жив з ним під одним дахом.

Праворуч і ліворуч шеренги машин. Це нинішні студенти паркують тут свої «москвичі», «фольксвагени», «фіати»...

Ось і знайомі сходи. Тут ми колись сфотографувалися на пам'ять. Д. Вакаров, К. Галас, В. Орос (останні нині доценти УжДУ), О. Балецький та кілька студенток разом з нині вже покійним широко відомим у науковому світі професором Іштваном Кнєжою...

За рогом наш колишній так званий слов'янський семінар, але біля входу зовсім інша таблиця. Виявляється, що тут зараз хімічний факультет... Заглянув, як чужак, у коридори, зиркнув в одну-дві аудиторії і пішов. Нікому з десятків студентів, що снували по подвір'ї, навіть на думку не спало спитати, кого чи що шукає тут оцей літній чоловік.

Найяскравіше враження справило відвідання Будинку радянської науки і культури. Цієї установи біля готелю «Асторія» на початку сорокових років не було... Враження можна вкласти у слова: небачена краса, захоплення. Недарма там так завізно від екскурсантів, від делегацій, від індивідуальних відвідувачів. Оформлений блакитним оксамитом конференц-зал, чудова бібліотека, кімнати зустрічей, виставка чудових творів російського народного мистецтва, самовари, ціла шеренга дерев'яних матрьошок, три поверхи див — всього не перелічити.

Важко охопити навіть оком все те нове, що з'явилося на протязі тридцяти років у Будапешті, зокрема цілком змінився вигляд робітничих околиць Андялфельду, Чепеля, нових житлових районів в кінці проспекту Юлеї. Зокрема на Андялфельді (у перекладі «Янгольська земля») животіла міська біднота, а часом і представники злочинного світу. Може, про це тут і недоречно говорити, але колишній Будапешт населяло до сотні тисяч повій. Їх можна було зустріти і в районі Східного вокзалу і навколо майдану Непсінгаз. Це була виразка великого міста, яка в часи, коли в Угорщині не знають, що таке безробіття, зникла сама собою.

ЗАКОХАНИЙ У СЕЛО ПІД ПОЛОНИНАМИ

Іде поїзд, іде поїзд у Каніжу...

Так починається стара угорська народна пісня. Мені також пролягла стежка у це старовинне місто, що офіційно називається Надьканіжа, бо поблизу є ще Кішканіжа (Мала на відміну від Великої). Я поїхав у це далеке місто до свого давнього приятеля — угорського письменника Дюли Морвая.

...Це трапилось, коли мені виповнився двадцять перший рік. Я, початкуючий поштовий службовець у Веспремі, закохався в студентку Будапештської консерваторії. Навіть вірші почав про неї писати. Звичайно, хотілося, аби їх прочитала моя обраниця. Та дівчина їх не розуміла. Нарешті вихід було знайдено. За порадою свого приятеля, надіслав вірші вже відомому на той час поетові з проханням перекласти їх. Незабаром надійшов переклад. Незнайомий, значно старший літератор зрозумів мене. Так почалася наша дружба з угорським письменником Дюлою Морваї, яка триває ось уже понад тридцять років.

Дюла Морваї народився 1905 року на Словаччині. Гімназію закінчив у Будапешті. Вже в молоді роки брав активну участь у роботі прогресивної організації, що увійшла в історію під назвою «Шарлош-мозгалом» (шарло — серп, мозгалом — рух). Працював довгий час учителем у місті Рімавська Собота, в 1940 році був переведений в Абонь, а згодом у Надьканіжу, де проживає й нині.

Літературну діяльність розпочав як поет. Перші три збірки його віршів було опубліковано у Братіславі в тридцятих роках. Відтак літератор, який все глибше проймається нелегкою долею селянства, пише перший роман «Люди з хутора», присвячений проблемам колективного господарювання. Тяжке життя трудового люду Закарпаття, який стогнав під ярмом чужинців і своїх панів та вів з ними боротьбу, відображає його наступний роман «Село під полонинами». У 1944 році вийшли у світ книжки «Переддень» та «Великий шлях». Після визволення письменник знову видав кілька книжок.

Листування з працелюбним, досвідченим письменником надавало мені снаги, підштовхувало, допомагало в роботі. Кожний його лист чимось збагачував, окриляв.

«Працюю. Радію, що й ти працюєш,— пише він в одному із листів,— бо не вірю, що ти «на літературній ниві майже нічого не робиш». Це неправда, я цьому не вірю. Ти мусиш писати і ти пиши. Для себе, для свого народу. Ось так». І далі: «Працюй, друже, працюй! Не забувай, що час минає. Я теж, поки інші бігали за дівчатами, писав у тихій кімнатці роман «Великий шлях».

Після визволення Закарпаття я часто згадував Дюлу Морваї, думав про те, як склалася його доля, та ми втратили зв'язок, який вдалося поновити тільки наприкінці 1972 року.

Надіслане навмання, без точної адреси, новорічне привітання знайшло мого колишнього друга. Незабаром від нього надійшла телеграма: «Щиро дякую. Надсилаю листа. Бажаю всього найкращого в Новому році».

Навіть з цієї коротенької телеграми відразу можна було впізнати Дюлу Морваї. Так, це був він, діловий, акуратний, уважний.

Незабаром надійшов і лист. Новин в обох було багато. Морваї згадував давно минулі важкі часи, свою роботу над перекладами віршів закарпатських поетів, про те, як його двічі ув'язнювали хортісти у Рімавській Соботі та Надьканіжі. «Й нині щиросердо заявляю,— пише Морваї, згадуючи роботу над своїм романом про Закарпаття,— на все життя в моєму серці і в романі закарбувалася моя глибока повага і співчуття до трудящих Верховини, яку я полюбив і по якій часто мандрував».

Дуже порадувало літнього письменника повідомлення про те, що уривок з його роману «Село під полонинами» опубліковано поряд з творами прогресивних письменників світу в збірнику «Легенда про голод», що кілька років тому вийшов у видавництві «Карпати».

...І ось я стою перед дверима з мідною табличкою, на якій викарбуване таке знайоме мені прізвище. Мене охоплює неабияке хвилювання. Тридцять п'ять років (з перервами) листувався з людиною і ось маю побачити її живу. Натискаю на кнопку дзвінка і чекаю... Незабаром відчиняються двері, і на порозі з'являється присадкувата кругловида літня вже людина. Якусь хвилину, привітавшись, мимоволі мовчки стою і придивляюсь до господаря. Він не одразу догадується, хто я, адже ми раніше ніколи не бачилися.

Нарешті називаю себе. Радісні вигуки, обійми. Незабаром з'являється дружина Дюли. Симпатична, світловолоса, за походженням чорногорка... Й досі працює вчителькою, а давній приятель уже на заслуженому відпочинку. Незабаром йому виповнюється сімдесят... Проте він енергійний, жвавий, працьовитий. Сидимо у вітальні, і він виймає з книжкової полиці одну за одною свої старі і нові, оригінальні і перекладені на іноземні мови книжки.

Вечір ми провели у приємних спогадах, ділилися своїми планами, скропивши нашу давню дружбу (обом довелося пити маленькими дозами) добрим старим угорським вином. А на ранок я мав знову бути в Будапешті.

СЕНТЕНДРЕ, ВИШЕГРАД, ЕСТЕРГОМ

Цього разу в нас був ще один супутник — словацький драматург і перекладач Ян Скалка. Вирушили «Волгою». А маршрут проліг по місцях, що славляться на всю Угорщину. Розкинулися вони неподалік од Будапешта, але раніше за роботою і навчанням мені було не до них. Промайнули новобудови столиці, і незабаром ми опинилися в дачному містечку з поетичною назвою Леаньфалу, що в перекладі означає Дівоче село. Вілли, садки, котеджі і знову садки. Ліворуч в глибині саду промайнула скромна дача угорського класика, великого знавця життя міського і селянського пролетаріату — Моріца Жігмонда. Там тепер живе його дочка, яку батько назвав на втіху собі Квіткою — Віраг...

А ось старовинне, розкидане по горбах містечко Сентендре, що одержало свою назву від грецького імені Андрій. Тут колись княжив Вазул (1047—1061). Андрій — перший син Вазула, сина Іштвана I, засновника династії Арпадів. Після засліплення свого батька він утік у Київську Русь. В боях, що почалися після смерті Іштвана, прихильники Самуела Аби запросили Андрія додому, аби мати добрий козир проти Петера, що був німецьким прибічником. При підтримці свого тестя Ярослава Мудрого Ендре захопив угорський трон, а згодом з допомогою брата Бейли звільнив країну від німецької небезпеки і подолав повстання прихильників старої віри, попередниці християнства в Угорщині,— поганства.

Наш шофер вправно вибрався з вузеньких вулиць містечка, і ми зупинилися біля... сербського кафедрального собору. Це не описка. В 1590 році у Сентендре оселилося багато заможних сербів. Вони рятувалися від турецької неволі і селилися за укріпленими мурами. Тому тут здавна жив православний єпископ і було кілька сербських шкіл. В одну з них ми згодом завітаємо. Поряд з церквою — музей, де збереглося чимало подарунків російських магнатів, що підтримували своїх єдиновірців, — золотого церковного посуду, риз та ін. Дорогою ми зустріли двох літніх смаглявих, з чітко визначеними східними рисами, сербок. Розговорилися. Виявилося, що тут й досі живе близько тисячі сербів.

Незабаром ми опинилися в колишній сербській школі, де зараз музей (школа в новому, сучасному будинку) родини художників Ференців. Їх було аж четверо, і всі вони зробили чималий внесок у скарбницю угорського мистецтва, а саме скульптор Іштван (1792—1856), Кароль (1862—1917), Бені (нар. 1890) та єдина в родині жінка-художниця Ноемі (1890—1957).

На прощання ми оглянули ще надзвичайно цікавий музей кераміки угорської художниці Маргіти Ковач.

Праворуч за містечком розкинувся в полі над Дунаєм величезний музей під відкритим небом — скансен. Тут є що подивитися. Хати під очеретом, дерев'яні колодязі з журавлем, господарські будівлі. Недалекий той час, коли поза музеєм цього вже не побачиш, бо соціалістична Угорщина будується, оновлюється, змінюється на очах.

В центрі імпровізованого села — дерев'яна церква, з різьбленою оригінальною вежею. Нас запевняли, що це копія не то четівської, не то варієвської реформатської церкви на Закарпатті...

Вишеград — вже сама назва говорить про давні угорсько-слов'янські зв'язки. Тепер у цьому містечку лише понад дві тисячі мешканців, але колись...

Вишеград вже на початку нашої ери був римським укріпленим, табірним містом. Його назва згадується в письмових джерелах уже часів перших Арпадів. Своєю славою містечко зобов'язане фортеці, руїни якої стирчать і досі на висоті 328 метрів над Дунаєм...

Замок-фортеця, сторожова вежа та кам'яна стіна, що захищала дунайську долину, зведені 1256 року. З 1310 по 1526 рік тут зберігалася королівська корона. 1323 року Лайош I переніс сюди королівську столицю...

Король Матіяш побудував на Вишеграді один з найбільших палаців Європи, що налічував 350 кімнат... В 1529 році замок захопили турки, а в 1684 році князь Карел Лотарінгський повернув його знову, але то були самі лише руїни. За наказом Леопольда I в 1702 році зруйнували і більшу частину тих руїн... Систематичний ремонт решток палацу почав провадитися лише після визволення.

...І знову далі на північ, назустріч Дунаю. Кілька сіл — і ось уже перед нами місто із славним минулим, не менш славним сьогоденням.

— По той бік річки, — каже з радістю наш супутник Ян Скалка, — то вже моя батьківщина.

Це дійсно так, там села і міста Словаччини. Ось ліворуч багатоповерхове Штурово, а раніше тут були тільки приземкуваті будиночки... По Дунаю снують баржі, перевозячи будівельний матеріал, часом лебедем тихо промайне пасажирський пароплав...

34-тисячне місто Естергом, що відіграло важливу роль в угорській історії, тепер перетворилося на прикордонне тихе місто з багатотисячним загоном робітників механічного заводу.

В місті збереглися руїни королівського палацу XIX століття і найбільший в Угорщині храм, збудований за зразком ватіканського собору. Довжина храму — 107, ширина — 48, а висота — понад 100 метрів.

Однак час повертатися назад, у Будапешт, адже в нас іще призначена зустріч у відділі культури угорської центральної газети «Непсабадшаг». Водій нашої «Волги» обирає новий, коротший маршрут. Виявляється, до столиці лише 34 кілометри, а ми побачили стільки цікавого.

Шахтарське місто Дорог, кілька сіл — і ось уже заводські труби Будапешта. Прощаємося з Яном Скалкою, а самі ліфтом піднімаємося на четвертий поверх приміщення «Непсабадшаг». Там нас уже чекають. Господар — угорський критик і журналіст, що виявляє великий інтерес до літературних новинок нашої країни, Е. Пал Фегер справляє враження надзвичайно енергійної людини. Він встигає одночасно дати комусь вказівку по телефону і частувати нас кавою, і розпитувати про те, чим ми живемо. Микола Федорович розповідає йому про майбутню антологію угорської поезії білоруською мовою, а Пал Фегер показує мені гранки статті, взятої з «Карпаті ігаз со», пропагандиста і перекладача угорської літератури на Україні Ю. Шкробинця про історію видання закарпатських казок, записаних сто років тому на Закарпатті і виданих нещодавно угорською мовою. Річ у тому, що оригінальні записи юриста Михайла Фінцицького (1842—1916) загубилися, і немає надії розшукати їх. До речі Фінцицький перекладав на угорську українські пісні, казки, російські прозові твори. Ось іще один факт прокладання мостів дружби!

НА СТЕЖКИ МОЛОДОСТІ

Першим раннім поїздом вирушаю у місто моєї юності Веспрем. Знову періщить дощ. Влаштовуюся зручно у вагоні, стежу за вокзальним сум'яттям.

Південний вокзал — останнє слово архітектурного мистецтва. І світлий, і просторий, і зручний. Зробивши кілька кроків, потрапляєш на станцію метро або на зупинку тролейбуса. В повному розумінні сучасний вокзал, а був...

У Веспремі я теж не впізнаю давно знайомих місць. Все змінилося. Місто зрослося з колись так званим зовнішнім вокзалом. Ліворуч розкинулися корпуси університетського містечка, багатоповерхові споруди. Де і коли це взялося! Адже тут був пустир! Від старого центру майже нічого не лишилося. Від вулиці, де колись шикувалися приватні крамнички, тимчасово зберігся знайомий відрізок, але ним ніхто не їздить... Поряд нові вулиці, високий готель, автовокзал, в центрі міста височить 18-поверховий житловий будинок. Хіба це старий Веспрем, попівське, відстале містечко?

Наступного дня вранці я крокував під густим дощем вулицями міста моєї молодості — Веспрема. Розглянувся трошки по центру, — кожна вулиця, кожний закуток — який спогад, а відтак подався на пошту. Зайшов спочатку у відділ, де колись працював майже два роки. Незнайомі молоді дівчатка, не звер-

таючи ні на кого уваги, приймали рекомендовані та авіалисти, посилки. Мені стало сумно. Добре, що на мене ніхто не звертав уваги...

Я поспішив вийти і пішов на другий поверх. Тут уже знали про мій приїзд. Незабаром у парткабінеті нас на годинку зібралося кілька колишніх колег.

Спогади. Де, хто, як живе. Не всіх дорахувалися...

Потім знову гуляв вулицями Веспрема. Тепер місто — один з найвизначніших центрів Задунайщини. З колишнього попівського Веспрем став містом шкіл і вузів. Тут хімічний інститут, кілька науково-дослідних інститутів, багато підприємств, театр ім. Ш. Петефі.

З Миколою Федоровичем ми зустрілися знову лише в будинку творчості над Балатоном у Сіглігеті — колишньому палаці графів Естергазі.

Палац, а особливо чудовий парк, створений руками простих трудівників, — казка. Зразок прекрасної зеленої архітектури. Тут і вікові дуби, буки, катальпи і платани, сад їстівних каштанів, андалузька, наче з мережива, смерека, десятки екзотичних рослин, чудові доріжки. На деревах чорні дятли, горлиці, сороки, сойки. А що тут робиться у сонячні весняні дні...

Якось знайомий письменник з дружиною запросив мене у Гевіз, що біля міста Кестгей. Тут природне озеро площею 5,5 гектара, температура води якого і влітку, і взимку досягає 28—31 градуса за Цельсієм. Раніше тут лікувалися лише пани. Тепер курорт розбудовано, і він здатний за літо обслужити десятки тисяч трудящих. На березі цього озера знайдений камінь з II—III століття нашої ери з написом: «Jovi optimo maximo». Це свідчить, що камінь-пам'ятку було поставлено на честь Юпітера, але з напису зберігся лише перший рядок. Отже, вже тоді купалися в озері... Незважаючи на холодну дощову погоду, з води валить у небо пара...

Вечори ми проводили у таршолго — вітальні. Зав'язувалися нові знайомства. Тут відпочивала і письменниця Жужа Турі, повість «Ангела» якої я перекладав, і 83-річний письменник Золтан Вечеї, що ще у 30-х роках надрукував у прогресивних чехословацьких газетах низку репортажів про Закарпаття, і прозаїк Вільмош Золнаї, і поет Адам Бістраї... Бесіди, дружні дискусії.

А вдень, як тільки трохи прояснювалося, ми з Миколою Федоровичем бродили по підніжжю гір-свідків. (Так їх звуть, бо колись це був берег моря. М'які породи розвіяв вітер, а базальт і андезит залишилися. Вони свідчать про те, що тут були колись високі морські береги...) Ходили на пристань, де вже не видно пасажирських пароплавів, лише вдень і вночі пестить берег легенький прибій. У вільні години придивлялися до життя селян. Живуть вони добре, вирощують багаті врожаї винограду... Держава допомагає хімікаліями, вапном...

А якось ми завітали до сільської школи, що ховалася за сосновим гайком. Як тут чисто, затишно. Діти, приходячи в школу, скидають своє звичне взуття і одягають капці. Зручно і чисто... А вчительок називають тітками...

На шкільній дошці написано:

«У нас велика і гарна школа.

Я дуже люблю ходити до школи».

— Жужіко, ким ти хочеш бути? — спитали ми чорняву дівчинку.

— Вирощуватиму виноград, як мама...

Повз гарні котеджі крокували ми до нашого тимчасового житла. І думали. Думали, як не схожа ця школа на ту школу під стріхою конюшні у Вейм-пусті, де не вдалося побувати. Але, певно, і там усе інакше, усе змінилося...

Потім знову був Будапешт, та всього лише на кілька годин. Відтак Москва, Київ, Ужгород...

Немов у калейдоскопі змінюються картини, і думаєш про подорож, про цей подарунок долі і про уславленого російського мандрівника, який колись дуже мудро сказав: «А життя ще гарне й тим, що можна подорожувати».

Ужгород.

Угорські враження художника Юрія Химича

Недавно Спілка архітекторів Угорщини організувала виставку моїх творів у Будапешті. Перебуваючи на угорській землі, я побував у багатьох пам'ятних місцях, ознайомився з класичним і сучасним мистецтвом братньої країни, пам'ятками архітектури, мальовничими краєвидами Будапешта й зробив там ряд малюнків. Пропоную кілька з них увазі читачів.

Ю. ХИМИЧ.

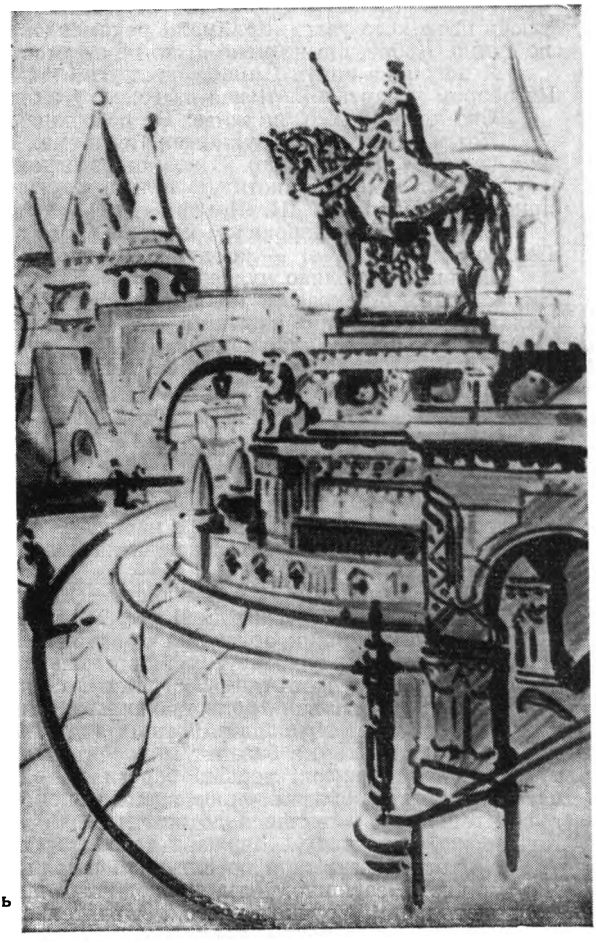

Будапешт. Кінна статуя короля Стефана роботи Алайоша Штробля.

Будапешт. Скульптура на честь Угорської революції XIX століття.

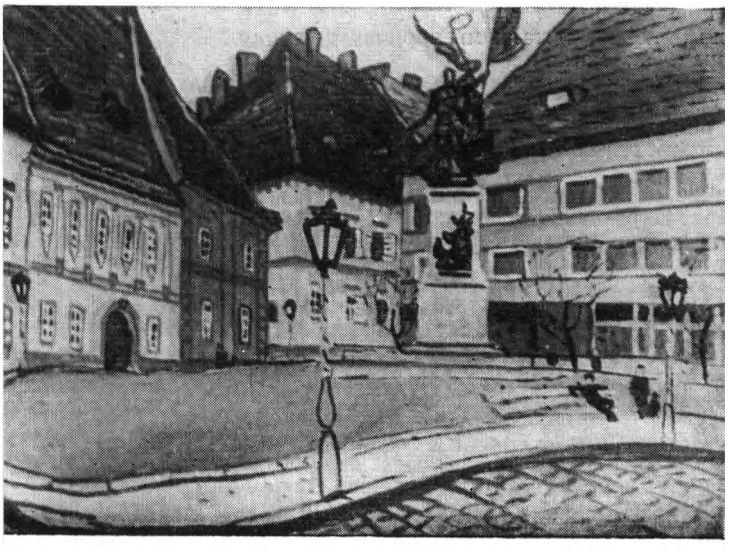

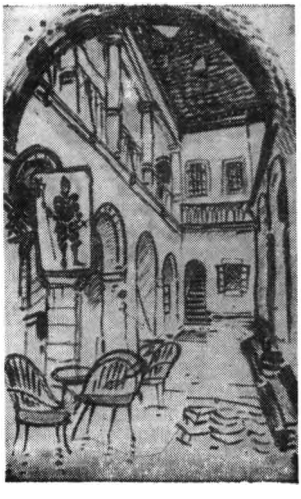

Будапешт. Двір-кав'ярня.

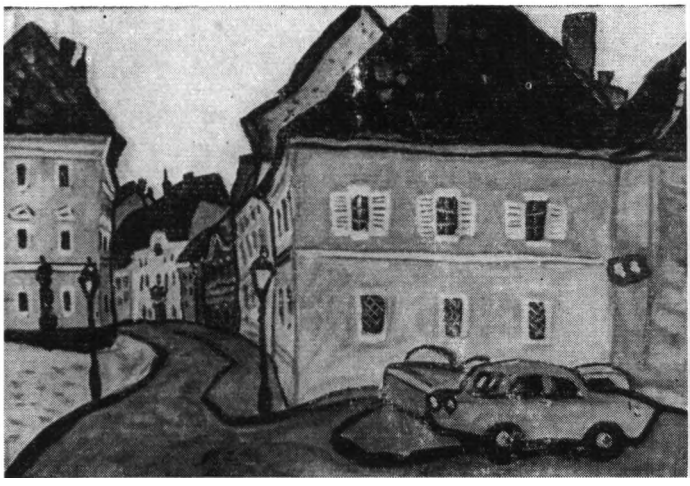

Будапешт. Вулиця старої Буди.

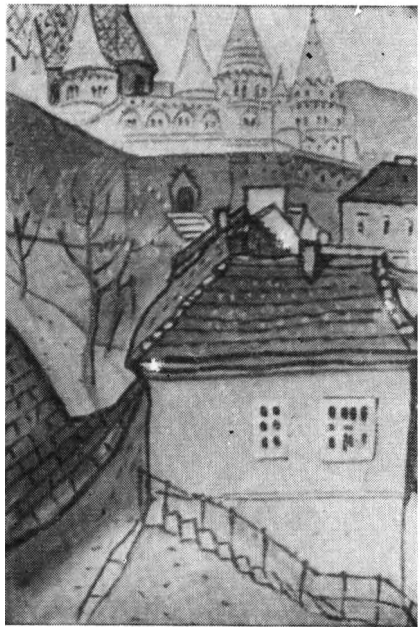

Вид на Пешт з боку Буди.

Вид на «Рибальський бастіон».

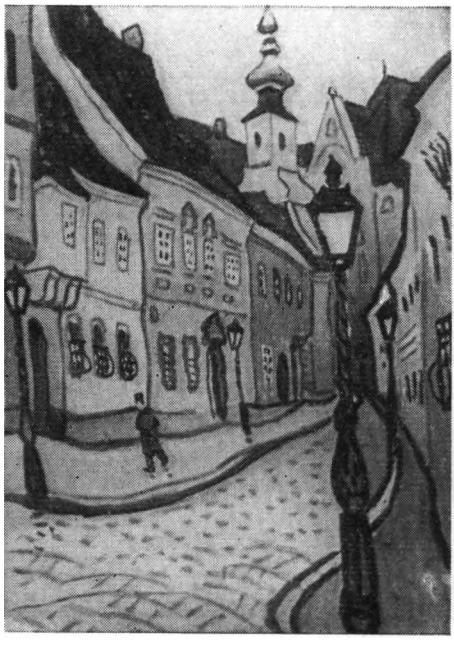

Стара Буда. Вулиця з ліхтарями.

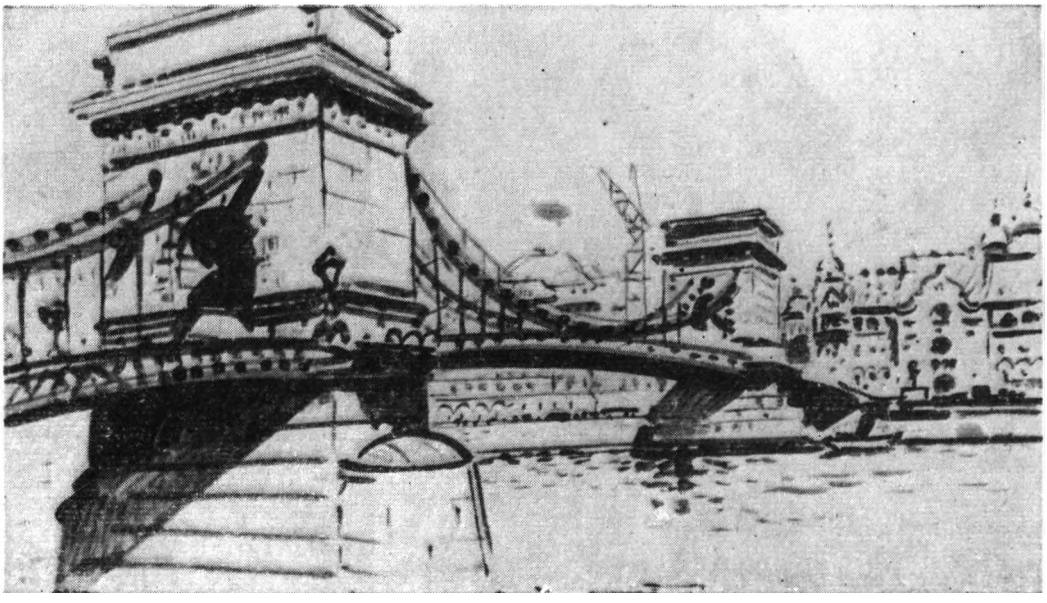

Будапешт. Ланцюговий міст через Дунай.

Вид на Буду з боку Пешта.

Вулиця, що веде до стародавнього замку.

Куточок Пешта.

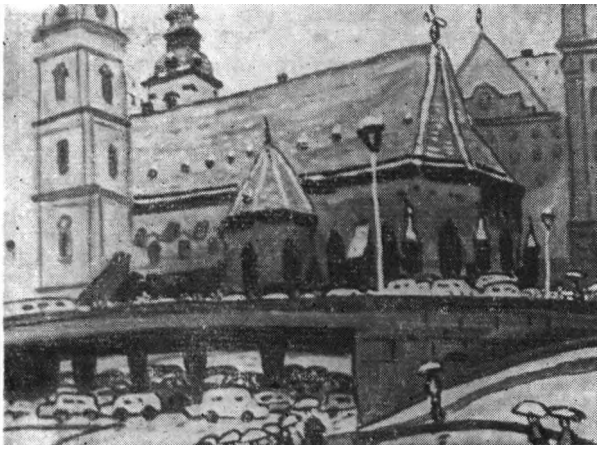

Вишеград. Залишки стародавнього замку.

Сентендре. Площа з колоною.

Місто-музей Сентендре.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Науково-технічна революція, бурхливий розвиток якої пов'язаний передусім з особливостями епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і комунізму,— впливає на всі сторони суспільного життя. Взаємодія світового революційного процесу й науково-технічної революції є однією з найприкметніших особливостей сучасної епохи. Ці два взаємообумовлені процеси докорінно змінюють соціальне обличчя нашої планети, методи виробництва, суспільні функції засобів праці, а звідси виникає й проблема впливу НТР на розвиток людини.

Матеріалізація у виробництві здобутків науково-технічного прогресу і, в свою чергу, вплив цих здобутків на людину, залежать, як довів марксизм, від самої людини, від її соціально-політичної і морально-естетичної орієнтації. Але людина, як продукт певної історичної епохи, певних суспільних відносин, виявляє себе і розвивається далеко не однаково в різних соціальних системах. Численні факти свідчать про кризу людської особистості в умовах капіталізму. Жорстока експлуатація, безробіття і голод, расова дискримінація, конкурентна боротьба, споживацька психологія, зростання злочинності, наркоманія, культ насильства і грошей — ось постійні супутники сучасного капіталістичного світу.

І сьогодні актуально звучать слова К. Маркса: «Мабуть, є щось гниле в самій серцевині такої соціальної системи, яка збільшує своє багатство, але при цьому не зменшує злиднів, і в якій злочинність зростає навіть швидше, ніж чисельність населення» [1].

Криза особи народжена антагонізмом класів і причини її слід шукати не тільки в потворних явищах капіталістичного способу життя, але й у традиційних буржуазних нормах та ідеалах. Посилені однобічним, спотвореним в інтересах капіталу розвитком науки і техніки, ситуації кризи і «стресів» особи створюють за умов капіталізму атмосферу глибокого соціального песимізму, апатії, страху перед завтрашнім днем, а саму людину перетворюють в робота, «людину-функцію». Інакше кажучи, процес формування індивіда визначається прямою і опосередкованою залежністю його від товарно-грошових відносин, амплітуд технічного прогресу, ролі воєнно-промислового комплексу — однією з найхарактерніших рис державно-монополістичного капіталізму. Негативні наслідки такої залежності особливо даються взнаки в останнє десятиріччя, коли традиційний буржуазно-демократичний індивідуалізм увійшов у суперечність з новою дійсністю, обумовленою науково-технічним прогресом та його використанням у класових інтересах.

Буржуазія гарячково шукає виходу з цієї ситуації. Вона створила широку систему служб, покликаних затримати чи компенсувати деякі втрати людини, що стає жертвою техніцизму. На першому плані тут психотерапевтичні компенсатори, що мають сприяти утвердженню міщанської моралі «людей-споживачів». У цьому плані глибокий смисл має висловлювання В. І. Леніна про те, що «в застосуванні до всього суспільного життя моральна виродливість міщанина є якість... зовсім не особиста, а соціальна... [2].

Індивідуальні риси особистості, потрапляючи в пряму залежність від товарно-грошових відносин, втрачаються або ж стають лише ланкою таких відносин. Навіть такий непослідовний критик вад капіталізму, як Е. Фромм, нази-

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 484.

[2] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 366.

ває ці відносини «риночною орієнтацією моралі», яка в умовах науково-технічного прогресу означає, що «весь процес життя уподібнюється вигідному вкладу капіталу, коли і моє життя, і моя особа стають капіталом, який робить бізнес». В іншому місці Е. Фромм справедливо зауважує, що «функції індустріального робітника можуть бути визначені як діяльність за зразком машини».

Впливаючи на спосіб життя людини не прямо, а опосередковано, наука і техніка формує через систему виробничих відносин і саме виробництво і споживання. Але говорити про те, що наука і техніка — «повсюдне зло», яке завжди породжує конфліктні ситуації, — означає спрощувати складну проблему неоднакового соціального розвитку науково-технічної революції в неоднаковому соціально-класовому середовищі. Технологічний песимізм вбачає головну небезпеку для свободи особи в самому розвитку техніки.

Не рахуючись з корінними революційними змінами в сучасному суспільстві, капіталісти вважають, що саме завдяки НТР, засобам масової інформації і реклами, вони зможуть нарешті здійснити давню мрію: цілком підкорити собі розум, почуття, смаки «масової» середньої людини, зробити її слухняним і надійним знаряддям буржуазної промислово-бюрократичної системи.

Помічений К. Марксом процес «машинізації» людини при капіталізмі в багато разів примножений сьогодні науково-технічним прогресом.

Відомо, що комуністичне вчення вважає всебічний розвиток людини метою нового суспільства. Людина, власне, і є основною рушійною силою сьогоднішньої науково-технічної революції. Тому XXIV з'їзд КПРС і ставить конкретно і гостро питання про практичні кроки, необхідні на сучасному етапі для всебічного розвитку здібностей і творчої активності радянських людей.

Соціальний і морально-естетичний розвиток людини так чи інакше пов'язаний з предметним світом, який має особливість зворотного руху від речей до живої дійсності, до тієї ж таки людини. Отже, високий рівень творчої діяльності, що є однією з найприкметніших рис соціалізму, можна досягти лише за умови створення такого світу речей, який відповідав би високим естетичним смакам і уподобанням людини, її морально-ціннісним уявленням про прекрасне і доцільне.

Сучасна буржуазна соціологія розглядає суспільство як механічне поєднання індивідів, спільною характеристикою яких є гонитва за речами. За жодної історичної епохи «культ споживання» не досягав такого рівня, як у сучасному буржуазному суспільстві. В умовах НТР засилля фальшивих духовних цінностей можна розцінити як результат відчайдушних спроб буржуазії відвернути інтереси мас від пекучих соціальних і політичних проблем. Саме такими настановами пояснюється й намагання зобразити сучасне капіталістичне суспільство «суспільством достатку», прищепити трудящим масам фальшиву думку про те, ніби вони можуть вільно користуватися плодами своєї праці.

Геніальне передбачення К. Маркса про те, що розвинута капіталістична система принесе нові страждання простому робітникові, справдилося. Відчуження людини від створеного нею відчувається в капіталістичному світі на кожному кроці. «Частково ж це відчуження, — писав Маркс ще в «Економічно-філософських рукописах 1844 року», — виявляється в тому, що витонченість потреб і засобів для їх задоволення, що має місце на одному боці, породжує на другому боці скотське здичавіння, цілковите, грубе, абстрактне спрощення потреб або, краще сказати, тільки відтворює само себе у своєму протилежному значенні» [1].

Незважаючи на своє «демократичне» оформлення, концепція суспільства «масового споживання» має наскрізь класовий, антинародний характер. Буржуазні соціологи провину за трагедію людини XX ст. звалюють на народні маси. Критикуючи окремі негативні, часто третьорядні вади капіталізму, вони намагаються довести, ніби суперечності капіталістичної системи є наслідком «вторгнення мас» в історію, їх руйнівного впливу на «усталеність, стабільність середовища». В умовах розгортання науково-технічної революції навіть обережна критика доктрини «масового суспільства» викликає побоювання апологетів буржуазії. Д. Белл, наприклад, пише, що така критика заважає розв'язувати соціальні проблеми «законним шляхом», з допомогою державної машини, яка, мовляв, може досить повно задовольняти потреби мас.

Теоретики так званого «масовсго суспільства», хоча й визнають безпорадність людини перед могутнім наступом техніки, засиллям речей і т. д. при

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. Видавництво політичної літератури України, Київ, 1973 р., стор. 558.

капіталізмі, не бачать іншого виходу із становища, як покірно віддатись владі техніки. Автоматизована технологія, запевняє, наприклад, Т. Парсонс, вимагає не розвитку яскравих індивідуальностей, а стандартизованих «масових», «однакових» людей. Тому героєм буржуазної преси, радіо, телебачення і виступає «людина маси», в якої замість самостійного, індивідуального мислення маємо стереотипи буржуазної пропаганди.

Імперіалізм всіляко намагається компенсувати послаблення своїх економічних і політичних позицій ідеологічними диверсіями. Природно, що буржуазні теоретики хотіли б розробити такі філософсько-соціальні концепції науково-технічної революції, які б влаштовували імперіалістів, прислужились би в боротьбі з соціалізмом, із соціалістичною ідеологією.

Найпопулярніша з таких концепцій полягає в тому, що, мовляв, саме капіталістична форма отримання прибутку створює найсприятливіші умови для науково-технічного прогресу, а останній, в свою чергу, нібито поступово розв'язує всі суперечності капіталізму, витворює «середній» заможний клас.

Утопізм таких тверджень очевидний. Парадоксально, але факт, що людство сьогодні не стільки «переобтяжене» технікою, скільки страждає від браку її. Стосується це передусім країн так званого «третього світу». За даними ООН, третина людства систематично голодує, а разючі соціальні контрасти навіть у країнах розвинутого капіталізму не може приховати ні буржуазна преса, ні політичні діячі цих країн.

Який же вихід пропонує буржуазна соціологія з такого становища? Сутність нового, пов'язаного з НТР напрямку в сучасній буржуазній філософії — технологічного детермінізму — полягає в тому, що його прихильники в успіхах науки вбачають головний фактор поступального розвитку суспільства, фактор, що визначає нібито соціально-економічну, політичну, культурну та інші сторони життя людей.

З другого боку, спостерігаємо й протилежну думку. Деякі буржуазні вчені виступають проти науки і техніки взагалі (англійський письменник і публіцист Чарльз Сноу назвав їх «луддитами XX століття»). Гнів цих учених звернений проти машин, а не проти тих, кому належать ці машини. Слід зазначити разом з тим, що найбільш далекоглядні художники Заходу в своїх творах правдиво і реалістично показують трагічну долю людини в лещатах сучасного буржуазного суспільства, тягар «індустріальних кайданів», які сковують особистість. Це помітно, зокрема, в романах «Аеропорт» і «Колеса» популярного американського письменника Артура Хейлі. Досконале знання виробництва, деталей, міцно збудовані напружені сюжети принесли цим романам успіх у читачів. На жаль, автор не дає відповіді на пекучі питання: де шукати справжню причину невдоволення, самотності, невлаштованості людини в такому світі, в якому людина стає придатком до літака, конвейєра, комп'ютера.

Для марксизму «техніка» і «людина» — невіддільні, вони ніколи не були абстрактними категоріями. Уявлення про антигуманний характер техніки чи її всевладдя є наслідком абсолютизації і гіперболізації негативних явищ в капіталістичному суспільстві, пов'язаних з науково-технічним прогресом.

Так, Д. Белл у своїй книжці «Прихід постіндустріального суспільства» (1973 р.) зумисне ігнорує головний компонент виробничих відносин — відносини власності — а всю складність соціальних процесів пояснює розвитком техніки і змінами в технології. Що ж до власності, то Белл вважає, що вона, так би мовити, розчинилася в субсидіях, дотаціях, фондах, контрактах і т. п. Така позиція цілком влаштовує монополістів, бо, по суті, виправдує експлуатацію.

Широкого розголосу на Заході набули й «постіндустріальні» ідеї канадського соціолога Маклюена, який в своїй основній праці «Як розуміти засоби зв'язку» намагається підтримати антимарксистську концепцію Д. Белла вигадками про те, ніби зміни в засобах комунікацій створюють всі необхідні передумови для подолання нагромаджених у минулому помилок людства і створення «соціальної гармонії». На думку Маклюена, в тій сфері, де раніше панувало писане і друковане слово, сьогодні утвердилось радіо і телебачення, а через те, мовляв, відбувається і «найглибша з усіх революцій в свідомості людей». Його теорія проповідує, по суті, соціальний конформізм, вона ігнорує реальні суспільні відносини, їхню класову природу, ті соціальні наслідки, які приносить НТР не лише в засобах зв'язку, а й у виробництві.

У соціалістичних країнах колективні зусилля вчених соціологів, психологів, економістів, фізіологів спрямовані на комплексне вирішення проблеми людини, на створення умов для її всебічного розвитку, розв'язання суперечності між людиною і технікою.

Важливе місце у розв'язанні цього комплексу питань належить ергономіці. Синтезуючи досягнення суспільних, природничих і технічних наук, ця нова наука досліджує взаємовідносини між людиною і технікою, функціональні можливості і особливості поведінки людини в трудових процесах. Метою цієї науки є створення таких умов виробничої діяльності, які б сприяли не тільки високій продуктивності праці, а й всебічному розвитку людини. Однією з найхарактерніших рис ергономіки є органічне поєднання соціального і технічного аспектів, з урахуванням досягнень соціальної та інженерної психології, гігієни праці, антропометрії, біомеханіки.

Ергономіка тісно пов'язана з естетикою виробництва. Для того, щоб вийти за межі чисто професійного, інженерного чи ж навпаки — абстрактно-теоретичного розв'язання проблеми гармонійного розвитку людини в системі автоматизації і стандартизації сучасного виробництва, потрібно і саму проблему ставити по-новому: важливо не те, як людина пристосовується до машини, а навпаки, — як у машині опредмечується, кажучи словами Маркса, сутність людини. Очевидно, треба виходити з того, що створення нових машин — процес соціальний, з наперед заданими людиною функціональними характеристиками, спрямованими на задоволення матеріальних і духовних потреб особи.

Морально-психологічне звільнення людини від «фатуму» техніки, дозволяє їй залишатись тим, чим вона повинна бути насправді — центральною, а не підлеглою постаттю науково-технічної революції.

У зв'язку з цим і зростає інтерес філософів, соціологів, біологів до загальносоціальних та індивідуальних психіко-біологічних характеристик людини, її генетично успадкованого й соціально набутого досвіду. Справді, якщо виробнича діяльність людини-оператора високомеханізованих і автоматизованих систем передбачає досконале знання техніки, засвоєння величезного обсягу найрізноманітнішої інформації, блискавичне прийняття оперативних рішень, то фактор, так би мовити, «чисто людський» набуває першорядного значення.

Унікальність людини обумовлена багатьма чинниками. Та чи не найважливіший з них полягає в поєднанні генетичної спадковості із соціальною. Якщо генетична еволюція — процес відносно повільний, а розвиток культури, опанування наукових і технічних знань не спирається безпосередньо на зміни в біологічній структурі людини, то соціальна спадкоємність дозволяє використовувати набутий попереднім поколінням досвід освоєння природного і створення предметного середовища. Саме тут і криються невичерпні можливості розвитку інтелекту.

Багато вчених схиляються до думки, що саме цим пояснюється генетичне розмаїття людства. І сьогодні, і в майбутньому нема і не буде двох абсолютно ідентичних людей. Без цього соціальний прогрес був би неможливий: адже біологічна (а певною мірою і соціальна) стандартизація індивідів неминуче призвела б до виродження людства.

Сучасною наукою доведено, що людина — надзвичайно стійкий біологічний вид, який характеризується величезними можливостями пристосування до, здавалося б, найнесприятливішого середовища. Про це свідчать і багатотижневі перебування в космосі радянських і американських космонавтів, багатогодинні польоти на надзвукових літаках і т. п. В усякому разі, цей біологічний вид прекрасно адаптується до урізноманітненого новою технікою середовища, а це переконливо спростовує вигадки буржуазних біологів і соціологів про необхідність генетичного удосконалення людини шляхом селекції — методами, які застосовуються в тваринництві. Не кажучи вже про те, що така програма призвела б, зрештою, до стандартизації особистості, звела б нанівець її унікальність і неповторність, — такі ідеї нехтують людську гідність, створюють «науковий грунт» для расистських теорій.

Очевидно, найкращі соціально успадковані риси людини (колективізм, поняття добра і зла, правди і неправди, почуття красивого і доцільного, здатність передбачати майбутнє і пов'язане з ним почуття моральної відповідальності і т. п.) розвивались і ускладнювались з покоління в покоління, а генетична спадковість була лише біологічною основою для їх розвитку. К. Маркс пов'язував перевороти у великому машинному виробництві з використанням успадкованого соціального досвіду, тобто з переворотами у функціях робочої сили, із зміною самого суб'єкта виробництва. Саме такий підхід і становить методологічну основу розв'язання проблеми «людина і техніка».

Що ж до ідеалу гармонійно розвиненої людини, то його в принципі можна досягти при умові подолання меж між розумовою і фізичною працею, шляхом синтезу філософських, наукових і художніх методів освоєння дійсності.

Створення і освоєння людиною матеріально-предметного світу це і процес

становлення самої людини. Тому такої актуальності набуває вивчення того, як «звичайна праця» перетворюється в працю справді творчу, як людина починає будувати світ «за законами краси». А це, в свою чергу, передбачає дослідження природи потреб та інтересів, що випливають з умов матеріального життя і життєдіяльності людини, вияснення механізму появи одних потреб і «відмирання» інших. Адже усвідомлені потреби й інтереси індивіда стають стимулами його практичних дій, проявляються в його свідомості як мета. А соціально вмотивовані потреба, інтерес і мета формують таку світоглядну позицію, такі ідейні переконання людини, які найбільше відповідають її ідеалові гармонійного розвитку. Світоглядні переконання, в свою чергу, закріплюються, очевидно, через почуття — відбувається складний і тривалий процес, який поряд з іншими, обумовлює перетворення суспільства розвинутого соціалізму в суспільство соціально однорідне.

Марксизм не заперечує того, що у формуванні особи велику роль відіграє також і суб'єктивна детермінація поведінки, запитів, смаків, цілей. Зігнорувавши цей важливий чинник, не можна було б пояснити, чому, наприклад, за одних і тих самих обставин люди діють по-різному, по-різному реагують на одні й ті самі соціальні подразники. І водночас, як відомо, вони отримують одну і ту саму наукову інформацію.

В умовах НТР, як ніколи раніше, зближуються наука і мистецтво. Це, однак, не дає підстав говорити про «поглинення» мистецтва наукою і технікою. Наука не може замінити художній образ, емоційно-художнє сприйняття дійсності, відтворити типовий характер в типових обставинах. Зближує науку і мистецтво, творчість наукову і художню передусім проблема істинного, адекватного відтворення дійсності. Джерело їх єдності не в інтуїції, не в глибинах підсвідомого, а в розумінні соціального характеру наукового й художньо-емоційного пізнання природних і суспільних явищ.

Науково-технічна революція, безперечно, має певний вплив на естетичну свідомість. Але його не слід перебільшувати. Зрозуміло, що твердження про те, що стиль і методи наукового мислення є взірцем для письменників і художників і що «сцієнтизація» мистецтва неминуча, не мають достатніх підстав, виходять із метафізичного розуміння про нібито безпосередні, прямі зв'язки між наукою і технікою, і мистецтвом.

Гадаємо, що про вплив НТР на мистецтво можна говорити у зв'язку з тим, що матеріальне виробництво, техніка впливають на загальну культуру, а звідси і на художньо-естетичне освоєння дійсності. При капіталізмі речі, створені руками і розумом людей, відчужуються від їх творця.

Гносеологічні корені такої позиції сучасного буржуазного мистецтва криються знову ж таки в гіперболізації науки і техніки. Насправді останні не можуть бути суб'єктом художнього пізнання. Машина, якою б досконалою вона не була, ніколи не зможе замінити творчої уяви й фантазії. Техніка, технологічні процеси можуть бути об'єктом художнього відображення лише в зв'язку з тим, як ці предметно-зовнішні фактори впливають на людину, її діяльність, свідомість, психологію.

В соціологічному плані НТР можна розглядати і як чинник, що все більше виводить мистецтво за межі вузько індивідуальної творчості. Кінофільми, телеспектаклі — результат колективної художньої творчості. Сучасне мистецтво вимагає для свого розквіту співдружності художників з інженерами, психологами, які здійснюють і контролюють «технологію» художньої практики.

Не можна протиставляти науку і мистецтво, які мають спільні гносеологічні корені, так би мовити, співробітничають між собою в пізнанні й освоєнні дійсності. Зовсім не випадково, що в історії одні і ті ж мислителі посували вперед і наукове і художньо-образне пізнання, сприяли соціальному прогресу. Відомо, що Макс Борн назвав самообманом свою віру юнацьких років про переваги науки над іншими формами людської діяльності, зокрема над поезією...

Широкі і багатогранні зв'язки науки і мистецтва пояснюються передусім їх соціально-людською природою — тим, що і в науці і в техніці головним об'єктом пізнання є людина.

Отже, прискорений процес розвитку науки і техніки при соціалізмі органічно поєднується з економічним і художнім розвитком. Саме соціалізм спроможний повною мірою поставити досягнення науково-технічного прогресу на благо людини, вирішити глибоко гуманістичний сенс НТР: формування нового типу особи з широким політичним горизонтом, високою моральністю, досконалим естетичним смаком.

Олександр ЛИСЕНКО

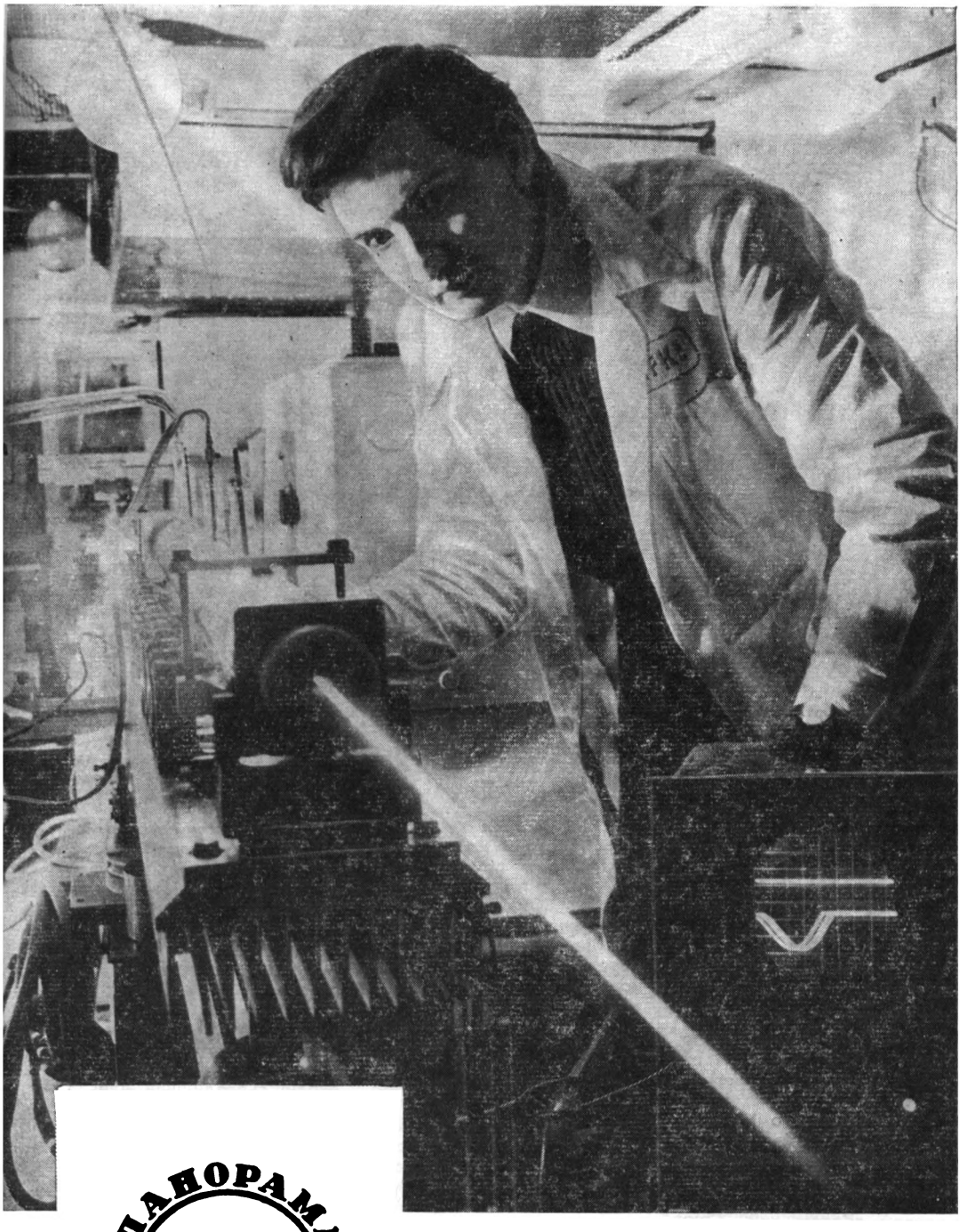

ПАНОРАМА ВСЕСВІТУ ПАНОРАМА

У відділі оптики Центрального науково-дослідного інституту фізики угорської Академії наук під керівництвом Мігаля Яношші (на фото) винайдено гелій-криптоновий іонний лазер. Установка застосовується при голографічних та біологічних дослідженнях.

Будапешт — місто неповторної краси.

З днем народження,

МИХАЙЛО ОДИНЕЦЬ

Це було понад чотири роки тому. В святково прибраному просторому залі Будинку профспілок працівників будівництва і промисловості будматеріалів йде на X з'їзд Угорської соціалістичної робітничої партії. «Внаслідок небувалого розвитку з часу визволення наша країна із середньо розвиненої аграрної перетворилася на країну індустріальну, з розвиненим сільським господарством», — говорить під бурхливі оплески присутніх доповідач, Перший секретар Центрального Комітету УСРП Янош Кадар. Делегати з'їзду знову влаштовують овацію, коли з трибуни проголошуються слова: «Радянський Союз — наш визволитель, союзник, вірний друг і опора в усіх галузях життя».

Я був на цьому з'їзді, зустрічався з його делегатами. Особливо цікава розмова відбулася з Йожефом Потхорником, учасником революційного руху з 1919 року. Старий ноградський шахтар, він став комуністом понад півстоліття тому. У 1930 році Йожеф Потхорник був делегатом II з'їзду партії, тоді його обрали членом Центрального Комітету. Роки підпілля, еміграції викували в нього якості бійця за справу партії, народу.

На X з'їзді УСРП під час перерви ми згадували з ветераном героїчні місяці визволення угорської землі, тяжкі післявоєнні роки відродження зруйнованого фашистами господарства, будівництва народної Угорщини.

Велич звершеного легше збагнути, заглянувши в минуле. Я був в Угорщині одразу ж після війни, бачив зруйнований гітлерівськими бандитами красень Будапешт, по якому вітер ганяв хмари попелу, бачив стіни знищених будинків і заводів. Все це тепер десь у далекому минулому і згадується немов страшний сон.

Угорські кінематографісти створили чудовий фільм про сьогоднішній день Будапешта. Розповідаючи про його казково красиві парки, сквери, вулиці, площі, вони раптом десь уривають розповідь і показують кадри з зображенням тих самих місць під час війни. Жахлива картина — скрізь розбите каміння, вогонь, чорна пилюка... І знову на екрані сьогоднішній день з бурхливим ритмом життя міста, яке називають перлиною Дунаю.

Мені довелося побувати у перші місяці після війни на Чепелі. Тоді це було звалище каміння, металу— скрізь покручені вибухами бомб сталеві опори.

Потім я багато разів бував тут, бачив, як відроджується, піднімається, міцнішає цитадель робітничого класу Угорщини. Не-

забутнім був мітинг радянсько-угорської дружби на Чепельському комбінаті трохи більше двох років тому. Виступаючи на мітингу, глава радянської партійно-урядової делегації Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв сказав: «З шкільних років наші люди знають, що тут, на «Червоному Чепелі», була робітнича демонстрація на підтримку революції 1905 року в Росії. У нас в країні пам'ятають, що саме чепельська радіостанція прийняла в березні 1919 року послання В. І. Леніна героїчній Угорській радянській республіці. І сьогодні ваш колектив відіграє значну роль у розв'язанні великих і важливих завдань, що їх партія, її X з'їзд поставили перед вашою країною».

Угорщино!

Сьогодні на чотирнадцяти промислових підприємствах і семи проектних установах комбінату працює близько 35 тисяч робітників, інженерів, техніків. Вони щороку виробляють продукції майже на 15 мільярдів форинтів. Велике значення для розвитку змагання за піднесення продуктивності праці має рух за звання бригад соціалістичної праці, в якому бере участь понад двадцять тисяч чоловік. Колектив комбінату «Червоний Чепель» вирішив на честь XI з'їзду УСРП достроково до 7 листопада 1975 року завершити свою п'ятирічку.

На X з'їзді УСРП я зустрічався також з делегатом від комуністів «Червоного Чепеля» Іштваном Бадінскі. Він працює слюсарем верстатобудівного заводу. Потім ми бачилися на Чепелі.

— Ми виготовляємо найсучасніші верстати, — розповідав він. — Вони йдуть у багато країн світу і всюди дістають високі оцінки. Але на нашому великому підприємстві випускають ще чимало інших виробів — з воріт «Червоного Чепеля» виходять труби, сталеві зливки, мотоцикли, швейні машини, велосипеди, радіатори.

З маркою «Чепель» в Радянський Союз експортуються сталеві балони, зварні електроди, потокові лінії, преси для вулканізації гуми, устаткування для ліній зв'язку, закрійні машини, мотоцикли. В свою чергу наша країна постачає Чепелю чавун, мідні катоди, різні феросплави... Я бачив на чепельських заводах потужне устаткування з маркою радянських заводів: на трубопрокатному — різні металообробні верстати, на чавунному і сталеливарному — змішувальні агрегати, на заводі кольорових металів — нагрівальні печі, кліті.

На Чепелі працює кілька десятків інженерів, які вчилися у вищих учбових закладах Радянського Союзу — в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Дніпропетровську.

Серед угорських комуністів популярна пісня на слова Антала Гідаша: «Червоний Чепель, керуй боротьбою, проспект Ваці, підтримай її». Починається цей проспект — головна робоча артерія угорської столиці — в центрі Будапешта, а закінчується на околиці. На підприємствах розташованих обабіч цієї по-справжньому головної вулиці двохмільйонного міста, височать корпуси численних заводів і фабрик, на яких виготовляють плавучі крани, медичну апаратуру, електронну техніку, потужні котли, устаткування для електростанцій, акумулятори, електролампи, замки для автомашин. Коли вранці по магістралі простує робітничий клас, це видовище вражає своєю величчю.

— Піднялися, зросли не тільки наші заводи, квартали нашого міста, — каже секретар партійного комітету крано- та суднобудівного заводу Янош Сало, — виріс за ці тридцять років з дня визволення наш робітник, активний будівник соціалізму, господар влади у нашій країні.

Зараз у народному господарстві країни зайнято 2 600 000 робітників. Цікаво, що з 352 обраних останнім разом до Державних Зборів Угорщини депутатів — 137, а з 67 114 — до місцевих Рад трудящих майже половина—за своїм первісним фахом — робітники. Партія приділяє багато уваги посиленню ролі робітничого класу — провідної сили суспільства.

Великі зміни за минулих тридцять років відбулися в угорському селі. В Угорщині колись хазяйнували Естергазі, Фештетичі, Сечені — найбільші земельні магнати Європи. Якось довелося мені побувати у Фертеді — родовому князівському маєтку Естергазі. Зараз у палаці, де розважалися вельможні гості, що наїжджали сюди з інших країн, міститься технікум, тут вчаться садівництву діти колишніх наймитів. У Кендереші — родовому маєтку фашистського диктатора Міклоша Хорті — хазяйнують кооператори господарства, яке носить назву «Червоний Чепель». У регентському замку — зараз школа механізаторів.

На стендах історичного музею в Будапешті показані кілки, якими користувалися угорські селяни, коли навесні 1945 року ділили поміщицьку землю. Нині у країні діє 2209 сільськогос-

Нові квартали угорської столиці.

подарських кооперативів. Вони мають назви — «Впевнене майбутнє», «У єднанні — сила», «Сонячний промінь зі сходу». Близько 80 кооперативних господарств носять ім'я В. І. Леніна. Десятки — звуться «Визволення», «4 Квітня». У Будапешті є машинобудівний завод імені 4 Квітня.

Якось у Будапешті зібралися люди, що народилися 4 квітня 1945 року, у той самий день, коли останній фашистський солдат був вигнаний з угорської землі. Вони говорили про розквіт своєї соціалістичної країни, про щастя будувати нове життя, про велику вдячність радянським людям, воїнам-визволителям, що прийшли зі сходу з червоними зірками на касках.

— Батьки розповідали мені, — казав Іштван Ковач, — що коли я народився, над Угорщиною вже було мирне небо, замовкли гармати. Моє дитинство, моя юність, навчання у школі, потім в університеті проходили в роки, коли в країні міцніла і зростала народна влада. Зараз тисячі таких, як я, дітей робітників, здобувши вищу освіту, працюють на різних ділянках народного господарства.

На вулицях Будапешта, Мішкольця, Дебрецена давно вже відбудовані будинки, поранені війною, та де-не-де на стінах можна побачити написи російською мовою «Мін немає», «Будинок розміновано» тощо.

Біля одного з таких будинків я познайомився з ветераном партизанського руху Палом Фельдешем. Він був у партизанських з'єднаннях Ковпака, Вершигори, воював на Брянщині.

— Ці написи на стінах люди зберігають, — сказав він, — як дорогу пам'ять про визвольний подвиг радянських воїнів.

Одного разу Пал Фельдеш, або «Пал Палыч», як його звуть радянські друзі,

запросив мене на зустріч у кооператив «Шашад», де зібралися колишні курсанти партизанської школи у Пущі-Водиці під Києвом. Тут був і ректор університету садівництва професор Андрош Шомош і генеральний директор об'єднання «Будапрінт» Ласло Вег, головний фармацевт області Шомодь-Ференц Фогараші, завідуючий відділом міністерства металургійної і машинобудівної промисловості Іштван Майор і багато інших. Вони згадували буремні роки війни, партизанські походи.

Дружба, яка народилася тоді, гартувалася і міцніла на фронтах мирного будівництва. Буваючи на великих будовах Будапешта, Мішкольця, Дунайвароша, Сазхаломбата, я завжди зустрічав там радянських спеціалістів, які допомагали зводити цехи, монтувати домни, прокладати трубопроводи, встановлювати велетенські труби. На будівництві електростанції імені Юрія Гагаріна відзначилася група спеціалістів, якою керував радянський інженер Едуард Бєлих з Одеси, у Секешфехерварі на заводі кольорових металів досі згадують чудового майстра монтажу Івана Овчинникова з Краматорська. В Сазхаломбаті я розмовляв з монтажником Іваном Васильєвим.

— Мій батько,— говорив він, — воював тут під час війни. У нас свято зберігається медаль, якою він був нагороджений за Будапешт. Я й не думав, що буду працювати в тих місцях, які визволяв мій батько.

Через Карпати в Угорщину з Радянського Союзу тягнуться дроти електропередачі «Мир», під землею йдуть траси нафтопроводу «Дружба» і газопроводу «Братерство». Львівський автобусний завод бере участь в автобусній програмі Угорщини. З Ленінвароша у напрямку на Калуш через кордон простягнувся трубопровід, яким тече етилен. Кілька угорських заводів випускають деталі для машин «Жигули», які в Угорщині звуть ласкаво «Жига». В найближчому майбутньому почнеться будівництво потужної лінії електропередачі, яка візьме початок поблизу Вінниці.

Можна без кінця множити приклади співробітництва між СРСР і Угорщиною. Кордон між ними давно вже став кордоном дружби. Радянські спеціалісти із Закарпаття навчають землеробів області Сабоч-Сатмар, як ефективніше вести меліорацію грунтів. Закарпатські механізатори приїздили сюди з машинами, щоб показати на площі в кілька десятків хольдів, як треба вести дренаж, майстри високих урожаїв кукурудзи демонстрували у Вашарошнамені, як краще обробляти кукурудзу, щоб одержувати побільше качанистої. У свою чергу угорські тютюнники діляться досвідом вирощування та сушіння тютюну, з їхньою допомогою побудували кілька сушарень. Державне господарство «Баболна» допомогло створити в Закарпатті птахівниче містечко. У «Саду дружби», який розкинувся на самому кордоні, радянські колгоспники і угорські кооператори спільно доглядають за дерева-

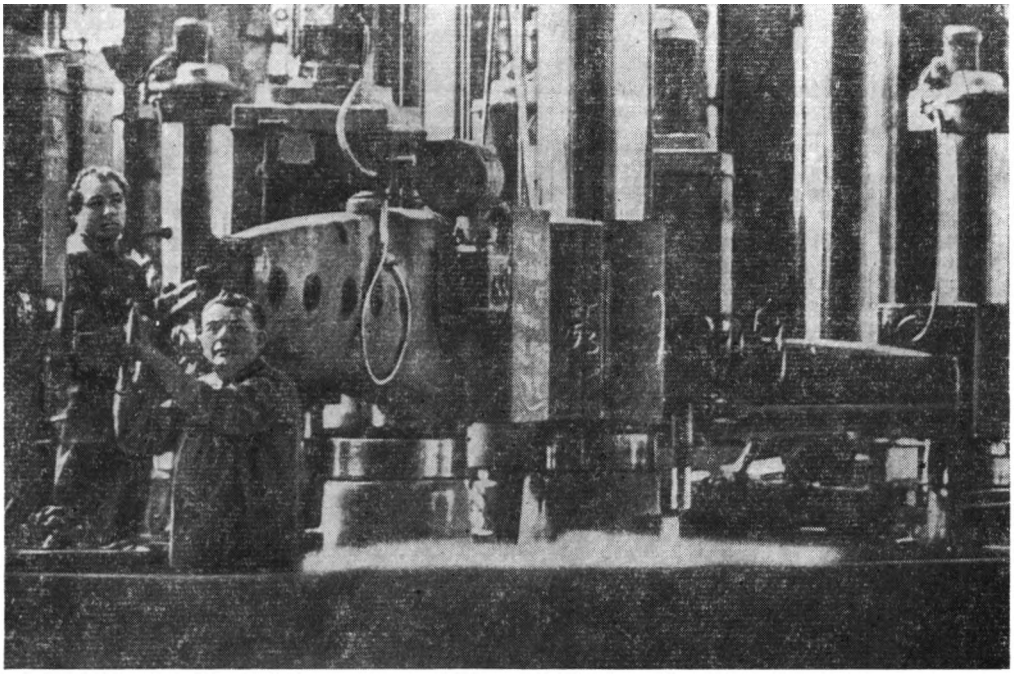

«Червоний Чепель». В одному з цехів верстатобудівного заводу.

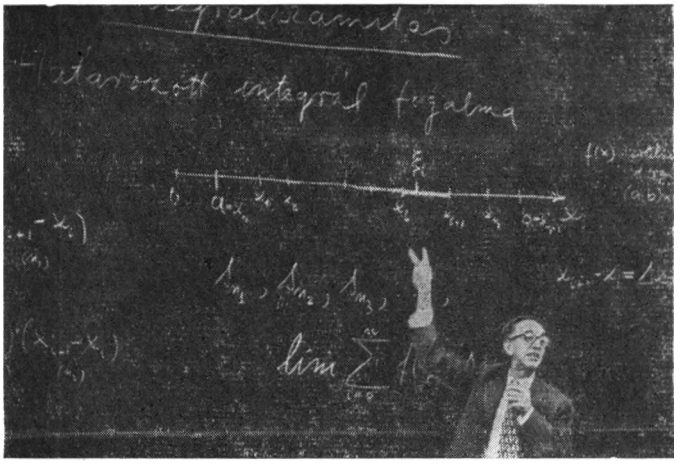

На лекції для молодих робітників — студентів підготовчого відділення політехнічного інституту.

СПІВРОБІТНИЦТВО

У багатьох країнах світу угорські інженери, конструктори, проектувальники і техніки ведуть проектні і монтажні роботи.

Понад 5 років велика група угорських спеціалістів будує, наприклад, промислові об'єкти в НДР. Угорщина допомагає НДР в розвитку хімічної промисловості, в розв'язанні проблем водного господарства, в модернізації підприємств легкої промисловості. Багато угорських спеціалістів працює в Чехословаччині. Там вони зводять фабрики по виготовленню паперу, реконструюють металургійний комбінат у м. Кошіце. Спеціалісти УНР і ЧССР спільно працюють на промислових об'єктах у прикордонних районах.

Експорт угорської технічної думки поширився останнім часом також на Африку, Азію, Латинську Америку. У Алжірі діє проектне бюро «Tesco». За проектом та під наглядом угорських архітекторів збудовано нещодавно стадіон на 60 тисяч місць, розроблено генеральні плани розвитку міст Кабат та Медеа. В Нігерії угорські гідрологи провели дослідження, від яких залежить розвиток нігерійського водного господарства. В Перу угорці реконструюють державну залізницю. В Іраку — підготували проект меліорації 5000 гектарів землі.

ми, спільно збирають урожай. Той, хто побував у Чопі, може наочно пересвідчитись, який великий є товарообіг між братніми країнами. Тільки за останні 10 років він подвоївся і минулого року перевищив 2 мільярди карбованців. Серед торгових партнерів Угорщини СРСР посідає перше місце.

Генеральний секретар Товариства угорсько-радянської дружби Марія Надь заявила під час нашої розмови:

— Нема такої галузі життя, на якій би не позначилася благодійна сила нашої дружби. Усіма своїми досягненнями, грандіозними перетвореннями, змінами ми завдячуємо дружбі з Радянським Союзом.

Щодня угорські газети повідомляють про успіхи в змаганні на честь XI з'їзду Угорської Соціалістичної Робітничої Партії, на честь 30-річчя визволення країни військами Радянської Армії. Схвалюючи директиви з'їзду, трудящі народної Угорщини день у день нарощують успіхи у будівництві соціалізму.

До свого з'їзду УСРП підходить міцною і тісно згуртованою навколо Центрального Комітету. Вона налічує у своїх лавах понад 724 тисячі членів, що становить близько 13 процентів працездатного населення.

Керуючись геніальними ленінськими ідеями, як випробуваний керманич веде партія угорський народ по шляху нового життя, по шляху соціалізму, у тісній взаємодії з Радянським Союзом, з країнами соціалістичної співдружності.

Народній Угорщині — 30 років. З днем народження, дорога сестро!

Будапешт—Київ

«ІКАРУС» МЧИТЬ ПО СВІТУ

Ці стрімкі і яскраві машини, що наче увібрали в себе святкові кольори угорських народних костюмів,— пурпурові, жовтогарячі, зелені, голубі, білосніжні з червоними поясками,— стали справжніми господарями автобусних трас у багатьох країнах світу і насамперед у соціалістичних країнах. У Радянському Союзі, зокрема, «Ікаруси» вже давно перетнули країну з заходу на схід, розтеклися по дорогах на північ і південь...

Торік Міжнародний ярмарок у Будапешті проходив під знаком неординарної угоди. Сотні контрактів щороку укладаються тут, але контракту такого масштабу цей ярмарок ще не знав: у 1975 році Угорська Народна Республіка зобов'язалася поставити Радянському Союзу 5 400 автобусів. А кожна машина коштує понад мільйон форинтів! Саме радянські замовлення, їхній гігантський масштаб створили передумови для швидкого розвитку угорського машинобудування — нині одної з найбільш розвинутих галузей угорської промисловості. Виробництво «ікарусів» — одне з найпереконливіших свідчень величезної прогресивної ролі соціалістичної інтеграції.

У 1968 році в УНР почалось виконання нової урядової програми в галузі автомобілебудування: курс було взято на виробництво автобусів з поступовим скороченням випуску інших типів автомобілів — останніх Угорщині поставляють країни-учасниці РЕВ — Радянський Союз і Польща.

Саме відтоді і почалося різке збільшення випуску «Ікарусів». За роки минулої 3-ої п'ятирічки (1966—1970) три заводи комбінату «Ікарус» випустили 23 000 автобусів, а 4-й п'ятирічний план (1971—1975) передбачає випуск 40 000 машин — майже вдвоє більше.

За роки свого існування завод «Ікарус» виготовив 60 000 машин. З них 22 000 експортовано в Радянський Союз, 16 000 — в Німецьку Демократичну Республіку, велику кількість — в Польщу, Болгарію, Румунію, Чехословаччину та інші.

З конвейєра одного тільки будапештського філіалу в 1974 році зійшло понад 9 000 автобусів. Це — найбільша серія в Європі. У наступній п'ятирічці комбінат має збільшити випуск

«Ікарус 280».

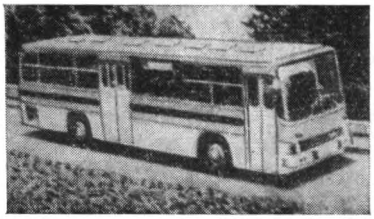

«Ікарус-266»

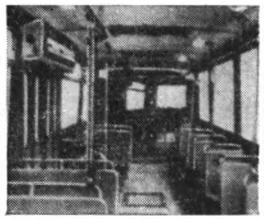

Салон нового автобуса

машин ще на 50 процентів.

У рамках виробничого кооперування угорська промисловість виготовляє для країн РЕВ велику кількість автомобільних деталей. Тільки у Радянський Союз Угорщина поставляє деталі 18 найменувань для легкових машин «Жигули» і одержує за це готові машини. У 1974 році, наприклад, 15 000 «Жигулей» попрямували в УНР.

Сьогодні «Ікаруси» можна побачити у 44 країнах Африки, Азії, Південної Америки, у багатьох містах Західної Європи. Ірак, наприклад, закупив і змонтував у себе цех для складання автобусів на місці.

Історія автомобілебудування в Угорщині сягає в минуле сторіччя. У 1895 році заповзятливий угорський коваль Імре Угр заснував невелику майстерню, в якій виготовлялися перші «саморухомі» візки. На жаль, жодний з них не зберігся. Через кілька років майстерня перетворилася на невелику фабрику, де працювало 50 робітників. Вже перед I світовою війною тут виробляли вантажні машини, а в 1913 році Будапешт став містом з громадським автобусним транспортом, «машинний парк» якого складався з 16 невеликих машин — кожна перевозила з навколишніх сіл до міста 12—14 пасажирів. У 20-і роки виробництво автобусів розширюється. Мотори Угр купував у Форда в США. Конструюються нові типи автобусів, вони поступово витісняють з будапештських вулиць фіакри.

Народна влада у березні 1948 року націоналізувала фабрику Угра. Так народилося народне підприємство «Ікарус». Починається нова історія угорського автомобілебудування, історія безупинного зростання, пошуків і досягнень.

Технологія виробництва автобусів, їхні технічні характеристики в УНР сьогодні досягли найвищого світового рівня. Про це свідчать численні премії і призи, отримані «Ікарусом» на міжнародних виставках. Зокрема Золота медаль — на виставці в Ніцці, Гран Прі — на «XX Міжнародному тижні автобусів» у Монако, нагорода Міжнародного інституту досягнень в галузі технічного розвитку (перед «Ікарусом» цю нагороду отримав Паризький інститут ім. Кюрі та американська фірма ІБМ).

Досконалі, високотехнічні машини — результат тісного співробітництва угорських автомобілебудівників з багатьма підприємствами соціалістичних країн. Радянський Союз поставляє Угорщині передні мос-

Електро-мікробус заправляється...

ти і підшипники, НДР — карданні вали, отоплювальні агрегати, електрообладнання, Польща — автоматичні склоочисники, Чехословаччина — гідромеханічні перемикачі.

За обсягом продукції, кількістю типів машин завод «Ікарус» є одним з найбільших виробництв у світі. Велетенський автобус «Ікарус-180»: 17-метровий колос, що курсує по вулицях великих міст. Більш маневрений його побратим «Ікарус-166», панорамний «Ікарус-250» класу люкс з кондиціонером. А крім цього— машини спеціального призначення — санітарні, пожежні, холодильні.

На заводі не завмирає творчий пошук, напружено працює думка конструкторів. Запропоновано ряд нових типів автобусів.

Останнім часом конструктори багато уваги приділяють розробці нових транспортних засобів, що якомога менше забруднювали б повітря. Проектується автобус з так званим гібридним приводом, тобто одночасно і з дизельним двигуном і з електромотором. Такий автобус-гібрид випускає у повітря в десять разів менше шкідливих речовин, аніж звичайний автомобіль.

Наприкінці минулого року на вулиці Будапешта вийшло 10 експериментальних електромобілів- мікробусів, створених інженерами «Ікаруса» спільно з конструкторами науково-дослідного інституту електропромисловості. Максимальна швидкість цієї машини 50 кілометрів на годину, дальність руху без підзаправки — 80 кілометрів, корисний вантаж — 500 кілограмів. 6 таких машин передано торговельним закладам, 4 — пошті.

Тим часом все нові і нові «Ікаруси» — кожна серія у багато тисяч машин — виїжджають за ворота заводу. Вони мчать по дорогах світу...

(За матеріалами угорської преси)

На щедрих землях

Недавно будапештський тижневик «Сабад фьольд» розповів цікаву історію. Десь 1936 року тодішній фашистський уряд Угорщини запросив з-за кордону групу експертів для вивчення становища в сільському господарстві країни і розробки відповідних рекомендацій. І от один з тих експертів, німецький фахівець з агрономії написав, що побачене ним в Угорщині — це своєрідний феномен. Тут люди з надзвичайно родючої землі за найсприятливіших кліматичних умов знімають мізерні врожаї. Звичайно, той експерт не торкався соціальних питань і причини того, що він назвав феноменом, не розкривав. До речі, ніяких практичних рекомендацій вся та іноземна група фахівців так і не розробила.

«Сабад фьольд» згадав цю історію в зв'язку з тим розголосом, який викликали теперішні успіхи сільського господарства соціалістичної Угорщини. Справді, тоді, 1936 року, врожай пшениці 16 центнерів з гектара вважався в Угорщині мало не рекордним. У 1973 році угорські трудівники сільського господарства зібрали пшениці в середньому по 34,8 центнера з гектара, майже 5

Голова кооперативу «Сабадшаг» Шош Вінце.

мільйонів тонн. Добре вродили також кукурудза, рис, ячмінь. Валовий збір зерна становив 11,5 мільйона тонн. За рівнем збору зерна на душу населення — 1 100 кілограмів — Угорщина вийшла на перше місце в Європі. І це вже не феномен, а цілком закономірний наслідок соціально-економічних та інших історичних перетворень в Угорській Народній Республіці.

Звичайно, недруги соціалістичної Угорщини, ворожа пропаганда намагалися принизити ці успіхи. Слід нагадати, що 1973 рік був дуже несприятливим для угорського сільського господарства через погані погодні умови, а також у зв'язку з масовими захворюваннями

худоби, що завдало великої шкоди тваринництву. На тлі цих подій трудові подвиги угорського селянства були особливо значними. Але ворожа пропаганда аж із шкіри пнулася, щоб знайти якісь аргументи, і от вона вхопилася за нову тезу: мовляв, якщо навіть повірити в успіхи Угорщини, то врожай 1973 року — це не більше як випадковість, що ніколи вже не повториться.

І от зібрано врожай 1974 року. Пшениці вродило в середньому по 37—38 центнерів з гектара, зросли врожаї всіх інших зернових культур. Валовий збір зерна становить понад 12 мільйонів тонн. Успіх справді радісний.

Пленум Центрального Комітету Угорської соціалістичної робітничої партії, що відбувся в червні 1974 року, дав глибокий аналіз тих позитивних тенденцій у сільському господарстві країни, які особливо активно розвивалися, починаючи з 1971 року. Йдеться насамперед про швидке зростання продуктивних сил і дальшу механізацію сільськогосподарського виробництва, про поліпшення і вдосконалення методів керівництва. Пленум знову відзначив ту велику роль, яку відіграли застосування радянського досвіду, запровадження радянських сортів пшениці, таких, як «Безоста» «Аврора», «Ювілейна» та деякі інші.

На допомогу сільському господарству прийшла досконала нова техніка. Опилювання, боротьба з шкідниками — все це тепер здійснюється за допомогою літаків і вертольотів.

У цьому зв'язку тижневик «Сабад фьольд» нагадує, як деякі непрохані порадники із Заходу твердили, що, мовляв, радянські сорти пшениці можуть не підійти для угорських умов. І що ж? Праця радянських селекціонерів дала свої рясні плоди і на угорській землі, а ті непрохані порадники ще раз осоромилися.

Високі врожаї зерна — це лише один з успіхів сільського господарства Угорщини. Бо значні успіхи щедро винагородили сумлінну пра-

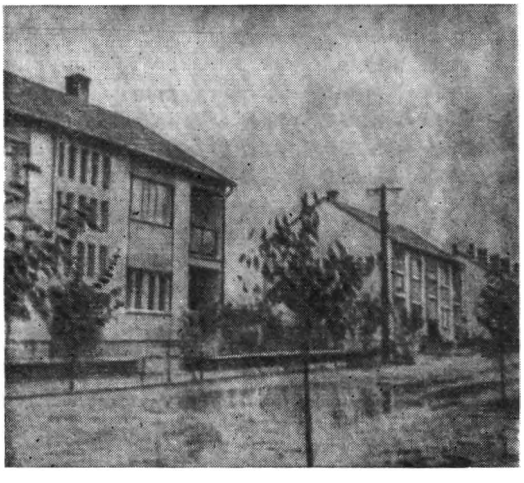

У таких будинках живуть тепер мешканці Тісакечке.

цю і виноградарів, і овочівників, і тваринників.

Угорські економісти справедливо відзначають, що всі ці успіхи дозволяють тепер зовсім по-новому формувати в народному господарстві країни її експорт, співвідношення між експортом і імпортом. Так, наприклад, протягом довгого часу Угорщина змушена була ввозити пшеницю з-за кордону. Десять років тому імпорт зерна було припинено, а тепер сама Угорщина здатна його експортувати. На експорт іде і понад половину всієї продукції консервної промисловості (переважно овочеві та фруктові консерви), майже половина всієї вирощуваної птиці, понад половину вироблюваного м'яса і м ясних продуктів. І все це за умов повного забезпечення всім цим населення Угорщини.

Сільське господарство країни на вірному шляху. На підставі науково обгрунтованих розрахунків фахівці передбачають подальше зростання урожаїв—і зерна, і овочів, і всіх інших сільськогосподарських культур, — пише газета «Непсабадшаг». Газета наводить цікаві цифри. В Угорщині тепер існує великий парк різних сільськогосподарських машин. 1974 року тут працювало майже 14 тисяч комбайнів, переважна більшість (90 процентів) — радянського виробництва; близько 80 тисяч тракторів, 20 тисяч вантажних автомашин. Враховуючи розміри посівної площі в Угорщині, можна говорити про досить високу насиченість машинами і механізмами. «Непсабадшаг» зазначає, що все це є виявом щирої братньої допомоги з боку Радянського Союзу, Німецької Демократичної Республіки, інших соціалістичних країн. Але Угорщина має можливість повністю розраховуватися за передану техніку сільськогосподарською продукцією. «В нашому сільському господарстві,— пише «Непсабадшаг»,— як і в інших галузях народної економіки, ми можемо наочно бачити плідні результати братерського співробітництва соціалістичних країн, вагомі підсумки того, що здійснює Рада Економічної Взаємодопомоги, в якій чільне місце займає і наша республіка».

●

Торік Угорщину відвідало чимало іноземних журналістів. Дехто приїздив спеціально для того, щоб ознайомитися із сучасним станом угорського сільського господарства, зрозуміти джерела успіхів, яких воно домоглося останнім часом. Один з журналістів побував у сільськогосподарсько-

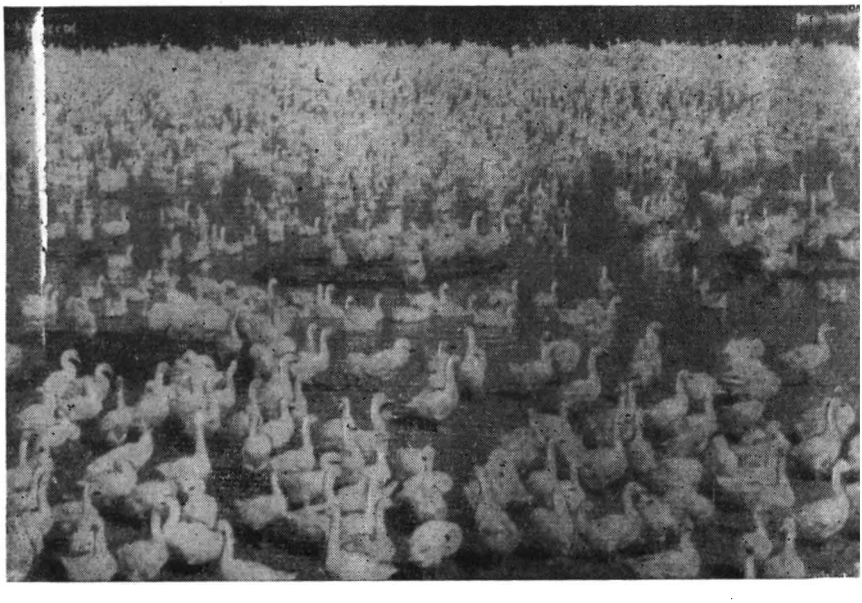

Птахівництво ведеться в Угорщині на високому рівні. Птахоферма кооперативу імені Мічуріна.

му кооперативі «Сабадшаг» села Тісакечке, за 120 кілометрів від Будапешта. Він зустрівся і довго розмовляв з головою кооперативу. Виявилось, що 60-річний Шош Вінце — колишній робітник-слюсар. 14 років тому, коли в Угорщині відбувалося укрупнення сільськогосподарських кооперативів, чимало таких, як він, представників робітничого класу на заклик партії очолили великі господарства. Отже, життєвий шлях голови кооперативу «Сабадшаг» — у певній мірі типовий для республіки, це одна з сторінок історії соціалістичної перебудови сільського господарства Угорщини.

Зрозуміло Шош Вінце подолав чимало труднощів, перш ніж очолюваний ним «Сабадшаг» став зразковим господарством з трьома з половиною тисячами гектарів землі, майже тисячею працівників.

«Сабадшаг» вирощує добрі врожаї зерна, але головний напрямок цього господарства — овочівництво, виноградарство, птахівництво. І тут уже Шош Вінце мав про що розповісти і чим похвалитися перед іноземним журналістом.

...На території кооперативу гість побачив великий басейн. Вода до нього надходить з підземних гарячих джерел. По розвиненій мережі труб тепла вода подається у численні теплиці. Збудовані вони за новим методом, з використанням синтетичної плівки. Тут на площі у два з половиною гектара щедро родять чудові овочі: помідори та популярна вдома і за кордоном паприка — славнозвісний угорський перець.

Шош Вінце міг почастувати гостя чудовим вином свого, кооперативного виробництва. А що це вино справді добре, свідчить Золота медаль, здобута ним на виставці в Будапешті.

Великі прибутки приносить і кооперативна птахоферма. Якщо виходити з її масштабів, то назва «птахоферма» не зовсім підходить. 300 тисяч курей — це швидше вже птахофабрика.

Шош Вінце, відповідаючи на запитання журналіста, розповів, що в кооперативі працює багато молоді, нестачі людей, як це було ще кілька років тому, тепер не відчувається. Причина цих позитивних змін? Насамперед, добрі заробітки, добрі побутові умови. Люди живуть у нових зручних будинках з усіма вигодами. Значно легшою стала й сама праця в кооперативі завдяки широкому застосуванню різних машин і механізмів. Час від часу у Тісакечке з'являються нові жителі, бо сюди приїздять працювати з різних місць, навіть із самого Будапешта.

Та й Тісакечке назвати селом можна лише умовно, бо тут, крім сільськогосподарського кооперативу, є також промислові підприємства. Це філіал Будапештського заводу телевізорів, швейна фабрика, невеликий завод сільськогосподарських машин. Тісакечке в цьому відношенні не є винятком. В Угорщині тепер чимало подібних колишніх сіл, що перетворилися на своєрідні аграрно-промислові центри. Все тут поступово наближається до міського рівня — і побутові умови, і характер життя та праці населення. І в цьому також виявляються ті корінні зміни, які вже відбулися і відбуваються в угорському сільському господарстві.

(За матеріалами угорської преси)

Механізоване збирання винограду.

НОВИЙ ФІЛЬМ МІКЛОША ЯНЧО

Відомий угорський кінорежисер Міклош Янчо зняв фільм «Любов моя Електра» за однойменною драмою Ласло Дьюрко, яка вже кілька сезонів з успіхом іде на сценах будапештських театрів. Про трагедію Софокла тут нагадують лише імена дійових осіб.

Фільм оригінально поставлений. Дія його розгортається в пустелі. На фоні безконечної рівнини височить «палац» Агамемнона, побудований з глини і соломи, поряд з ним — будівлі, що нагадують степові хижі кочовиків. Костюми — фантастичні, але чимось схожі на угорський народний одяг.

Відсутність декорацій, характерна і для інших фільмів Янчо, має, за задумом постановника, примусити глядача зосередити увагу на дії фільму. Масові сцени — це яскраві хореографічні картини, в яких беруть участь найкращі балетні колективи Будапешта.

Дія фільму розгортається ніби на тлі великого народного свята.

«ТЕАТР — 25»

Цей угорський театр, створений чотири роки тому в Будапешті, двадцять п'ятий в країні. Звідси і його назва. Засновник і художній керівник Ласло Дьюрко — відомий драматург і режисер — згуртував невелику групу талановитих акторів. Їх у трупі — дванадцять, але до участі у виставах залучаються і студенти театральних шкіл, і актори-аматори з самодіяльних колективів.

Зал театру завжди переповнений, бо глядач швидко оцінив і свіжість, і оригінальність репертуару, і цікаві експерименти постановника. Інтерес глядачів і критики викликала вистава «Трагедія людини» за відомим твором Імре Мадача.

«Трагедія людини» Мадача поставлена багатьма театрами Угорщини. Але вистава на сцені «Театру-25», на думку критиків, новаторська. Постановники Іштван Іглоді та Ласло Дьюрко, не відходячи від глибокого філософського змісту трагедії, зуміли знайти нові сценічні рішення, розставити нові акценти. «Ще одне, цілком оригінальне і цікаве втілення на сцені трагедії Мадача», — пише про виставу газета «Мадьяр немзет».

Сцена з вистави «Трагедія людини».

МАЙСТРИ ЧОРНОЇ КЕРАМІКИ

Угорське містечко Мохач, що на півдні країни, добре відоме дослідникам і шанувальникам народного мистецтва. Тут з покоління в покоління передаються таємниці майстерності гончарів — творців угорської чорної кераміки. До встановлення народної влади в Угорщині секрети гончарного мистецтва передавалися лише від батька синові. Нині найстаріший гончар у містечку, 70-річний Янош Хорват, передає свій досвід обдарованій молоді у трирічній спеціальній школі.

Продукція з Мохача має великий попит у різних країнах. Янош Хорват розповідає, що виробництво чорної кераміки — це справжня художня творчість і майстер не може зробити два однакових кухлики. «Кожний виріб у справжнього майстра,— каже він,— це новий твір, оригінальний, чимось відмінний від попереднього. Так ми завжди працювали і працюємо й нині. Так ми навчаємо наших молодих учнів».

УГОРСЬКА КНИЖКА: 1964—1974

За останнє десятиріччя в Угорщині надзвичайно зріс попит на дорогі, гарно оформлені видання і водночас збільшився інтерес до науково-популярної літератури.

У 1973 році — коли в країні відзначали 500-річчя угорського книгодрукування — видавництво «Мадьяр Гелікон» випустило (спільно з зарубіжними видавництвами) «Легендарій епохи правління династії Анжу в Угорщині». Цей багато ілюстрований альбом, або, як його ще називали, «роман у малюнках», вийшов великим для Угорщини тиражем — 5 тисяч примірників — і був розпроданий протягом кількох тижнів. Не меншим успіхом користувалося перевидання «Хроніки угорців» — першої в Угорщині друкованої книжки, що побачила світ 1473 р. в будайській друкарні А. Хесса.

Видавництво «Корвіна», видаючи ілюстровані книжки й художні альбоми, орієнтується головним чином на бібліофілів, які два роки тому заснували клуб під тією ж назвою. Клуб «Корвіна» нині об'єднує тисячу книголюбів.

Поряд з бібліофільськими альбомними виданнями, що виходять, як правило, малими тиражами, популярності за останні роки набули мініатюрні книжки. Так, за два роки (1971—1972) випущено сто одне мікровидання.

Однак набагато важливішим за моду на мініатюрні книжки слід вважати широке розповсюдження науково-популярної літератури. Внаслідок технічної революції, підвищення рівня шкільної освіти змінюється коло читацьких інтересів. З огляду на це в річних видавничих планах неухильно скорочується частка белетристики за рахунок збільшення наукової, спеціальної і науково-популярної літератури. Список науково-популярної літератури, як правило, рік у рік поповнюється 800—1000 новими назвами. Ще на початку 60-х років попит на художню літературу задовольнявся в основному за рахунок угорських класиків. Тоді їхні твори видавалися вдвічі більшим тиражем, ніж книги сучасних угорських авторів. За останні десять років становище докорінно змінилося, помітно зріс інтерес до сучасної літератури.

Важливе місце в книжкових виданнях Угорщини відведено перекладній літературі, причому на першому місці стоять переклади з російської мови, здебільшого творів радянських авторів. Далі йдуть французькі, англійські й американські письменники.

МАХАТМА ГАНДІ НА УГОРСЬКІЙ СЦЕНІ

Будапештський театр «Таліа» поставив драму Ласло Немета «Ганді», в якій письменник простежує останні роки життя видатного політичного діяча — Махатми Ганді.

П'єса відбиває саме той період, коли Індія після проголошення у 1947 році незалежності опинилась перед гострими суперечностями між прихильниками індуїзму та ісламу, що призвело до кровопролитних сутичок. Ганді не вдалося запобігти вибухові релігійного розбрату, він не зміг зберегти не тільки політичну єдність країни, але й власне життя, яке обірвала куля шовініста.

Спектакль поставив відомий угорський театральний режисер Карой Казимір. Широко використовуючи можливості сучасного театру, він створив барвисту, по-театральному видовищну виставу. Цікаво, що роль вісімдесятирічного Махатми Ганді виконує актор Андраш Козак, якому немає ще й тридцяти.

Андраш Козак у ролі Махатми Ганді.

ТВОРЦІ НОВОЇ МУЗИКИ

Стиль, інтонацію угорської музики першої половини XX століття визначали два великі композитори: Бела Барток та Золтан Кодаї.

В п'ятдесяті роки на музичну арену виступило нове покоління композиторів, кожен з яких має власну творчу індивідуальність.

Аттіла Бозаї, незважаючи на свої 35 років, здобув широку популярність як автор цілого ряду талановитих музичних творів.

Бозаї спробував свої сили майже в усіх музичних жанрах, починаючи від інструментальних сольних творів, хорової та камерної музики аж до одноактної опери. Особливо близькі йому пісні й камерна музика. Його «Струнний квартет» удостоєний премії на паризькому конкурсі «Трібюн інтернасьйональ де композітер», багато творів з успіхом виконувались у концертних залах різних країн Європи, транслювалися радіостанціями Відня, Гамбурга, Праги, Берліна, Хельсінкі, Сіднея, Лондона, Монреаля, Японії, Нової Зеландії.

Дьєрдю Куртагу вже п'ятдесят. Він почав свій творчий шлях «Концертом для альта» (1954) і мав великий успіх.

За останні роки Дьєрдь Куртаг написав небагато. Але його нові твори угорські музикознавці відносять до «нової хвилі» молодих талановитих композиторів. Це «Вісім фортепіанних п'єс», «Вісім дуетів для скрипки та цимбалів», «Вислови Петера Борнеміса», «Пам'ятник Одній сільській дівчині» (на цикл віршів), «Чотири каприччо» для вокального соло та камерного оркестру.

«ВЕЛИКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» В СОРОКА ТОМАХ

Енциклопедичні видання в Угорщині нині мають велику популярність. Лише будапештське видавництво «Академія» видало з 1959 по 1974 рік вісімнадцять різних енциклопедій. Серед них — семитомна «Нова угорська енциклопедія», тритомна «Енциклопедія угорської літератури», шеститомна «Енциклопедія природничих наук» і багато інших, що охоплюють різні галузі науки, мистецтва, техніки.

Цей інтерес свідчить про загальне піднесення духовного життя соціалістичної Угорщини. Більшість передплатників на «Енциклопедію світової літератури» складають робітники й селяни — головним чином молодь. «Нова угорська енциклопедія» видана поки що тиражем 300 тисяч примірників, 50 тисяч з яких замовили бібліотеки і школи.

Нині у видавництві «Академія» розгорнулася робота над складанням

загальної сорокатомної «Великої енциклопедії». Її намічено видати протягом 1975—1985 років.

Слід додати, що енциклопедична видавнича справа в Угорщині має майже чотирьохсотрічну історію. Першим науковим твором енциклопедичного характеру був угорсько-латинський і латино-угорський словник, виданий 1604 року в Нюрнберзі Салбертом Сенці-Молнаром. Проте першою справжньою енциклопедією була «Угорська енциклопедія» Яноша Апацпі-Чере, видана в Амстердамі на початку 1650-х років. Через півтора століття її знову перевидали в Дьйорі, а останнє її видання вийшло в світ у 1959 році в Будапешті.

РЕПЕРТУАР ЛІТНЬОГО ТЕАТРУ В БУДАПЕШТІ

Сімнадцять років тому в столиці Угорщини було відкрито новий літній театр «Керсинхаз», що означає «круглий». За ці роки театр здобув популярність не тільки в країні, а й за її межами. У 1958 р. театр дебютував виставою трагедії Софокла «Антігона». Згодом поставив «Річарда II» Шекспіра, «Сіда» Корнеля, «Прометея прикутого» Айскюла, «Саламейського алькальда» Кальдерона, «Fiorenza» та «Маріо і чарівника» Томаса Манна. Театр звертається і до фольклору — поставив спектаклі за карело-фінським епосом «Калевала», індійським — «Рамаяна», за турецькою народною п'єсою «Карагез».

У минулому сезоні творчий колектив театру звернувся до казок «Тисячі й однієї ночі».

ТВІР ПРО ДИНАСТІЮ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ

Усіх героїв п'єси Іштвана Еркеня «Кревні родичі» звуть Бокорами, і всі вони залізничники. Залізниця — це їхня Велика Справа. «П'єса присвячена тим, хто служить своїй справі і вірить у неї. Це п'єса про сучасність», — пише автор у передмові до нової драми.

Колишньому провідникові спального вагона, нині пенсіонерові Палу Бокору, здається, що він вже прожив своє життя. Він готується до смерті. Його рятують товариші по професії, залізничники. Вони готові віддати за нього все, аж до останньої краплі крові, що слід розуміти дослівно: Палу Бокору, щоб не померти, потрібна кров. Бокорівська кров. І Бокори рятують йому життя своєю кров'ю. Найхарактерніша риса цієї робітничої династії полягає в тому, що Бокори заради спільної справи готові на подвиг і самозречення.

Режисер Золтан Варконі, який здійснив постановку першої п'єси Еркеня «Гра в кота-мишки» у Пештському театрі, успішно поставив і «Кревних родичів».

Сцена з спектаклю за п'єсою І. Еркеня «Кревні родичі».

НОВИНИ КІНОЕКРАНА

Сюжет фільму «Макра» (екранізація роману Акоша Кертеса, здійснена кінорежисером Рені Томашем) — трагічна історія молодого робітника-металурга Ференца Макри. Хлопець не здатний ні перебороти свої міщанські погляди, ні примиритися з ними, бо вже розуміє неможливість жити за «середніми» моральними нормами. Саме тому його сподівання знайти тиху гавань у коханні, біля домашнього вогнища нездійсненні.

Режисеру вдалося, не спрощуючи реальних людських взаємин, наголосити саме на психологічному аспек-

т: драми, і в цьому велика заслуга акторів Ясінта Юхаса (Макра), Мари Чомош (Валі), Пірошки Молнар (жінка Макри).

Газета «Непсабадшаг» відзначає, що цей фільм свідчить про подальше зростання й поглиблення інтересу угорських кінематографістів до робітничої тематики.

УГОРСЬКА ТЕРПСІХОРА

Зародження угорського національного балету припадає на дев'яності роки минулого століття, коли було поставлено перші вистави на музику угорських композиторів.

На початку нинішнього століття великий вплив на розвиток угорського балету справив російський класичний балет, зокрема, мистецтво Г. Павлової, В. Ніжинського, Т. Карсавіної, М. Фокіна, які побували на гастролях у Будапешті.

Перша світова війна сповільнила розвиток угорської хореографії. Але повторні гастролі Г. Павлової та «Російського балету» С. Дягілева в 1927 році дали новий поштовх творчому формуванню національної угорської хореографії і, зокрема, відомого балетмейстера Дьюли Хорангозо, тоді молодого артиста балету.

«Спартак» А. Хачатуряна у постановці будапештського Театру опери і балету. Спартак — Віктор Рона, Флавія — Адель Орос.

Сцена з балету «Сільвія». Сільвія — Жужа Кун, Оріон — Віктор Рона.

Хореограф Дьюла Хорангозо своїми балетами заклав основу справді національного угорського хореографічного мистецтва. Визволення Угорщини в 1945 році відкрило перед національним балетом широкі перспективи. Хорангозо тоді вперше поставив балет Бартока «Чудесний мандарин». У наступні роки до Угорщини часто приїздили радянські балетмейстери, які подали велику допомогу угорським митцям. В. Вайнонен допоміг поставити «Щелкунчика» Чайковського та «Полум'я Парижа» Асаф'єва, а також разом з своєю асистенткою К. Армашевською створити Державне балетне училище; А. Мессерер поставив «Лебедине озеро» Чайковського, Р. Захаров — «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва, Л. Лавровський — «Жізель» Адана та «Ромео і Джульєтту» Прокоф'єва. Плідно працювала з балетною трупою угорського Державного оперного театру Ольга Лепешинська. Багато угорських танцюристів навчалися в Московських та Ленінградських хореографічних училищах.

Нині в репертуарі трупи Хорангозо — балети класичні, національні — багатоактні й одноактні, сучасні — вітчизняні та зарубіжні, в тому числі радянські.

Наприкінці минулого року київські шанувальники балету познайомилися з двома виставами будапештського Театру опери і балету — «Спартак» Хачатуряна та «Сільвія» Деліба.

У бібліотеці.

Будинок на вулиці

«Він щодня притягує до себе сотні й сотні відвідувачів; він нікого не лишає байдужим»,— так пише про нього угорська журналістка Клара Хорват у журналі «Свєт соціалізму». Будинок радянської науки й культури — йдеться про нього — відкрив свої двері рік тому. Стоїть він на вулиці Лайоша Кошута. Жителі й гості угорської столиці приходять сюди і на деякий час наче поринають у радянське життя, знайомляться з тим, як живуть — працюють, вчаться, розважаються — радянські люди, збагачують свій духовний світ скарбами радянської культури, милуються різноманітною природою радянської землі.

Відповідно до своєї назви будинок має два відділи: науковий і культурно-мистецький. У кожному з них робиться все, щоб якнай-

Сюди приходять на чашку чаю.

повніше розповісти про Радянський Союз.

Тут за круглим столом раз у раз збираються угорські вчені, щоб послухати доповіді своїх радянських колег. Недавно, наприклад, виступали академіки Ткачов, Тихонов, Ольховський, професор Пєвцов та багато інших. Їхні доповіді були тісно пов'язані з живою практикою народного господарства, зокрема, з проблемами, що їх розробляють також угорські вчені. Чи дивно, що ці зустрічі завжди багатолюдні — на них прагнуть потрапити поважні вчені, досвідчені інженери, науково-технічна молодь — всі, хто не хоче відстати від стрімкого розвитку науки і техніки.

Багаті й бібліотеки Будинку: одна з них складається з книг політичної й художньої літератури, друга — науково-технічної. Остання одержує понад 400 назв наукових журналів з Радянського Союзу, нові видання наукових книг. Бібліотека, крім того, тримає тісний зв'язок з Центральною технічною бібліотекою в Москві, звідки на замовлення можна отримати потрібну літературу.

Є тут і кабінет російської мови. Завдання його значно ширше за просте викладання — він надає методичну допомогу викладачам у школах і вузах республіки.

Радянське мистецтво має в Угорщині величезну кількість прихильників. У невеличкому театральному залі, у концертному салоні для камерних виступів — затишному і витончено оздобленому — регулярно виступають радянські митці, виконавські колективи з різних республік і міст СРСР.

У кінозалі систематично демонструються найновіші радянські фільми для дорослих і дітей.

Та на цьому знайомство угорської громадськості з життям радянських людей не обмежується. Великі черги вишикуються перед дверима виставочних залів. Особливо багато було відвідувачів на виставці, присвяченій життю і діяльності В. І. Леніна. Адже саме для мандрівки сюди дорогоцінні експонати вперше залишили столицю СРСР, щоб їх могли побачити угорські друзі.

Захоплено зустріли в Будапешті виставку мистецьких виробів народів радянської півночі, творів художника Щербакова, художнього скла, світильників радянського виробництва тощо.

Невід'ємною частиною Будинку є й магазини «Берізка» і «Мелодія». У першому продаються вироби художніх ремесел народів СРСР, у другому — грампластинки. Є й чайна й ресторан «Байкал». Директор ресторану Габор Бенче з кількома працівниками деякий час жили у Радянському Союзі, ретельно вивчали різні національні кухні. І хоч угорці відомі як великі знавці і майстри приготування чорної кави, вони вважають, що чай, який подають у чайній і ресторані,— дійсно чудодійний напій.

Популярність Будинку радянської культури і науки в Будапешті — яскравий вияв глибокого інтересу угорської громадськості до життя радянських людей.

Лайоша Кошута

Тут у затишку, відбуваються зустрічі з радянськими митцями.

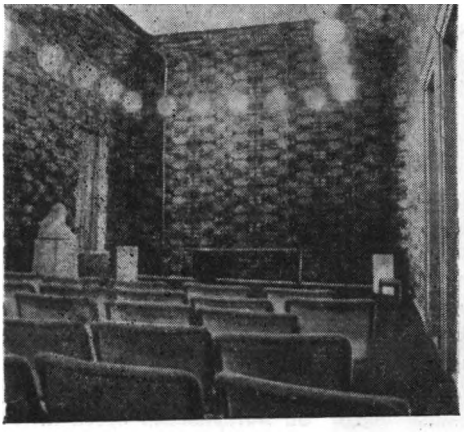

Біля вітрини магазину «Берізка».

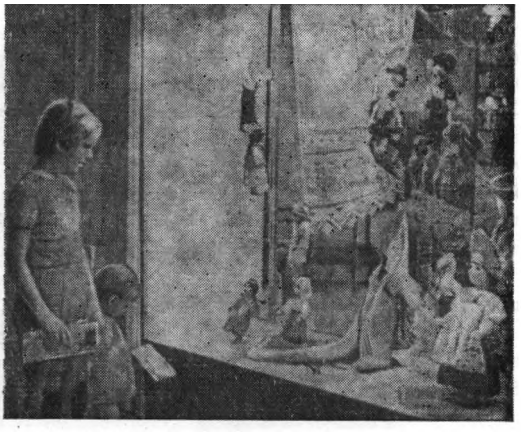

КОМБІНАТ У СОНГІНО

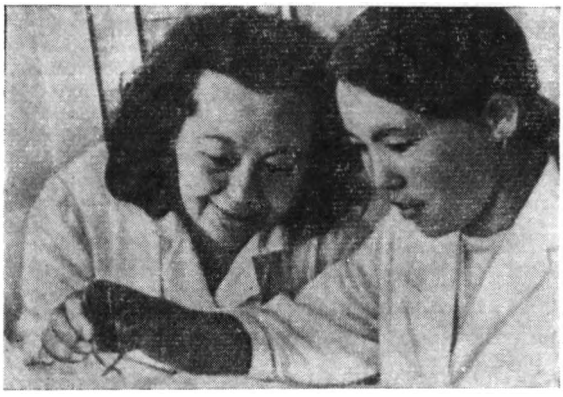

Таріан Лелі і С. Нямху.

На будапештському підприємстві «Філаксія», що виготовляє ветеринарні біопрепарати, вже давно звикли і до монгольських учнів-стажистів, і до тривалих відряджень у Монголію. Навряд чи є серед «філаксійців» людина, яка б не чула про мальовничу околицю Улан-Батора — Сонгіно: там уже близько двох років працюють на побудованому за участю Угорської Народної Республіки біокомбінаті представники «Філаксії», допомагаючи монгольським колегам сволодіти технологією й устаткуванням комбінату.

Ще задовго до того, як одяглися в бетон і скло корпуси цехів у Сонгіно, перші групи майбутніх робітників біокомбінату виїхали на навчання в Угорщину: між «Філаксією» і Сонгінським біокомбінатом уже кілька років існує угода про співробітництво у підготовці кадрів. І поки в лабораторіях і цехах «Філаксії» проходять стажування майбутні працівники біокомбінату, «філаксійці», відряджені в Монголію, «вважають своїм головним обов'язком на місці передати свій досвід, свої знання монгольським робітникам, допомогти їм налагодити випуск високоякісної продукції». Ці слова керівника групи угорських спеціалістів д-ра Іштвана Келемона визначають стиль роботи інтернаціонального колективу комбінату, де навчання є невід'ємною частиною виробничого життя.

Таріан Лелі, одна з найстаріших працівниць «Філаксії», вже понад чверть століття займається мікробіологією. В Сонгіно вона передає свій багатий досвід монгольській дівчині С. Нямху. Втім, з Нямху вони давні знайомі. Познайомилися ще в Будапешті. Ще тоді, зацікавившись розповідями Нямху про її батьківщину, ця немолода жінка запалилася мрією побувати в Монголії.

— Я рада, що моя мрія здійснилася, — каже Таріан Лелі. — В Будапешті я навчала одну Нямху, а тут у мене чотири учениці. Всі добре працюють. А надто я задоволена Нямху. Хочу запросити її провести свою відпустку в Угорщині.

Спільна праця під одним дахом об'єднала й здружила монголів і угорців. Про досягнення інтернаціонального колективу свідчать такі показники: цех антибіотиків на рік раніше строку досягне проектної потужності, в стислі строки була освоєна технологія виготовлення багатьох нових біопрепаратів. Тепер не тільки в аймаки Монгольської республіки, а й за кордон відправляються контейнери з написом — «Зроблено в Монголії. Сонгінський біокомбінат».

За матеріалами преси МНР

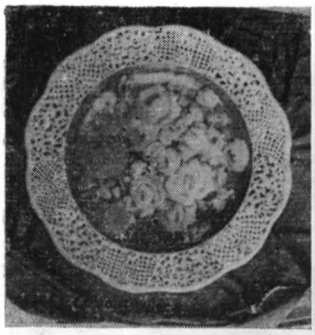

Казки Баконського лісу

Херенд — невеличке село, що загубилося в хащах Баконського лісу, відоме далеко за межами Угорщини. У порцелянових виробів херендських майстрів — світова слава. Попит на них у країні в п'ять-шість разів перевищує можливості виробництва, та й замовлення з-за кордону задовольняються лише наполовину.

Мистецтву художньої порцеляни тут віддають свій хист сотні людей, чиї спритні руки і бездоганний смак народжують неповторні за формою та сполученням кольорів вироби: вази, тарелі, чайні і кавові сервізи, вигадливі дрібнички. І все це — з найтоншої, прозорої, як яєчна шкаралупа, порцеляни.

Від примхливих, вишуканих ліній неможливо відвести очей. Кожний виріб — від найпростішої попільнички до вази вартістю у 30 000 форинтів — продукт ручної праці. Малюнок наноситься тонким пензликом, гострим, як кінчик голки.

Директор фабрики д-р Бела Фелек з любов'ю і повагою розповідає про працю робітників і художників фабрики. І справді про них можна говорити лише з захватом і подивом.

Невловимо точні рухи майстрів. Рисочка за рисочкою, наче музикальна мелодія, лягають півміліметрові штришки. І ось уже вимальовується перед вами дзьоб папуги, вусик метелика, ніжний зелений паросток. Спритні пальці виліплюють найніжніші пелюстки троянд, з крихких порцелянових прутиків плетуть вишукані кошички, тонесеньким скальпелем наносять мініатюрні заглиблення на чашки, іноді до 4000 на кожну! — і кожне має бути рівнесеньким, бо найменша помилка зіпсувала б виріб і вся мистецька праця звелася б нінащо. Навіть готові вироби до обпалювальної печі доставляються не на транспортерах, а переносяться на руках — надто тендітна ця продукція.

Порцелянову фабрику у Херенді заснував ще 1893 року Мор Фішер. Його привабила не тільки тутешня глина, а й справжній талант місцевих селян. Їхнє чудодійне мистецтво і майстерність вже через кілька років прославили херендську порцеляну, яка за своєю красою і якістю стала врівень із севрською, віденською та мейсенською. Ще 1851 року на Всесвітній виставці у Лондоні херендська порцеляна вперше здобула визнання. Англійській королеві Вікторії так сподобався херендський сервіз, що вона його відзначила Золотою медаллю і купила для свого палацу у Віндзорі. Відтоді сервіз такого типу називають «Вікторія».

Отже, фабрика має свою давню історію. Та, ставши народним підприємством, вона помолодшала, розширилася. Збудовані нові цехи, будинок культури. Багато молодих робітників. Раніше тут працювали виключно чоловіки, сьогодні на фабриці багато жінок, серед них є справжні майстрині.

За час свого існування фабрика випустила понад 15 000 форм різних виробів.

Мистецтво і промисловість. Поєднання цих понять значно ускладнює і те, і друге, а на учасників цього мистецько - промислового процесу накладає особливу відповідальність. Адже кожний виріб має бути справді мистецьким твором, але повтореним у десятках і сотнях екземплярів. Вимоги тут високі, контроль найсуворіший. Та люди працюють завзято і натхненно, бо знають — робота їх рук несе людям радість. Продукцію заводу залюбки купують 34 країни. Ними милуються цінителі художньої порцеляни, і в СРСР, і в далекій Австралії, і в США.

Казки Баконського лісу зачаровують всіх.

Тонесеньким, як кінчик голки, пензликом наноситься малюнок.

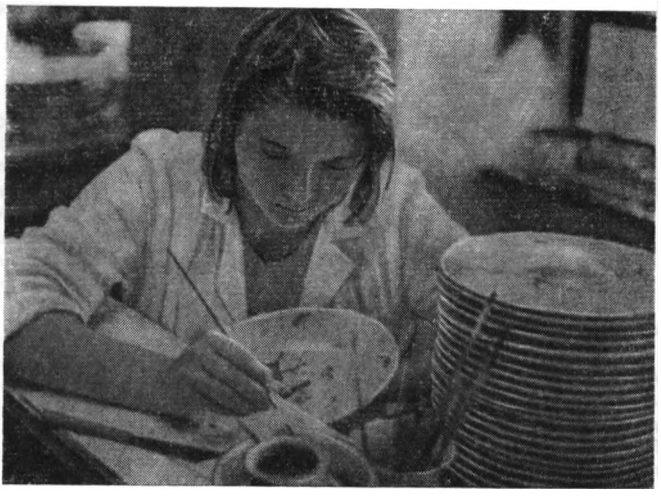

УГОРЩИНА

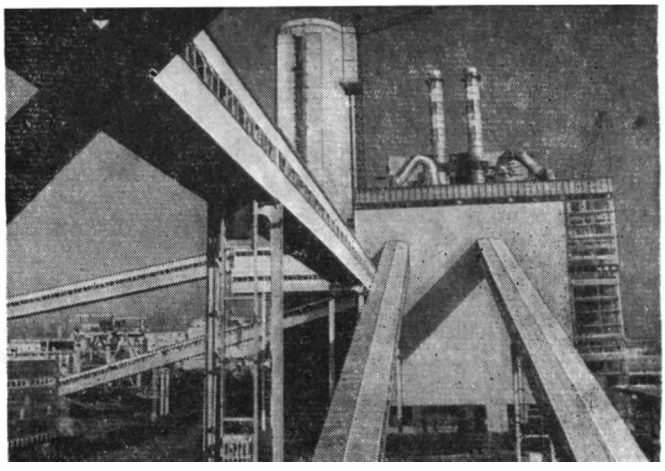

Цементний завод у Мішкольці.

НАЙМЕНША ОБЧИСЛЮВАЛЬНА МАШИНА

Угорська програма розвитку обчислювальної техніки тісно лов'язана із створенням єдиної системи ЕОМ соціалістичних країн. В рамках цього співробітництва Угорщина взяла на себе проектування і виготовлення найменшої ЕОМ — Р-10. Спеціалісти секешфехерварського заводу «Відеотон», що в УНР став центральним підприємством, яке виготовляє обчислювальну техніку, розробили конструкцію ЕОМ Р-10. Нині завод вже веде її серійний випуск.

МІШКОЛЬЦ — ПРОМИСЛОВИЙ І КУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР

Мішкольц — другий після столиці промисловий і культурний центр Угорщини. Він славиться своїм металургійним комбінатом імені В. І. Леніна, що випускає понад мільйон тонн сталі на рік, цементним заводом потужністю в 1 мільйон 600 тисяч тонн цементу на рік, політехнічним інститутом, який за 25 років свого існування підготував 10 тисяч металургів, гірничих інженерів, машинобудівників.

Після визволення тут збудовано 200 нових вулиць. У порівнянні з 1945 роком удвоє виросла чисельність населення.

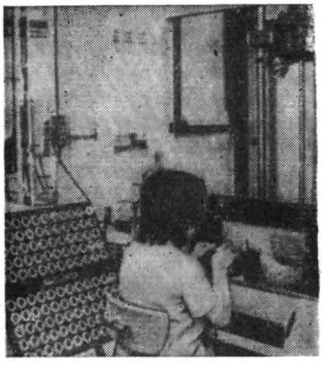

ГРОМАДСЬКА БІБЛІОТЕКА

На фото — куточок бібліотеки, що її зібрали мешканці нового району в Пешті. В одному з будинків книголюби обладнали вільне приміщення, де в затишку можна посидіти і почитати. В Угорщині, не рахуючи спеціальних бібліотек, є 3530 профспілкових і 5190 бібліотек загального користування при місцевих радах із книжковим фондом у 27 мільйонів 300 тисяч екземплярів. Створення таких бібліотечних осередків у житлових будинках на громадських засадах — яскраве свідчення розвитку народної культури в соціалістичній Угорщині.

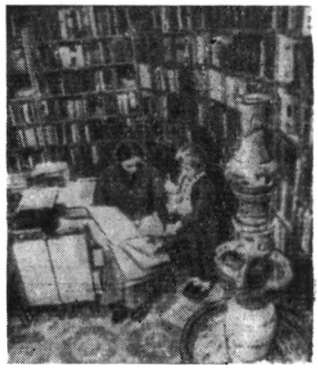

РАЗОМ З УЧЕНИМИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Угорська Академія наук розробила 10-річний план наукового співробітництва з соціалістичними країнами.

Цей план, наприклад, передбачає розробку спільно з Академією наук СРСР тем, пов'язаних з проблемами обчислювальної техніки, автоматизації експериментальних досліджень, фізики твердого тіла, розвитку сучасних засобів автоматизації, соціальних, економічних та ідеологічних питань науково-технічної революції соціалістичної інтеграції.

СЛАВЛЯТЬСЯ НАРОДНІ ТАЛАНТИ

Народне декоративне мистецтво Угорщини має давні традиції. Особливо гаптування та деталі побутового інтер'єру, що їх з примхливою самобутньою фантазією виробляють майстри з Калоча, розташованого у Великій Середньодунайській низовині. Нині у самому місті та його околицях понад 1500 жінок виконує замовлення загальною вартістю більше, як на 40 мільйонів форинтів. Серед виробів калочан — гаптовані скатертини і домашні туфлі, білизна, розписні шпалери. Завдяки майстриням з Калоча знову став модним декоративний розпис меблів. На важливий предмет експорту все більш перетворюється народний гаптований костюм.

Калоцький керамічний комбінат створив цех розпису фарфору. На посуд та інші вироби наноситься орнамент місцевих народних художниць.

Кольорове панно, створене народною художницею Юлією Дудаш-Ванюю.

ЗАПОВІДНІ ЗЕМЛІ

У республіці схвалено новий план охорони природи тварин. Тепер в країні три заповідних райони — Тихань, Бадачонь та Мартей. У 1990 році їх буде 40, загальною площею 220 тисяч гектарів. Заповідні райони намічено розвивати в першу чергу як курортні центри.

У республіці поки що один Національний парк — Хортобадський степ (52 тисячі га). Незабаром національними парками будуть оголошені Бюкк, Ершег (Західна Угорщина) та Аггтелек. Тут охоронятимуться природні багатства країни. У Хортобаді — рідкісні рослини і птахи, у Бюцці— ліси, у Ершезі — стародавня флора.

До заповідних куточків належить і оспівана великим Петефі Апай-пуста. Тут у широкому і рівному, як стіл, степу угорські ковбої-сікоші об'їжджають баских коней.

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ

Угорська археологія може похвалитися великою кількістю цінних знахідок — від решток стародавньої людини, що жила півмільйона років тому, до пам'ятників пізнього середньовіччя. Дослідну роботу археологів, що працюють у різних наукових закладах, координує і спрямовує Археологічна комісія Академії наук УНР.

Нині археологічні роботи здійснюються в багатьох районах республіки. Ведуться розкопки староримського міста Горзіум (Центральна Угорщина), поселення Інтерцізи на місці сучасного Дунайвароша, середньовічних монастирів у селі Шомодьвар (XI ст.) та Пілішсенткерест (XIII ст.), Будайської фортеці.

На фото. Бронзовий бюст римського імператора Марка Аврелія, знайдений під час розкопок на березі Дунаю в південній Угорщині.

Веселі сторінки

ІШТВАН ХЕГЕДЮШ

Малюнки, що їх друкує в цьому номері «Всесвіт», створені популярними угорськими карикатуристами Тібором Кайяном та Іштваном Хегедюшем. Гострі, дотепні карикатури за їх підписами з'являються регулярно в сатиричному журналі «Лудаш Маті», тижневику «Тюкор», в газеті «Непсабадшаг» та інших виданнях.

Тібор Кайян розповів, що його творчий шлях, як художника-карикатуриста, веде свій початок від часів, коли він ще був гімназистом і намалював на класній дошці вчителя фізики — злу, жорстоку людину. Малюнок сподобався усім, крім, звичайно, самого вчителя, але поведінку свою він змінив. «Я тоді зрозумів, — каже художник, — що за допомогою олівця можна впливати на виховання людей».

Іштван Хегедюш належить до молодого покоління угорських карикатуристів. Його певною мірою можна вважати учнем Тібора Кайяна, який допоміг йому стати на власні ноги і утвердити свій оригінальний стиль карикатури.

Обидва художники вже видали багато альбомів, вони успішно працюють у книжковій графіці.

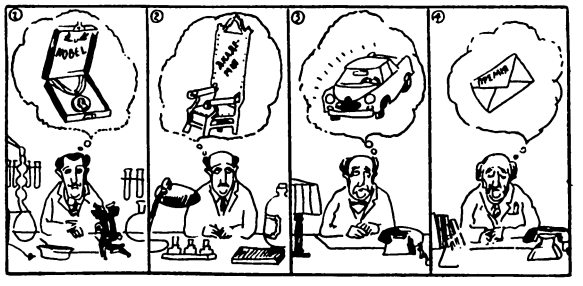

ТІБОР КАЙЯН

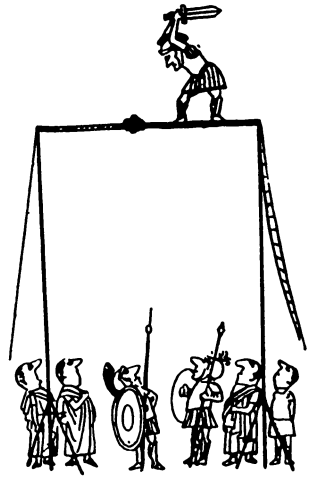

ТРИ ГРАЦІЇ

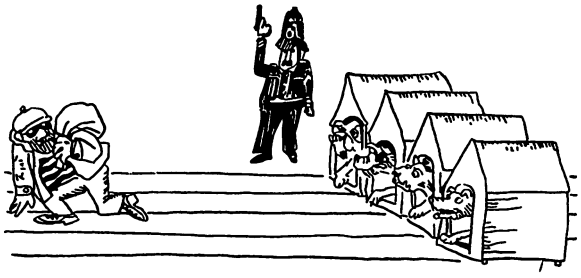

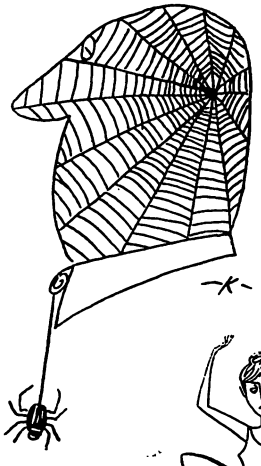

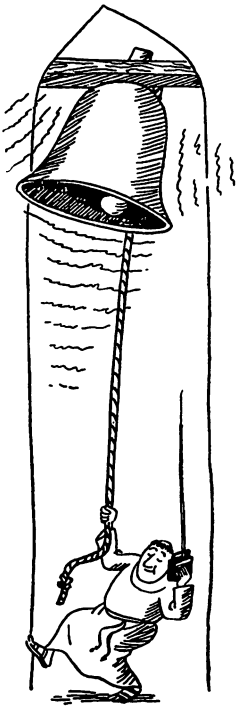

Головний редактор
Дмитро Павличко

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133. Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 28546. Здано до набору 10. I. 1975 р. Підписано до друку 27. II. 1975 р. Формат паперу 70×100¹/₁₆. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,37. Тираж 50390. Ціна 60 коп. Зам. 0122.

«ВЕСЬ МИР» № 4, 1975 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,37. Тираж 50390. Цена 60 коп. Зак. 0122.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.